

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Indl 3:151.2.19

**HARVARD
COLLEGE
LIBRARY**

Ind L
3451
2.19

Bind
5
Pt. 17-20

BOOK V.

The

ASHTADHYAYI

of

PANINI.

"PARTS XVII-XX."

17-20

S. C. VASU.

5575
21-3

Price Rs 3.

35-3

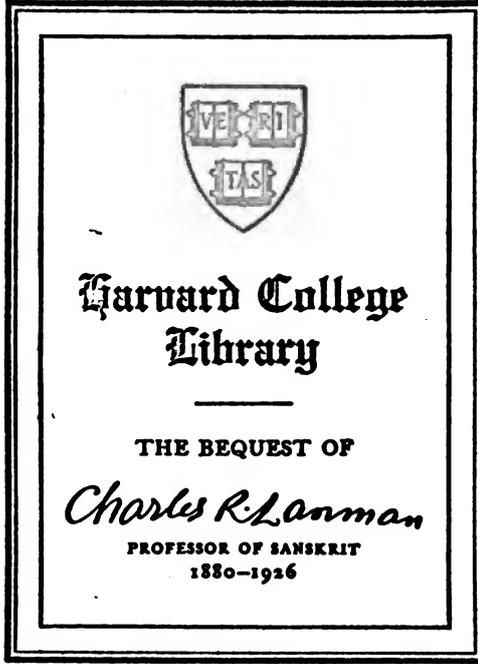
OPINI

Profes
I have seen
such a work
the Comm

Profes
• The fi
that the at
as possibl
amongst th
paper, prin

Profes
• Nothin
of a trust
Sanskrit l
known to l
this count

Profes
The work
credit to
valuable
grammar
sale in Europe

OF SANSKRIT.

• • • From what
ould I have given for
Pānini's Sūtras and
finishing your work.

February, 1892.—• •
Public shows clearly
as exact and pithy
claim a high place
Sanskrit Grammar. The
ellent.

April, 1893.—• •
doubt, than to get hold
the standard work of
like this valuable work
of ancient India in

June, 1893.—• • •
and executed, doing
In my opinion, very
valuable undertaking, as it does to give the European student of the native
grammar more help than he can find anywhere else. It ought to have a good
sale in Europe (and correspondingly in America).

Professor V. Fausbøl, Copenhagen, 15th June, 1893.—• • • It appears to
me to be a splendid production of Indian industry and scholarship, and I value
it particularly on account of the extracts from the Kasika.

Professor Dr. R. Pischel, Halle (Saale), 27th May, 1893.—• • • I have
gone through it and find it an extremely valuable and useful book, all the more
so, as there are very few Sanskrit scholars in Europe who understand Pānini.

*Pandit Lalchandra Vidyabhaskar, M. R. A. S. (London), Guru to H. H.
the Maharaja of Jodhpur.*

स्वस्तीश्वरे हितपुरे हितदे प्रयागे सस्संगमप्रणयसंमतिदे बुधानां ।
विद्याविनोदवरिवर्द्धितनुधुसारात् बास्वन्वयाञ्छिरिशचन्द्रविशंवरीष्टान् ॥ १ ॥
दृष्टान्तिमोदमुद्दिरोहमुद्गमशक्तीन् सच्छास्त्रशोधितसुखास्वबोधभाजाः ।
सम्यक्कलसंनु नतयोनितराम्मदीयाः यद्वाबहुकवाविकर्मरतांतरेभ्यः ॥ २ ॥
दृष्टान्कृतं विमलबोधनबोधराशिं सद्भ्याकृतिप्रथितकीर्त्तिकरंप्रशस्यं ।
यच्छ्रीमदीयमतिमोदहर्षं वरेण्यं सत्युक्तं प्रमुदितोहमहोद्युक्त्यं ॥ ३ ॥
चित्रंयसस्ति भवतेग्लिशबोधभाजा यद्दस्तुतो विरचितं समष्ट्क सुविम्बं ।
लोकेसुचित्ररचनाभरणैकशीला शिष्येषुचित्रमनसः प्रतिबिम्बमात्रे ॥ ४ ॥
सत्संग्लिशप्रकाशितंवरसूत्रवृत्ती संज्ञादिपेशालमनो कुहकल्पसाक्षि ।
स्थानेषुप्रहितवित्ताविवृत्तिवर्षे यद्वासुतासुविहिनोग्लिशभावकृत्तिः ॥ ५ ॥
येनचव्या मुनिमतावृतशास्त्रसंधान् निर्मथ्यसोधरसवन्महतादरेष ।
संगुम्फितं सरलसंस्कृतसाध्यसारं धन्यं वसाम्यहमलं भवतेहिताय ॥ ६ ॥
मन्यस्यव्यत्यस्रणाखिलकीर्त्तिकृत्ये याचेपराद्भगवतोप्यहमप्रविद्मन् ।
यत्पूर्वपश्चिममुखेसुसनाप्रचारं लाभंसुखंगुरुचिरं च तत्रापि धीमन् ॥ ७ ॥
शाणोविसम्भरतवास्तुमुखे जयोद्या यत्पूर्वपश्चिमजबोधभूते च विद्या ।
यथातस्वसतकाल बर्षभूजां समूहेऽप्याशीर्विषो भवतु पंडित लालचन्द्र ॥ ८ ॥

OPINIONS OF THE PRESS.

The Indian Union, (Allahabad), 26th November, 1891.—* * * The original Text and Commentaries, carefully edited with English notes and explanations, bespeak of much diligence, care and ability; and those of the English-reading public who have a taste for Sanskrit cannot be too thankful to Babu Sris Chandra for offering them so easy an access to the intricate regions reigned over by that Master Grammarian. * * * We recommend this book to all English-knowing lovers of the Sanskrit Language.

The Tribune, (Lahore), 9th December, 1891.—* * * The translator has spared no pains in preparing a translation which may place Pānini's celebrated work within the comprehension of people not deeply read in Sanskrit. The paper, printing and the general get-up of the book before us are admirable, and considering the size of the book (it is estimated to extend 2000 pages) the price appears to be extremely moderate.

The Amrita Bazar Patrika, (Calcutta), 18th December, 1891.—* * * Judging from the first part before us, we must say that Babu Sris Chandra has succeeded well in the difficult work of translation, which seems to us to be at once lucid, full and exact. It is no exaggeration to say that Babu Sris Chandra's translation, when completed, will claim a prominent place among similar works by European Sanskrit Scholars.

The Hope, (Calcutta), 20th December, 1891.—* * * The get-up of the publication is of a superior order, and the contents display considerable painstaking on the part of the translator.

The Arya Patrika, (Lahore), 22nd December, 1891.—* * * The talented Babu has rendered a great service to the cause of Sanskrit literature by producing the sort of translation he is engaged upon. * * * His effort is most laudable and deserves every encouragement.

Karnatak Patra, (Dharwar), 7th February, 1892.—* * * Mr. Vasu gives ample proof of his competency to undertake the work which is not an easy task even to learned Sanskritists.

The Punjab Times, (Rawalpindi), 17th February, 1892.—* * * Babu Sris Chandra is well-known for his scholarly attainments. He has done the translation in a lucid and clear English. We can strongly recommend it to those who wish to study Sanskrit Grammar through the medium of English.

The Mandalay Herald, 31st December, 1891.—* * * Students and readers of classic language of India are much indebted to the learned Pandit for his translation of this scientific work on the grammar and philology of the Sanskrit language.

The Arya Darpan, (Shahjahanpur,) February, 1892.—* * * Such a work has been a desideratum. It is well got up, and praiseworthy. We wish it every success.

OPINIONS OF DISTINGUISHED PROFESSORS OF SANSKRIT.

Professor Max Müller, Oxford, 9th February, 1892.— * * * From what I have seen of it, it will be a very useful work. What should I have given for such a work forty years ago when I puzzled my head over Pānini's Sūtras and the Commentaries. * * * I hope you may succeed in finishing your work.

Professor Gopalji S. Desai, Rajkot in Kathiawar, 20th February, 1892.— * * *
* The first part that has already been out before the Public shows clearly that the author has spared no pains to make the translation as exact and pithy as possible. The work when completed will no doubt claim a high place amongst the best works by European scholars on Sanskrit Grammar. The paper, printing and the general get-up of the book are excellent.

Professor T. Jolly, Ph. D., Würzburg, (Germany), 23rd April, 1893.— * * *
* Nothing could have been more gratifying to me, no doubt, than to get hold of a trustworthy translation of Pānini's Ashtādhyāyī, the standard work of Sanskrit literature, and I shall gladly do my best to make this valuable work known to lovers and students of the immortal literature of ancient India in this country.

Professor W. D. Whitney, New Haven, U. S. A., 17th June, 1893.— * * *
The work seems to me to be very well planned and executed, doing credit to the translator and publisher. It is also, in my opinion, very valuable undertaking, as it does to give the European student of the native grammar more help than he can find anywhere else. It ought to have a good sale in Europe (and correspondingly in America).

Professor V. Fausbøl, Copenhagen, 15th June, 1893.— * * * It appears to me to be a splendid production of Indian industry and scholarship, and I value it particularly on account of the extracts from the Kasika.

Professor Dr. R. Pischel, Hlale (Saale), 27th May, 1893.— * * * I have gone through it and find it an extremely valuable and useful book, all the more so, as there are very few Sanskrit scholars in Europe who understand Pānini.

Pandit Lalchandra Vidyabhaskar, M. R. A. S. (London), Guru to H. H. the Maharaja of Jodhpur.

स्वस्तीश्वरे हितपुरे हितदे प्रयागे सत्संगमप्रणयसंमतिदे कुधानां ।
विद्याविनोदचरिवद्वितबुद्ध्युदारान् वास्वन्वयाञ्छिरिशचन्द्रविदांवरिटान् ॥ १ ॥
दृष्ट्वातिमोहसुहोहमुहमघान्तीन् सच्छास्त्रघोषितमुखास्वबोधभाजाः ।
सम्यक्कलसंतु नतयोनितराम्मदीयाः यद्वाबहूककाविकर्मरतांतरेभ्यः ॥ २ ॥
दृष्ट्वाभूतं विमलबोधनचोधराशं सद्भ्याकृतिप्रथितकीर्तिकरंप्रद्यत्स्यं ।
यच्छ्रीमदीयमतिमोदवहं वरेण्यं सत्पुस्तकं प्रमुदितोहमहोशकृत्यं ॥ ३ ॥
चित्रयसस्ति भवतेग्लिशबोधभाजा यद्वस्तुतो विरचितं समहूक कुविम्बं ।
लोकेशुचित्रचरनाभरणकशीला श्रित्रेचचित्रमनसः प्रतिविबभाषे ॥ ४ ॥
सत्संग्लिशप्रकाटितं वरमूत्रवृत्ती संज्ञादिपेशालमनो कुहकल्पसाक्षि ।
स्थानेवसुप्रहितचित्तिवृत्तिवर्षे यद्वासुतासुविहिनोग्लिशभाववृत्तिः ॥ ५ ॥
येनस्वया मुनिमताकृतशास्त्रसंधान् निर्मध्यसौधरसवन्महतादरेण ।
संगुम्भितं सरलसंस्कृतसाध्यसारं धन्यं वक्षाम्यहमलं भवतेहिताय ॥ ६ ॥
मन्यस्ययत्प्रसरणाखिलकीर्तिकृत्ये याचेपराङ्गवतोप्यहमभविहन् ।
यत्पूर्वपश्चिममुखेसुसाम्प्रचारं लाभसुखं गुरुचिरं च सवापि धीमन् ॥ ७ ॥
शाणोदिसम्भरतवास्तुमुखे जयोथा यत्पूर्वपश्चिमजबोधभूते च विद्या ।
व्यातित्सदासकल वर्षभूजां समूहेऽप्याशीर्विषो भवतु पंडित लालचन्द्र ॥ ८ ॥

OPINIONS OF THE PRESS.

The Indian Union, (Allahabad), 26th November, 1891.—* * * The original Text and Commentaries, carefully edited with English notes and explanations, bespeak of much diligence, care and ability; and those of the English-reading public who have a taste for Sanskrit cannot be too thankful to Babu Sris Chandra for offering them so easy an access to the intricate regions reigned over by that Master Grammarian. * * * We recommend this book to all English-knowing lovers of the Sanskrit Language.

The Tribune, (Lahore), 9th December, 1891.—* * * The translator has spared no pains in preparing a translation which may place Pānini's celebrated work within the comprehension of people not deeply read in Sanskrit. The paper, printing and the general get-up of the book before us are admirable, and considering the size of the book (it is estimated to extend 2000 pages) the price appears to be extremely moderate.

The Amrita Bazar Patrika, (Calcutta), 18th December, 1891.—* * * Judging from the first part before us, we must say that Babu Sris Chandra has succeeded well in the difficult work of translation, which seems to us to be at once lucid, full and exact. It is no exaggeration to say that Babu Sris Chandra's translation, when completed, will claim a prominent place among similar works by European Sanskrit Scholars.

The Hope, (Calcutta), 20th December, 1891.—* * * The get-up of the publication is of a superior order, and the contents display considerable painstaking on the part of the translator.

The Arya Patrika, (Lahore), 22nd December, 1891.—* * * The talented Babu has rendered a great service to the cause of Sanskrit literature by producing the sort of translation he is engaged upon. * * * His effort is most laudable and deserves every encouragement.

Karnatak Patra, (Dharwar), 7th February, 1892.—* * * Mr. Vasu gives ample proof of his competency to undertake the work which is not an easy task even to learned Sanskritists.

The Punjab Times, (Rawalpindi), 17th February, 1892.—* * * Babu Sris Chandra is well-known for his scholarly attainments. He has done the translation in a lucid and clear English. We can strongly recommend it to those who wish to study Sanskrit Grammar through the medium of English.

The Mandalay Herald, 31st December, 1891.—* * * Students and readers of classic language of India are much indebted to the learned Pandit for his translation of this scientific work on the grammar and philology of the Sanskrit language.

The Arya Darpan, (Shahjahanpur,) February, 1892.—* * * Such a work has been a desideratum. It is well got up, and praiseworthy. We wish it every success.

OPINIONS OF THE PRESS (*continued*).

The Allahabad Review, January, 1892.—* * * The translator has done his work conscientiously and faithfully. The translation of such a work into English, therefore, cannot but be a great boon to all students of the science of language and of Sanskrit literature in special. The translator deserves the help of the Government and the Chiefs of India.

The Maharatta (Poona), 4th July, 1893.—* * * If we may judge from the first part which lies before us, it will prove a very valuable help to the student of Pānini. * * * So far as it goes it is creditably performed, and therefore deserves patronage from all students of Sanskrit and the Education Department.

Indian Mirror (Calcutta), 17th March, 1894.—* * * The manner in which the publication is being pushed through, speaks volumes in favour of the learning and patriotism of its editor, Babu Sris Chandra Vasu. The whole work when completed will be an invaluable guide to the study of Sanskrit literature and especially to the English speaking students of the Sanskrit language.

Lucifer (London), March 1896.—* * * We are pleased to find that the translation is clear and easy and the extracts from the Kāshika are not only very numerous but also valuable. The large number of references to the preceding sūtras for the formation of 'padas' will save much time and trouble, and obviate a difficulty which discourages many from the study of Pānini. Indeed the English translation of the grammar could rightly be called "Pānini Made Easy." * * * It can be recommended as of great importance, not only to all who wish to have a general knowledge of Pānini but also to the few who desire to master the great grammar thoroughly and enjoy all its benefits.

RATES OF SUBSCRIPTION

Payable in advance, for the complete work, including postage.

Indian	..	...	...	Rs.	20	0	0
Foreign	...	...	...	£	2	0	0

Payable by instalments, per volume, excluding postage.

Indian	...	...	...	Rs.	8	0	0
Foreign	...	...	...	£	0	8	0

Payable at the end of publication, for the complete work, excluding postage.

Indian	...	...	...	Rs.	30	0	0
Foreign	...	...	...	£	3	0	0

All communications to be addressed to

SINDHU CHARAN BASU,

PUBLISHER OF PANINI,

Benares Cantonment,

N.-W. P., India.

The Tara Printing Works, Benares.

BOOK V.

THE

THE ASHTÁDHYÁYÍ OF PĀNINI.

TRANSLATED INTO ENGLISH.

BY

SRISA CHANDRA VASU, B. A.,

Provincial Civil Service, N. W. P.

BENARES.

PUBLISHED BY SINDHU CHARAN BOSE,

at the Panini Office,

1897.

(All Rights Reserved.)

Inid L 3451.2.19

~~Inid L 3451.2.19~~

UNIVERSITY
OF HARVARD
LIBRARY

TO

Hon'ble Sir John Gedge, Bt., Q. C.,

CHIEF JUSTICE OF THE NORTH-WESTERN PROVINCES,

THIS WORK

IS,

WITH HIS LORDSHIP'S PERMISSION,
AND IN RESPECTFUL APPRECIATION OF HIS LORDSHIP'S
SERVICES TO THE CAUSE OF ADMINISTRATION OF
JUSTICE AND OF EDUCATION

IN

THESE PROVINCES,

Dedicated

BY HIS LORDSHIP'S HUMBLE SERVANT

THE TRANSLATOR.

Chittamur

BRAYLE
PUBLISHED
1888

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य प्रथमः पादः ।

BOOK FIFTH

CHAPTER FIRST

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥ पदानि ॥ प्राक्, क्रीतात्, छः ॥

वृत्तिः ॥ तेन क्रीतमिति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात्क्रीतसंशब्दनाथानित ऊर्ध्वमनुकमिष्यामच्छप्रत्ययस्तेष्वपि कृतो वेदितव्यः ।

1. From this one forward to 'tena-kṛitam' V. 1. 37, the affix 'chha' bears rule.

The affix छ has the various senses taught in these thirty-seven sūtras V. 1. 1. to 37. Thus in the Sūtra तस्मैहितं 'suitable for that', V. 1. 5, the word छ must be read to complete the sense. Thus वस्तेभ्योहितो = वस्तीयो गोधुक्, करणीय उद्गः, अकरणीयः, अवस्तीयः ॥ The limitation of the jurisdiction of छ has been indicated in the sūtra with regard to the meaning of the affix, and not with regard to the affix. As an affix, छ has no force beyond Sūtra 17, the affix इम् being the ruling affix thereafter.

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥ पदानि ॥ उ, गवादिभ्यः, यत् ॥

वृत्तिः ॥ प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्वाख्यातिपदिकाद् गवादिभ्यश्च, यद्यस्यैव भवति, प्राक्क्रीतीयेष्वप्येव ।

2. The affix 'yat' comes after a prātipadika ending with उ (long or short), and after the words गो and the rest, the senses of the affix being those taught upto Sūtra V. 1. 37.

The senses of Prāk-kṛīya affixes are three viz, those taught in sūtras V. 1. 5, V. 1. 12, and V. 1. 16. This यत् debars छ ॥ Thus शङ्खे हितं = शङ्ख + यत् = शङ्ख्य (VI. 4. 146, VI. 1. 79). As शङ्ख्यं शङ्ख, 'wood', 'fit for a stake' पिचव्यः कार्पासः ॥ So also कमण्डल्या वृत्तिका 'earth' lit. 'fit for a water-pot'.

So also after गवादि words, e. g. गव्यम् 'suitable for cows', इविष्यत् 'suitable for offering'.

The words सन्तुः meaning 'a kind of leather', and चरुः 'a kind of इविः offering', and सन्तुः 'a kind of food', all end in उ and are governed by this sūtra,

in spite of V. 1. 15 which applies especially to leathers, and V. 1. 4 and its vārtika which applies especially to 'offerings' and 'food modifications'. This is an example where a subsequent sūtra does not debar a prior sūtra (I. 4. 2). Thus सनङ्गु + यत् = सनङ्गुयं चर्म, 'leather fit for making Sanangu', चरु + यत् = चरुया स्तण्डुला 'rice fit for making charu', सक्तु + यत् = सक्तुया धानाः 'barley' fit for making Saktu'.

In the list of गवादि given hereunder, occurs नाभि नभं च, which means that नाभि is replaced by नभ when the affix यत् is added. Thus नामये द्वितः = नभ्यः meaning भक्षः 'axis, axle' lit. 'fitted for the nave of the wheel'; or a wood fit to be made the nave of a wheel or भञ्जनम् the grease. When the word नाभि means 'navel' of a living being, then it will not take this यत्, but it will take the यत् of V. 1. 6. In that case, नभ will not replace नाभि; e. g. नाभि + यत् = नाभ्यम् 'suitable for navel' i, e. oil.

The word इवन् occurs in गवादि class. It takes samprasāraṇa, व being changed to इ, and optionally this इ is lengthened; and the udātta accent falls on the final. As इवन् + यत् = इवन् + यत् = इवन्यम् or इवन् + यत् = इवन्यम् 'fit for a dog'. Contrary to VI. 4. 144, the न् of इवन् is not elided before the taddhita affix यत् ॥

The word ऊधस् occurs in the गवादि class. Its final is replaced by भनङ्; e. g. ऊधस् + यत् = ऊध + भन + य = ऊधन्यः कूपः 'a well'.

1 गो, 2 हविस्, 3 भक्षर, 4 विष, 5 बर्हिस्, 6 अष्टक्रा, 7 स्वरा (स्वर), 8 द्रुग, 9 मेधा, 10 कुष् (सक्तु), 11 नाभि नभं च, 12 शुनः संप्रसारणं वा च शीघ्रत्वं तत्संनियोगेन चान्तोदात्तत्वम्, 13 ऊधसो ऽनङ् च, 14 कूप*, 15 खर*, 16 हर (उदर), 17 खर, 18 भसुर*, 19 भधन् (भधन; भधा) 20 क्षर*, 21 वेह*, 22 धीज*, 23 क्षीत* (क्षीत), 24 स्कन् ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ कम्बलात्, च, संज्ञायाम् (यत्) ॥
वृत्तिः ॥ कम्बलायाक्कीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति, उस्त्यापवादः संज्ञायां विषये ॥

3. The affix यत् comes in the Prāk-kṛtīya senses, after the word 'kambala', when a Name is meant.

This debars 'chha'. Thus कम्बल + यत् = कम्बल्यं 'A kambalya-measure of wool' = 100 Palas of wool. This is the name of a measure, such as कम्बल्यपूर्णा पलघातम् ॥

Why do we say संज्ञायां? Observe कम्बलीया ऊर्णा "wool" lit. 'fit for making blanket', which is formed by उ ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, हविः, अपूपादिभ्यः (यत्)
वृत्तिः ॥ हविर्विशेषवाचिभ्यो ऽपूपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्कीतीयेष्वर्थेषु विभाषा यत् प्रत्ययो भवति ॥

4. The affix यत् comes optionally after the words denoting 'offering,' and after अपूपा &c, in the sense of Prak-kṛtīya.

Thus आनिश्चं राधि, "fit for making आनिष्ठा" i. e. curd:—or आनिष्चिं with उ ॥ So also पुरोडास्याः or पुरोडासीया स्तण्डुलाः, 'suitable for making Puroḍāsa' i. e.

a kind of rice. The word हवि occurs in the गवारि class (V. 1. 2) and it necessarily takes यत्, there being no option. The हवि here, therefore, means things denoting sacrificial offerings, and not the word-form 'havi.'

So also after अपूपादि, as, अपूप्यम् or अपूपीयं, तण्डुल्यम् or तण्डुलीयं ॥

1 अपूप, 2 तण्डुल, 3 अभूप (अभुष), 4 अभोष, 5 अवोष, 6 अभोष, 7 वृषुक, 8 नीदन, 9 रूप, 10 वृष, 11 किण्व, 12 प्रशीप, 13 मुसल, 14 कटक, 15 कर्णवेटक, 16 इर्गल*, 17 अर्गल, 18 अन्नविकारेभ्यश्च, 19 रूप*, 20 सूणा, 21 शीप (पीप), 22 अभ्व, 23 पत्र, 24 कट, 25 भवः सूण,

Vart.—The affix यत् comes optionally after words denoting modifications of food: such as सक्तु ॥ In the case of 'saktu' however, no of option is allowed. See V. 1. 2.

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ तस्मै, हितम् ॥

वृत्तिः ॥ तस्मादिति चतुर्थीसमयां द्वितमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

5. An affix comes after a word in the fourth case in construction, in the sense of 'good for that.'

Thus वस्तेभ्यो हितो गोधुक् = वस्तीय 'fit for calves' i. e. a cow-milker. So भवस्तीयः, पटव्यम्, गघ्यम्, हविष्यम्, अपूप्यम्, अपूपीयम् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥ पदानि ॥ शरीर, अवयवात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकायत् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । उत्यापवादः ॥

6. The affix यत् comes in the sense of 'good for that,' after a word denoting a part of the body.

The word शरीर means animal organism. This debars उ, thus, हित्यम् 'good for the teeth.' कौष्यम्, औष्ठ्यम्, नाभ्यम्, नस्यम् such as dentrifice, snuff, oil &c. See VI. 1. 213.

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ७ ॥ पदानि ॥ खल-यव-माष-तिल-वृष, ब्रह्मणः, च, (यत्)

वृत्तिः ॥ खलविभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । उत्यापवादः ॥

7. The affix यत् comes in the sense of 'good for that,' after the word 'khala,' 'yava,' māsha,' 'tila,' 'vrisha' and 'brahmap.'

This debars उ. Thus हित्यम् "suitable for threshing floor." So also हव्यम्, माष्यम्, तिल्यम्, वृष्यम् and ब्रह्मण्यम् ॥

No secondary derivatives can, however, be formed of the following वृष्ये हितम्, ब्रह्मण्येभ्यो हितम्; the full phrases must be used in these cases, for these words take neither उ nor यत् though वृष is = वृषन्, and ब्रह्मन् is = ब्रह्मण ॥

The word ख in the sūtra indicates that the rule applies to words other than those enumerated. Thus रयाव हित्ता = रथ्या ॥

अजाविभ्यां थ्यन् ॥ < ॥ पदानि ॥ अज-अविभ्याम्, थ्यन् ॥

वृत्तिः ॥ अज अवि इत्येताभ्यां थ्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छत्यापवादः ॥

8 The affix थ्यन् comes in the sense of 'good for that,' after the words 'aja' and 'avi.'

This debars 'chha.' Thus अजध्या श्यायः 'the yellow jasmine called yūthi.' अविध्या श्यथिः ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥ पदानि ॥ आत्मन्-विश्वजन, भोगोत्तर-पदात्, खः ॥

वृत्तिः ॥ आत्मन् विश्वजन इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदात् प्रातिपदिकारखः प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छत्यापवादः ॥

वार्त्तिकम् ॥ पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ सर्वजनादुत् खः ॥

वा० ॥ महाजनान्नित्यं उभयवक्तव्यः ॥

वा० ॥ राज्ञाचार्याभ्यां तु नित्यम् ॥

वा० ॥ आचार्यादणत्वं च ॥

9. The affix 'kha' comes in the sense of 'good for that,' after the words 'ātman,' and 'viśvajana' and after compounds having the word 'bhoga' as their second term.

This debars छ ॥ In the sūtra, the न् of आत्मन् has not been elided, indicating that it should not be compounded with the word भोग् which would have been the case otherwise. It therefore follows from this irregular construction of the sūtra, that the word भोगोत्तरपदात् does not apply to the words आत्मन् and विश्वजन, but these words are themselves prakṛiti. Thus आत्मन् + ख = आत्मनीयम् 'suitable for ones self' the न् of ātman, which required to be elided by VI. 4. 144, is saved by VI. 4. 169. So also विश्वजनीयम् 'suitable for all men.' The word विश्वजन must be a karmadhāraya compound, meaning 'all men,' for the application of this rule; when it is a Tatpurusha or a Bahuvrīhi compound, it will take छ. As, विश्वजनाय हितं = विश्वजनीयम्, 'beneficial for man-kind.'

Vart.—So also after Karmadhāraya Compound पञ्चजन, e. g. पञ्चजनीयम्, otherwise पञ्चजनीयम् ॥

Vart.—After the Karmadhāraya compound सर्वजन, there are the affixes उम् and ख, as, सर्वजनीयं, and सार्वजानिकम्; otherwise सर्वजनीयम् ॥

Vart.—The affix उम् comes always after the word महाजन whether it be a Karmadhāraya or a Tatpurusha, but not so when it is a Bahuvrīhi Compound. As महाजनाय हितं = महाजानिकं ॥ In a Bahuvrīhi it will be महाजनीयः with छ ॥

Compounds having भोग as their final term, also take the affix ख्, as, मातृभोगीणः and पितृभोगीणः ॥ The word भोग means 'body.' But माचयिः and पिचीयः with छ, when the word भोग does not follow.

Vart :—The words राज्ञा and आचार्य followed by 'bhoga' take always the affix ख्, as, राजभोगीणः and आचार्यभोगीणः ॥ In the case of आचार्यभोगीणः, the ञ is not changed into ण (VIII. 4. 2.) The words do not take the affix ख् when used singly. As, राज्ञे हितम्, आचार्याय हितम्, no affix being employed.

सर्वपुरुषाभ्यां णडञौ ॥ १० ॥ पदानि ॥ सर्व-पुरुषाभ्याम्, ण-डञौ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्यं णडञौ प्रत्ययो भवतः तस्मै हितमित्येतस्मिन्निषये । छस्यापवादः ॥
वार्त्तिकम् ॥ सर्वाण्यस्य वा वचनम् ॥ वार्त्तिकम् ॥ पुरुषादधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम् ॥

10. The affixes ण and डञ् come in the sense of 'good for that' after the words 'sarva' and 'purusha'.

This debars 'chha'. Thus सर्वस्मै हितं = सर्वम्. So also पौरुषेयम् ॥

Vart :—The affix ण comes optionally after सर्व, as, सर्वायम् or सर्वम् ॥

Vart :—The affix डञ् comes after पुरुष when the word so formed means: 'slaughter', 'modification', 'a crowd', or 'made by him'. As पौरुषेयो वधः &c. 'man-slaughter', 'a crowd of men', 'human action', 'made by man'. e. g. पौरुषेयो ग्रन्थः 'a book written by man' contra. अपौरुषेया वेदाः 'The Vedas are non-human'.

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥ पदानि ॥ माणव-चरकाभ्याम्, खञ् ॥

वृत्तिः ॥ माणवचरकशब्दाभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्निषये । छस्यापवादः ॥

11. The affix खञ् comes in the sense of 'good for that', after the words 'mānava', and 'charaka'.

This debars छ. As माणवाय हितं = माणवीनम्. So also चारकीणम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥ पदानि ॥ तदर्थम्-विकृतेः, प्रकृतौ ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृतिरुपादानकारणं, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरं विकृतिः । विकृतिवाचिनः प्रातिपदिकाव्यकृतावभिधेयायां यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

12. After a word being the name of a product, the above-mentioned affix comes, to denote a thing which is the primitive that is serviceable for that.

The word प्रकृति means 'primitive or the material cause of a product'. The word विकृति means 'the product' or 'modification of such primitive' तदर्थं 'serviceable for that' i. e. 'the primitive being serviceable for the product'. The word तदर्थं shows that the primitive must be serviceable for that particular product and nothing else. That is to say, an affix will not come to

denote any product in general, but only when the primitive is serviceable for a particular product and nothing else. The word तदर्थ shows also that the word must be in the 4th case, when the affix is added. Some read the words तस्मै हितं also into this sūtra.

Thus अङ्गारेभ्यो हितानि एतानि काष्ठानि = अङ्गारीयाणि काष्ठानि 'wood serviceable for making charcoal;' so also प्राकारीया इटकाः 'bricks serviceable for making a wall'. Here अङ्गारीय and प्राकारीय are formed by छ V. I, 1. Similarly वाङ्मूच्यं शर 'wood serviceable for a spear', पिचच्यः कापसिः 'cotton plant serviceable for cotton'.

Why do we say तदर्थम् 'serviceable thereto'? Observe यवानां धानाः, धानानां सक्तवः ॥ Here there is modification of primitive, but सक्तु is the product also of other things than धानाः such as लज्जा &c.

Why do we say विकृतेः 'after a product'? Observe उदकार्यः कूपः, there is no affix. For कूपः 'a well' and उदक 'water' do not stand in the relation of प्रकृति and विकृति i. e. material cause and effect. As 'water' is not the modification or product of 'the well', though it is found in the well, and therefore, the affix is not employed.

Why do we say प्रकृतौ 'to denote a primitive'. Observe अत्यर्पा कोशी 'a sheath serviceable for a sword'. The sword is a product of iron, but a sheath is not the primitive of the sword.

By using the words प्रकृति and विकृति it is further shown that the prakṛiti is liable to modification or vikāra.

छादिरुपधिवलेढेञ् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ छादिः उपाधि, बलेः ढञ् ॥

वृत्तिः ॥ छादिपदिभ्यः षष्ठीभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तदर्थे विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्निषये । छस्यापवादः ॥

13. The affix ढञ् (+/-—एय) comes, in the sense of a primitive serviceable for a product, after the words 'chhadis', 'upadhi', and 'bali', denoting the product.

This debarb छ. Thus छादिवियाणि वृणानि, औपधेयं शर, बालेयास्तण्डुलः ॥

The affix comes after the word उपधि without changing the sense. उपधीयत इत्युपधिः = एयांगम् 'part of a wheel between the nave and the circumference or the wheel itself'. The word औपधेय also means the same.

ऋषभोपानहोञ्यः ॥ १४ ॥ पदानि ॥ ऋषभ, उपानहोः ङ्यः ॥

वृत्तिः ॥ ऋषभ उपानह इत्येताभ्यां ङ्यः प्रत्ययो भवति तदर्थे विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्निषये । छस्यापवादः ॥

14. The affix ङ्य (+/-—य) comes, in the sense of a primitive serviceable for a product, after the words 'rīshabha' and 'upānah' denoting the products.

Thus आर्ष-यो वत्सः, भौपानहोः मुञ्जः ॥ This 'fya' debars 'chha'. Even when the primitive is 'leather चर्म', the affix 'fya' will come after उपानह् irregularly debarring भञ् of V. I. 15. Thus भौपानहं चर्म ॥

चर्मणोञ् ॥ १५ ॥ पदानि ॥ चर्मणः, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ चर्मण इति षष्ठी । चर्मणो या विकृतिः तद्वाचिनः प्रातिपदिकादम् प्रत्ययो भवति तस्य विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । छत्यापवादः ॥

15. The affix अञ् (+/-अ) comes, in the sense of a primitive serviceable for a product, after a word expressing the product of leather.

The word चर्मणः in the aphorism is in the genitive case. This अञ् debars छ. Thus वाङ् चर्म and वारचं चर्म a leather serviceable for making a 'vårdhra' and 'våratā' i. e. a leather thong.

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ १६ ॥ पदानि ॥ तद्-अस्य, तद्-अस्मिन्, स्यात् इति ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अस्येति प्रत्ययार्थः, स्यादिति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विद्वा-
र्थः । एवं द्वितीयेषु वाक्ये । सप्तम्यर्थे तु प्रत्यय इत्येतावान्निशेषः । प्रथमासमर्थत्वार्थे सप्तम्यर्थे च यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । यत्प्रथमासमर्थे स्याच्चक्षरवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विद्वा ॥

16. The above mentioned affixes come after a word in the first case in construction, with the force of a genitive or a locative, when the word in the first case is agent of the verb 'syat';—in other words—the above-mentioned affixes have also the senses of 'very well sufficient there to' and 'very well sufficient to be made therein'.

The word तद् shows that the word in construction must be in the 1st case, the words अस्य 'of it' and अस्मिन् 'in it' show the senses of the affix, the word स्यात् 'it can be' qualifies the primitive, the word इति is for the sake of distinctness. Thus प्राकार आसाञ् इटकानां स्यात् = प्राकाशीया इटकाः 'the bricks sufficient to raise a wall'. So also प्रासादीयं शर ॥ Similarly प्राकारोऽस्मिन्नेषे स्यात् = प्राकाशीयो देशः 'a place sufficient to make a wall therein'. प्रासादीया ह्यनिः ॥

The word स्यात् being in the Potential Mood (विधि लिङ्) of भस् 'to be,' has the force of संभावन 'potentiality, sufficiency' as given in Sūtras III. 3. 154 &c. Such as when the large number of bricks makes it possible to raise a wall, we say प्राकार आसादिटकानां स्यात् ॥ Similarly when the quality (गुण) of a land, such as its area, situation &c, makes it possible to erect a palace therein, we say, प्रासादो स्मिन्नेषे स्यात् ॥

In the examples under this sūtra, there is no modification (विकार) of

the primitive (प्रकृति) into a product, as was the case under sūtra V. 1. 12. The examples under this sūtra show merely the 'adequacy, fitness or sufficiency' of a thing for a certain purpose. Herein lies the difference between this sūtra and the previous ones.

The repetition of the word ढङ् twice in this sūtra shows the existence of this Grammatical maxim: अनेकस्मिन् प्रत्ययार्थे प्रत्येकं समर्थं विभक्तिः संबन्धनीव 'when the sense of an affix is more than one, the case in construction to which the affix must be added must be shown in each case.'

Why there is no affixing in this case: प्राप्तादेव देवदत्तस्य स्यात्? The use of इति in the Sūtra would prevent this, the force of इति being that the secular usage must be looked to in forming these derivatives.

परिखाया ढङ् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ परिखायाः, ढङ् ॥

वृत्तिः ॥ परिखाशब्दाद् ढङ् प्रत्ययो भवति तदस्य तदस्मिन्स्यादित्येतस्मिन्नर्थे । छस्यापवादः ॥

17. The affix ढङ् (+/-—पय) comes, after the word 'parikhâ' in the above senses of 'this is sufficient for that', and 'this is sufficient therein'.

This debars छ. Thus परिखेयी भूमिः 'land sufficient to make a mote thereon'.

Up to this Sūtra was the governing force of the affixes छ and यत् ॥ Hereafter another affix will be taught.

प्राग्वतेष्टञ् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ प्राग्वतेः, ढङ् ॥

वृत्तिः ॥ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वातिरिति वक्ष्यति । प्रागितस्माद्दत्तिसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ढङ् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः ॥

18. Upto Sūtra V. 1. 115 (excluding that) the affix ढङ् (+/-—इक or +/-—क) bears rule.

The affix ढङ् governs all the succeeding sūtras upto तेन तुल्यं क्रिया चेद्वात्, and has the senses given to it in Sūtras V. 1. 37 &c. Strictly speaking the affix ढङ् governs only upto V. 1. 110 and not upto 115. Thus in Sūtra 72, the affix ढङ् must be read, as पारायणिकः, तौरायणिकः, चान्द्रायणिकः ॥

आर्हाद्गोपुच्छसंख्यापरिमाणादठक् ॥ १९ ॥ पदानि ॥ आ-अर्हात्-अ-गो-पुच्छ-संख्या-परिमाणात् -ठक् ॥

वृत्तिः ॥ तदर्हतीति वक्ष्यति । आ एतस्मादर्हसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ढङ् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा । अभिविधावयमाकारः तेनार्हत्यर्थेपि ढङ् भवत्येव ॥

Kārikā

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

19. Upto Sūtra V. 1. 63, inclusive, the affix डक् (+/-इकै or +/-कै) bears rule, with the exception of the word 'gopuchchha', or a Numeral, or a word denoting a measure of capacity.

Strictly speaking डक् governs upto sūtra V. 1. 65. The word आर्हाद् is made up of आ + भार्हात्. The force of आ here is अभिविधि or inclusive, so that in the Sūtra तद्वहति (V. 1. 63) also, the डक् will be employed. The affix डक् debars डम् ॥ The sense will be the same as given in V. 1. 37 &c. the difference between डक् and डम् being in accent only. Thus निष्क्या क्रीतं = नैष्किकम्, So also पाणिकम् ॥

But गोपुच्छेन क्रीतम् = गौपुच्छिकम्, the accent falling on गौ; so also with words denoting Numbers and Measures, as षाष्टिकम्, प्रास्तिकम्, कौटुबिकम् ॥

The word परिमाण in this sūtra has its technical signification, and not its etymological sense. Technically परिमाण does not include संख्या, etymologically it does. Pāṇini has used this word परिमाण in some sūtras in its technical sense, in others in its etymological sense. Thus in sūtras IV. 1. 22, and V. 1. 19 the technical sense is taken, while in sūtras IV. 3. 156 and V. 1. 57 the etymological sense is meant. Technically परिमाण means सर्वतो मानं or a measure of capacity, and surface namely length and breadth and height or depth, such as प्रत्यः &c, i. e. a cubic measure and a square measure. In this sense it is to be distinguished from the measures of length or lineal measure, technically called प्रमाण, such as a वित्तस्य 'a cubit' &c, on the one side, and the measures of weight, technically called उन्माण such as पल, &c on the other side. In short उन्माण means a measure of weight or gravity, परिमाण means a measure of volume or capacity, प्रमाण means a lineal measure, and a संख्या is beyond all these.

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥ पदानि ॥ असमासे-निष्कादिभ्यः (डक्)

वृत्तिः ॥ आर्हादित्येव । निष्कादिभ्यः शब्देभ्यो ऽसमासे डक् प्रत्ययो भवति आर्हायेष्वर्येषु । डम्प्रोपवाहः ॥

20. The affix डक् comes after the words निष्क &c, when they are not parts of a compound, the sense of the affix being that taught in the subsequent sūtras upto V. 1. 63.

The word आर्हाद् is understood in this sūtra also. This डक् debars डम्. Thus नैष्किकम्, पाणिकम्, पादिकम्, माषिकम् ॥

Why do we say असमासे 'when not compounds'? Observe ईरमनैष्किकम् ईरमनैष्किकम् formed by डम् (V. 1. 18.) Compare VII. 3. 17 by which the Vriddhi of the second term takes place and not of the first.

Q. Is not the employment of the word असमासे in the Sūtra redundant? For by the maxim महणवता प्रातिपदिकेन सदन्तविधिर्नास्ति "that which cannot

possibly be anything but a prâtipadika, does, contrary to I. 1. 72, not denote that which ends with it, but it denotes only itself;” the prâtipadika निष्क being especially mentioned in the sūtra, the rule will apply to the word निष्क and not to a word ending with निष्क ॥

A. The employment of the word असमासे in this Sūtra, indicates by implication (jñāpaka), that in spite of the above maxim, the तदन्ताविधिः I. 1. 72 applies in the previous sūtras, while in the subsequent sūtras its does not. As उगवादिभ्यो यत् V. 1. 2, the यत् applies not only to गो &c but to words ending in गो &c. As गव्यम् and सुगव्यम्, मत्स्युगव्यम् ॥ Not only अपूप्यम् अपूपयिम् V. 1. 4. but also यवापूप्यम्, यवापूपयिम् ॥ Not only इन्त्यम् V. 1. 6. but also राजइन्त्यम् ॥

While in the sūtras subsequent to this V. 1. 20, the tadanta-vidhi applies only to words preceded by a Sankhyā and that also in Sūtras upto V. 1. 115 and not there after as, द्वैपाययणिकः and द्वैपाययणिक V. 1. 72. Even in this latter case, when an affix is elided by लुक् the tadanta vidhi does not apply. Thus द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं = द्वि शूर्प + क्त् V. 1. 18 = द्विशूर्पेत्, the affix being elided by V. 1. 28. Now in forming a tertiary derivative from this word द्विशूर्पेत्, the tadanta vidhi will not apply. Thus द्विशूर्पेण क्रीतं, here what affix are we to subjoin? If tadanta-vidhi applied, we get the affix अम् V. 1. 26 in the alternative. But tadanta-vidhi not applying, we get the general affix इम् V. 1. 8 and have द्विशीपकम् ॥ Here the affix इम् is not elided by V. 1. 28, as there is no Dvigu compounding. The above rule is summarised in the following *ishiti* प्राग्भवेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तमहणम्लुकि ॥

The words 1. निष्क, 2. पण, 2. नाच, 4. वाहद्रोण and 5. षष्टि belong to निष्कादि class.

शताच्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥ पदानि ॥ शतात्, च, ठन्-यतौ, अशते ॥
वृत्तिः ॥ आर्हाद् इत्येव । शतशब्दात् ठन्यतो प्रत्ययो भवतः अशते ऽभिधेये । आर्हायेष्वर्येषु । कनोपवादः ।

21. The affixes ठन् (—/—इक) and यत् (—/य) come in the senses taught upto V. 1. 63 after the word शत, when it is not a part of a compound, and when it does not mean merely a ‘hundred’.

The word आर्हांत् V. 1. 19 is understood here also. These affixes इन् and यत् debar the affix कन् V. 1. 22. Thus शतेन क्रीतम् = शत्यम् or शतिकम् ‘purchased for a hundred gold coins’.

Why do we say अशते ‘when not meaning merely ‘a hundred’? Observe शतं परिमाणमस्य = शतकं निदानम् ‘a band whose measure is hundred’. The word अशते qualifies the sense of the affix, and not that of the base, the latter not being possible; for the word शत as a base must always mean ‘a hundred’. The following examples will illustrate the meaning; शतमध्यायाः परिमाणमस्य मन्यस्य = शतकः ‘a book con-

sisting of hundred Adhyayas'. In this case there is essentially no difference between the base (prakṛiti) and the sense of the affix (pratyayārtha), though there is apparent difference, for the sake of applying the affix. For शतकः is a book essentially consisting of hundred: while शतं 'a carriage purchased for a hundred coins', does not contain hundred as its essential part. Similarly शतको गोसंघः 'a herd of cows hundred in number'. Here the संघः essentially consists of शत and so there is the affix कन् and not ङ् or यत् (V. 1. 58). But not so in the case of शतं शतकशतं, शतिकं शतकशतं, for here the sense of the affix is formed by the sentence, and not discovered merely from the word. Hence the following Vartika शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वेऽप्रतिषेधः ।

The word च in the sūtra draws in the word असमासे from the previous sūtra. Thus द्वौ च शतं च = द्विशतं, द्विशतेन क्रीतं = द्विशतकम् 'purchased for a hundred and two coins'. Here the affix is कन् V. 1. 22. So द्विशतकम् ॥ According to the Ishṭi given in the last Sūtra, the tadanta vidhi applies here.

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, अतिशदन्तायाः, कन् ॥
वृत्तिः ॥ आर्हादित्येव । संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन् प्रत्ययो भवति आर्हादित्येव । ङोऽपवादः ।

22. The affix kan (/ — क) comes after a Numeral, when it does not end with ति or शत्, the sense of the affix being that taught hereafter upto V. 1. 63.

The word आर्हात् is to be read into this sūtra also. The word संख्या is defined in I. 1. 23. This कन् debarbs ङम् ॥ Thus पंचभिः क्रीतः = पंचकः, बहुकः, गणकः ॥

Why do we say 'when it does not end in ति or शत्'? Observe सौप्तिकः, चास्वारिशतकः formed by ङम् ॥ But why कतिकः is formed by कन् and not by ङम् or ङ्, as the word कति also ends in ति? The word कति is formed by adding the affix इति, while the rule applies to the numerals which in their primitive state end with ति such as सप्ततिः, अशीतिः, विंशति &c. Here apply the two maxims अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य 'a combination of letters capable of expressing a meaning denotes whenever it is employed in Grammar, that combination of letters in so far as it possesses that meaning, but it does not denote the same combination of letters void of a meaning;' and निरनुबन्धक ग्रहणे न सानुबन्धकस्य 'when a term void of Anubandhas is employed in Grammar, it does not denote that which has an Anubandha attached to it'. Therefore when ति is taken, it does not mean इति ॥

वतोर्दि वा ॥ २३ ॥ पदानि ॥ वतोः, इद्, वा ॥

वृत्तिः ॥ स्वन्तस्य संख्याधात् कन् सिद्ध एव, तस्य स्वनेन वा इडागमो विधीयते । वतोः परस्व कर्मो वा इडागमो भवति आर्हादित्येव ।

23. The affix 'Kan' coming after a Numeral end-

ing with वत्, takes optionally the augment इद्, the sense of the affix being those given upto V. 1. 63.

The words ending in वत् are संख्या; see I. 1. 23 : and would consequently take कन् by V. 1. 22. The present sūtra ordains the optional affixing of इद् to this कन् ॥ Thus तावत्कः or तावत्तिकाः, यावत्कः or यावत्तिकाः ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां इवुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ विंशति-त्रिंशत्भ्याम्-इवुन-असंज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां इवुन् प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्हीवेष्वयेषु ।

24. The affix इवुन् (/ — अक) comes in the senses taught upto V. 1. 63, after the words 'Viṅśati' and 'triṅśat', when it does not denote a Name : the ति and अत् of the base being dropped before this affix.

Thus विंशति + इवुन् = विंश + अक (VI. 4 142) = विंशकः; त्रिंशत् + इवुन् = त्रिंश + अक (VI. 4 143) = त्रिंशकः ॥

Why do we say असंज्ञायाम् 'when not denoting a Name'? Observe, विंशतिकः, त्रिंशत्कः formed by affix कन् V. 1. 22. Q. Why do you affix कन्, when it is prohibited by the phrase अतिशयन्तायाः; for विंशति ends in ति and त्रिंशत् ends in शत्? The affix कन् will be added by dividing the sūtra into two: viz: (1) विंशतित्रिंशद्भ्यां (2) इवुनसंज्ञायाम्; the meanings being (1) The affix 'Kan' is added to viṅśati and triṅśat; (2) The affix ḍvun is added to the same words, when not denoting a name.

कंसाद्विठन् ॥ २५ ॥ पदानि ॥ कंसात्-टिठन् ॥

वृत्तिः ॥ कंसाद्विठन् प्रत्ययो भवति आर्हीवेष्वयेषु । उभोपवाहः ।

वार्तिकम् ॥ अद्वाप्तेति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ कार्पापणाद्विठन्वक्तव्यः ॥

वा० ॥ प्रतिशब्दभास्यादेशो वा वक्तव्यः ॥

25 The affix टिठन् (/ — इक) comes in the senses taught upto V. 1. 63, after the word कंस ॥

This debars इत्; the anubandha टि of टिठन् shows that the feminine of the word will be formed by ङीप् (IV. 1. 15), the इ of टि is for the sake of pronunciation, the ञ् of टिठन् is for accent (VI. 1. 197). Thus कंसिकः fem. कंसिकी ॥

Vart:—So also it must be stated after the word अर्ध; e. g. आर्द्धिकः, आर्द्धिकी ॥

Vart:—So also after the word कार्पापण, e. g. कार्पापणिकः fem. कार्पापणिकी ॥ Sometimes the word प्रति is substituted for कार्पापण before this affix, as, प्रतिकः fem. प्रतिकी ॥

शूर्पादञन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥ पदानि ॥ शूर्पात्, अञ्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ शूर्पाच्छादन्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्हाद्व्येच्येषु । ङञोपवाहः ॥ पसे सोऽपि भवति ।

26. The affix अञ् (+—अ) comes optionally in the senses taught upto VI. 1. 63, after the word 'śūrpa'.

This debars ङञ् which comes in the alternative. As, शूर्पेण क्रीतं = शूर्पाञ् or शूर्पािकञ् ॥

शतमानार्विंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ शतमान-विंशतिक-सहस्र-वसनात्-अण् ॥

वृत्तिः ॥ शतमानादिभ्यः शब्देभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति आर्हाद्व्येच्येषु । ङङ्ङञ्कनामपवाहः ।

27. The affix अण् (+—अ) comes in the senses taught upto V. 1. 63, after the words 'śatamāna', 'viṅśatika', 'sahasra', and 'vasana'.

This debars ङञ्, ङङ् and कञ् ॥ Thus शतमानेन क्रीतं = शतमानं so also वैशतिकञ् सहस्रञ् and वासनञ् ॥

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ अध्यर्द्ध-पूर्व-द्विगोः, लुक्, असंज्ञा-याम् ॥

वृत्तिः ॥ आर्हाद्व्येच्येव । अध्यर्द्धशब्दः पूर्वो यस्मिन्तस्मादध्यर्द्धपूर्वाव्यातिपरिक्राद् द्विगोश्च परस्य आर्हायस्य लुक् भवति, असंज्ञायां विषये ।

28. The affix having the senses taught upto V.1.63, is elided by लुक्, after a stem beginning with the word adhyardha, and after a Dvigu compound, when it is not a Name.

The word आर्हान् is understood here also. Thus अध्यर्द्धकंसन्, द्विकंसन्, मध्यर्द्धशूर्पाञ्, द्विशूर्पाञ्, चिकंसन्, चिशूर्पाञ् ॥ Here the affixes द्विञ् and अञ् are elided.

Though in the words द्विशूर्पाञ् &c. the affix is elided, it is only so when the affixing of the taddhita occasions a Dvigu compounding (II. 1. 51) such as in द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं = द्विशूर्पाञ् ॥ Here the resultant is a Dvigu compound. But in forming tertiary derivatives the affix is not elided, as द्विशूर्पेण क्रीतं = द्विशूर्पािकञ् ॥ Hence the following rule: द्विगोर्लुकि तन्निमित्तमण् ॥ See IV. 1. 88, V. 1. 20 ॥

Why do we say असंज्ञायाम् 'when not a Name'? Observe पांचलौहितिकञ् or पंचलौहितिकञ् and पांचकलाधिकञ् being names of certain measures. The feminine word लोहिनी is changed into the masculine by the Vārtika भस्यादे तद्विभे given under VI. 3. 35.

The word अध्यर्द्ध is a Saṅkhyā (See I. 1. 23), and a word beginning with it will be a Dvigu compound. Its separate mention in this sūtra may appear superfluous. It is however so mentioned, in order to indicate (jñāpaka) that

this word is not always a Sankhya. Thus for the purposes of the application of the affix कृत्वञ्च् (V. 4. 17), this word is not a saṅkhyā.

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ विभाषा, कार्षापण, सहस्राभ्याम्, (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ अर्धपूर्वार्ध द्विगोत्र कार्षापणसहस्रान्तापुत्रस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति ।
वा० ॥ सुवर्णघतमानयोरुपसंख्यानम् ॥

29. The affix having the senses taught up to V. 1. 63 is optionally luk-elided, after the words kârshâpapa, and sahasra, when they are preceded by adhyardha or are members of a Dvigu compound.

This sūtra makes the elision optional, when it was compulsory by the last sūtra. Thus अर्धर्द्धकार्षापणम् or अर्धर्द्धकार्षापणिकं, द्विकार्षापणम् or द्विकार्षापणिकम्, here the affix टिडन् (V. 1. 25) is elided in one case, and not elided in the other. When it is not elided, प्रति may be substituted for कार्षापण (V. 1. 25). अर्धर्द्धप्रतिकम्, द्विप्रतिकम् ॥

So also after the word सहस्र, e. g. अर्धर्द्धसहस्रम् or अर्धर्द्धसाहस्रम्, द्विसहस्रम् or द्विसाहस्रम् ॥ When the affix is not elided, the forms above shown with irregular Vṛiddhi of the second stem, are evolved by sūtra VII. 3. 15.

Vṛt:—The words सुवर्ण and घतमान should also be enumerated. As, अर्धर्द्धसुवर्णम् or अर्धर्द्धसौवर्णिकम्, द्विसुवर्णम्, द्विसौवर्णिकम्, अर्धर्द्धघतमानम्, अर्धर्द्धघातमानम्, द्विघतमान or द्विघातमानम् ॥ The irregular Vṛiddhi of the second term takes place by VII. 3. 17.

द्वित्रिपूर्वाभिष्कात् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रि, पूर्वात्, निष्कात्, (लुक्) ॥
वृत्तिः ॥ द्विगोरित्येव । द्विभिपूर्वार्ध द्विगोर्निष्कान्तापुत्रस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति ।
वा० ॥ बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् ॥

30. The Ârhiya-affix (V. 1. 63) is optionally elided after a Dvigu occasioning compound, of the word nishka, preceded by dvi and tri.

The word द्विगोः 'a taddhita occasioning a Dvigu compound' of V. 1. 28 is to be read into this sūtra. Thus द्विनिष्कम् or द्विनैष्किकम्, त्रिनिष्कम् or त्रिनैष्किकम् (VII. 3. 17).

Vṛt:—So also when nishka is preceded by बहु, e. g. बहुनिष्कम् or बहुनैष्किकम् ॥ The irregular Vṛiddhi of the second term is caused by VII. 3. 17.

विस्ताश्च ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ विस्तात्-च (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वित्रिपूर्वासिन् चकारेणानुक्तव्यते, द्वित्रिपूर्वाद्द्विस्तान्तापुत्रद्विगोः परत्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति ।

31. The ârhiya-affix (V. 1. 37-63) occasioning a

Dvigu compound, is optionally elided after the word *bista*, preceded by *dvi* or *tri*.

The word च in the sūtra draws in the words द्विभिर्पूर्वान् ॥ Thus द्विभिस्तम् or द्विवैस्तिकम्, त्रिभिस्तम् or त्रिवैस्तिकम्, बहुभिस्तम्, बहुवैस्तिकम् ॥

The separation of this sūtra is for the sake of the subsequent sūtra.

विंशतिकात्खः ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ विंशतिकात्-खः ॥

वृत्तिः ॥ अर्धपूर्वाव्यातिपरिकादिगाम् विंशतिकसम्बन्तासार्हिव्येषु खः प्रत्ययो भवति ॥

32. The affix *kha* (ईन) comes in the *ârhiya* senses (V. 1. 37-63) after the word *viṅśatika*, when preceded by the word *adhyardha* or a Numeral, occasioning a Dvigu.

Thus अर्धविंशतिकीनम्, द्विविंशतिकीनम् and त्रिविंशतिकीनम् ॥ Being especially ordained, this affix ख is not elided by V. 1. 28.

खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ खार्याः, ईकन् ॥

वृत्तिः ॥ अर्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अर्धपूर्वाव्यातिपरिकाद् द्विगोश्च खारीसम्बन्तासार्हिव्येषु ईकन् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ केवलाद्येति चक्तव्यम् ॥ वा० ॥ काकिण्याभोपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ केवलायाश्च ॥

33. The affix *ikan* (—ईक) comes in the *Ârhiya* senses (V. 1. 37-63), after the word *khârî*, when preceded by the word *adhyardha* or a Numeral occasioning a Dvigu.

Thus अर्धखारीकम्, द्विखारीकम् ॥

Vart :—So also after the word *खारी* alone, as *खारीकम्* ॥

Vart :—So also after the word *काकिणी*, as, अर्धकाकिणीकम्; द्विकाकिणीकम्, त्रिकाकिणीकम् ॥ So also when the word is alone : as, *काकिणीकम्* ॥

पणपादमाषशताद्यत् ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ पण-पाद-माष-शतात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ अर्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अर्धपूर्वाद् द्विगोश्च पणपादमाषशतसम्बन्तासार्हिव्येषु यत् प्रत्ययो भवति ।

34. The affix *yat* (य) comes in the *ârhiya* senses (V. 1. 37-63), after the words *paṇa*, *pâda*, *mâsha* and *śata*, when preceded by the word *adhyardha*, or a Numeral occasioning a Dvigu.

Thus अर्धपण्यम्, द्विपण्यम्, त्रिपण्यम् so also अर्धपाद्यम्, द्विपाद्यम्, त्रिपाद्यम् ॥ Here पाद् is not changed into पद्, by VI. 3. 53. The substitution enjoined by VI. 3. 53 takes place when पाद् means the *foot* of a living being, while here it means a measure of capacity. So also अर्धमाष्यम्, द्विमाष्यम्, त्रिमाष्यम्, अर्धशतयम्, द्विशतयम्, त्रिशतयम् ॥

The affix will come after a word in the 3rd case in construction when it means 'price,' and the force of the 3rd case is that of 'instrument' (II. 3. 18) and not that of 'agent.' Therefore, there is no affixing in the words **द्वेषरत्नं क्रीतं** or **वाणिना क्रीतं** ॥

Nor does the affix come after a dual or a plural. Thus **प्रत्याभ्यां क्रीतं** or **प्रत्येः क्रीतं**, there is no affixing, as it is not the idiom. But **द्व्याभ्यां क्रीतं** = **द्विकम्, विकम्, पंचकम्, युग्मेः क्रीते** = **मैत्रिकम्, माषिकम्**. Here there is affixing after a dual and plural, for the words **द्वि, त्रि** are essentially dual or plural, and in the case of **युग्म** and **माषाः**, those are always used in the plural, for it is not possible to purchase anything with a single grain of **युग्म** or **माषाः** ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ तस्य, निमित्तम्, संयोग-उत्पातौ ॥ वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थान्निमित्तमित्येतस्मिन्नर्थे अयाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तन्निमित्तं संयोगवत्स्य भवति उत्पातो वा ॥ वातिकम् ॥ तस्यनिमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः घमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् ॥

38. The above affixes have further the sense of "for its sake", when the meaning is a relation or an unwonted appearance.

The word **तस्य** shows that the word in construction must be in the 6th case, the word **निमित्तं** 'cause or occasion' gives the sense of the affix; **संयोग** means 'a connection, or relation': **उत्पातः** means 'a portend indicative of good or bad luck.' Thus **घतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः** = **घत्यः** 'a connection with a rich man for the sake of getting a hundred.' So also **घतिकः, साहस्रः ॥** So also **घतस्य निमित्त-मुत्पातो दक्षिणाक्षिस्वश्नम्** = **घत्यम्, घतिकम्, साहस्रम्** "the twitching of the right eye for the sake of a hundred" i. e. indicative of acquiring or losing a hundred, a thousand &c.

Vart.—The above affixes come after the words **वात, पित्त, and श्लेष्म** in the senses of allaying or vitiating. As **वातिकम्** 'allaying or vitiating of windy humour.' So also **पैतिकम्, श्लैष्मिकम् ॥**

Vart.—Also after the word **सन्निपात**, as, **सान्निपातिकम् ॥**

गोद्वयचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ गो-द्वयचोः, अ-संख्या-परिमाण-अश्वादेः, यत् ॥

वृत्तिः ॥ गोघनत्वाद् द्वयश्च प्रातिपदिकासंख्यापरिमाणाश्वादिविवाजितायत् प्रत्ययो भवति तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्नर्थे । उम्भासीनामपवादः ॥

वातिकम् ॥ ब्रह्मवर्षसादुपसंख्यानम् ॥

39. After the word **गो** and after a word having two syllables, with the exception of a Numeral, or a Measure of

capacity, or *aśva* &c, the affix *yat* (य) is added, in the above sense of 'a relation or a portent for the purpose of that'.

This debars इच्. As गो निमित्तं संयोग उत्यातो वा = गौः 'a connection or a portent for the sake of a cow.' So also after a word of two syllables, as, वैद्यन्, स्वर्ग्यन्, यज्ञस्यन्, आशुष्यन् ॥

Why do we say "when not a word denoting a Numeral, or a Measure of capacity or अच् &c"? Observe पंचानां निमित्तं = पंचकम्, सप्तकम्, अष्टकम्; प्रात्यक्षम्, सारक्षम्, आम्बिकम्: formed by V. 1. 22, 18, 19.

Vart.—The word ब्रह्मवर्चस should be enumerated: e. g. ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं गुरुणा संयोगः = ब्रह्मवर्चस्यन् "relationship with a teacher in order to acquire *Brahmavarchasa*."

1 अच्, 2 अम्बन्, 3 गण, 4 ऊर्णा, 5 उमा, 6 गङ्गा (अङ्ग अङ्गा), 7 वर्षा (वर्ष), 8 वसु. ॥

पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥ पदानि ॥ पुत्रात्, छ, च ॥

वृत्तिः ॥ पुत्राच्छाच्छः प्रत्ययो भवति चकाराच्छस्य तस्य निमित्तं संयोगोत्यातादित्येतस्मिन्विषये ॥

40. After the word *putra*, the affix *chha* (ह्य) also comes, as well as *yat* (य), in the above sense of 'a relation or a portent for the purpose of that.'

The word *पुत्र* being a dissyllabic word would always have taken च्त् by the last aphorism. This ordains छ also. Thus पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्यातो वा = पुत्रायम् or पुत्र्यम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ सर्वभूमि-पृथिवीभ्याम्, अण-अञौ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यां ययासंख्यमणञौ प्रत्ययो भवतः, तस्य निमित्तं संयोगोत्यातादित्येतस्मिन्विषये । इकोपवादे ॥

41. The affixes *aṅ* (+—अ) and *añ* (+!—अ) are respectively added to the words *sarvabhūmi* and *prithivī*, in the above mentioned sense of "a connection or a portent for its purpose".

This debars इक्. Thus सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्यातो वा = सार्वभौमः, so also पार्थिवः ॥ In सार्वभौमः there is *Vpiddhi* of both members of the compound by VII. 3. 20.

तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ तस्य, ईश्वरः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ प्रत्ययो भवत ईश्वर इत्येतस्मिन्विषये ।

42. To the same bases *sarvabhūmi* and *prithivī*, are added the same affixes *aṅ* and *añ* respectively, in the sense of "lord thereof".

Thus सर्वभूमेर्श्वरः = सार्वभौमः 'the lord of the whole earth', पार्थिवः 'the lord of the earth'.

The word तस्य, showing the genitive construction of the base, has been repeated in this sūtra, though its anuvṛitti was running into it from V. 1. 38; in order to show that the senses given in V. 1. 38 do not extend further. Had तस्य not been repeated here, the word ईभ्रतः would have been an attribute, like the words संयोग and इत्यात्, of the word निमित्तः ॥

तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ तत्र-विदितः-इति-च (अण्-अञौ) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीघञ्भ्यां यपासंख्यमणभौ प्रत्ययो भवतः, विदित इत्येतस्मिन्नर्थे ।

43. To the same bases sarvabhūmi and pṛithivī, being in the 7th case in construction, are added the same affixes an and añ respectively, when the sense is that of 'known therein'.

The word विदितः means known published &c. सर्वभूमौ विदितः = सार्वभौमः known in the whole world. So also पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकादृञ् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ लोक-सर्वलोकात्, उञ् ॥

वृत्तिः ॥ लोकसर्वलोकघञ्भ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां विदित इत्येतस्मिन्निपदे उञ् प्रत्ययो भवति ।

44 The affix ṭhañ (+/-इक) comes in the sense of 'known therein', after the words loka and sarvaloka, in the 7th case in construction.

Thus लोके विदितः = लौकिकः, सार्वलौकिकः ॥ The irregular Vṛiddhi of both members takes place by VII. 3. 20.

तस्य घापः ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ तस्य-घापः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति सप्तमीसमर्थाद्घाप इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

45. The above mentioned affixes (V. 1. 18 &c) come after a word in the sixth case in construction, in the sense of 'sown with so much'.

The word घापः means 'sown therein' i. e. a field. Thus प्रस्थस्य घापः क्षेत्रं = प्रास्थिकम् 'sown with a Prastha', द्रौणिकम्, खारीकम्, i. e. a field sown with a quantity of grain measuring a Prastha or a Droṇa or a Khārī.

पात्रात्पृञ् ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ पात्रात्-पृञ् ॥

वृत्तिः ॥ पात्रघञ्भ्यां पृञ् प्रत्ययो भवति तस्य घाप इत्येतस्मिन्निपदे । उभोपवाहः ।

46. The affix shṭhan (/—इक) comes in the sense of 'sown with so much', after the word pātra.

This debaras उञ्. The ण् of उञ् is for accent (VI. 1. 197), the ष् is for ङीष् (IV. 1. 41). The word पात्र denotes a measure of capacity. Thus पात्रस्य घापः = पार्थिवं क्षेत्रम्, sem पार्थिवी क्षेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन्वृद्धायलामशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ तद्, अस्मिन्, वृद्धि-
आय-लाम-शुल्क-उपदा, दीयते ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रयत्नात्पर्याप्तमिति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रयत्नात्पर्ये वृद्धादि
वेत्तरीयते ।

वार्तिकम् ॥ चतुर्धर्युपसख्यानम् ॥

47. The above mentioned affixes have also the sense of "an interest, or a rent, or a profit, or a tax, or a bribe given thereby or in that".

The affix is added to a word in the first case (तद्) in construction. The sense of the affix is that of a locative (अस्मिन्). The word दीयते 'is given' in the singular number joins with each one of the word वृद्धि, आय &c. The sum paid by a debtor to his creditor over and above the principal, is called वृद्धि or interest. The share of profit taken by landlord in villages &c. is called आय or rent. The increase over the capital by sale of cloth &c. is called लाभ or profit. The share of the king for protection &c. is called शुल्क or tax. The present or bribe is called उपदा ॥ Thus पंचास्मिन् वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते = पंचकः 'that transaction &c. in which five per cent is given as interest, rent, profit, tax or bribe'. Similarly सप्तकः, दस्यः, दत्तिकाः, सारङ्गः &c.

Vart:—So also in the sense of a Dative. As पंचाले वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा उपदा वा दीयते = पंचको देवदत्तः "Devadatta to whom five per cent is given as Interest &c". This Vartika may be redundant, if we take the locative as sometimes having the force of dative also. As in the sentence सप्तमब्राह्मणे दानं ॥

पूरणाद्भाट्टन् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ पूरण, अर्द्धान्, ठन् ॥

वृत्तिः ॥ पूरणवाचिनः सप्तमर्द्धसप्तमश्च इन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्वृद्धायलामशुल्कोपदादीयतइत्येतस्मिन्
प्रथये । यथायथं इच्छतिठनोरपवादः ।

48. The affix than ('—इक्) comes in the same sense of "an interest, a rent, a profit, a tax or a bribe given thereby or therein", after a word denoting an ordinal, and after the word ardha.

This debars इक् and टिठन् ॥ Thus द्वितीयो वृद्धादिपस्मिन् दीयते = द्वितीयिकः, तृतीयिकः, पंचमिकः, सप्तमिकः, अष्टमिकः ॥ The word अर्द्ध is technically the name of रूपकार्थं ।

भागाद्यच्च ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ भागात्, यत्, च ॥

वृत्तिः ॥ भागाद्यच्चान् प्रत्ययो भवति । चक्रापदर्थः । तदस्मिन्वृद्धायलामशुल्कोपदा दीयतइत्येतस्मिन्प्रथये ।

49. The affix yat (य) comes after the word bhāga in the sense of "an interest, a rent, a profit, a tax or a bribe given thereby or therein".

By the word च in the sūtra इन् also comes. This debars इच् ॥ Thus भागो वृद्धादिस्मिन् दीयते = भाग्यं or भागिकं घतम् ; भाग्या or भागिका विघ्नति ॥ The word भाग also denotes रूपकार्थं ॥

तद्हरति वहत्यावहति भारद्वंशादिभ्यः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ तत्, हरति, वहति, आवहति, भारत्, वशादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीयासमर्थाद्भारत्यादिष्वर्थेषु वयाविहितं प्रत्ययो भवति ।

50. The above mentioned affixes, after the word भार preceded by the word वंश &c, have the sense of 'who carries away, or conveys or brings that'.

The case in construction here is accusative (तद्). Thus वंशभारं हरति, वहति आवहति वा = वांशभारिकः, कौटजभारिकः, बाल्वजभारिकः ॥

Why do we say "after भार"? Observe वंशं हरति, no affixing. Why do we say "preceded by वंश &c". Observe व्रीहिभारं हरति, no affixing.

According to another explanation, the phrase भारत् वंशादिभ्यः is explained as भारभूतेभ्यो वंशादिभ्यः. Then the sūtra will mean "the above named affixes come after वंश &c. when they denote a load". Thus भारभूतान् वंशान् हरति = वांशिकः, कौटजिकः, बाल्वजिकः ॥ Why do we say "when denoting a load भार"? Observe वंशं हरति ॥ Why do we say after वंश &c.? Observe भारभूतान् व्रीहीन् वहति ॥ Both these explanations are valid and traditional.

The word हरति means to carry to another place or to steal; वहति means to carry on ones back or head, भावहति means to produce or bring.

1 वंश, 2 कुटज, 3 बाल्वज, 4 मूल, 5 स्युणा, (स्युण), 6 भक्त, 7 भद्रम्, 8 भन्ध, 9 तप्तम्, 10 उष्ण, 11 खट्व ॥

घस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ वस्त्र-द्रव्याभ्याम्, ठन्, कनौ ॥

वृत्तिः ॥ वस्त्रद्रव्यघट्टाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां ययासंख्य ठन् कन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो हरत्यादिष्वर्थेषु ।

51. The affixes ṭhan (ळ — इक) and kan (ळ — क) come respectively after the words vasna and dravya, in the second case in construction, in the same sense of 'who carries &c.'

Thus वस्त्रं हरति वहति वा = वस्त्रिकः, द्रव्यिकः ॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ सम्भवति, अवहरति, पचति ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीया समर्थाविभक्तिरनुवर्त्तते । तदिति द्वितीयासमर्थास्तंभवत्यादिष्वर्थेषु वयाविहितं प्रत्ययो भवति । तत्राधेयस्य प्रमाणानतिक्रमः संभवः । उपसंहरणमवहारः । विह्वलनं पाकः । वार्त्तिकम् ॥ तस्यचतीति द्वोगादण्य ॥

52. The above-mentioned affixes have also the

sense of "what is capable of holding that; or takes away that, or cooks that."

The word इन् is understood here, showing that the word in construction to which the affix is to be added should be in the accusative. The word संभव means the *capacity* to hold the exact quantity; अवहार means 'taking away, or containing.' Thus प्रस्थं संभवति = प्रास्थिकः 'a vessel capable of holding a Prastha measure.' So प्रस्थं संभवति or पचति = प्रास्थिकः 'a vessel or a person that takes away, holds or cooks a Prastha measure.' Similarly कौडविकः and सारिकः ॥ The word संभव does not govern the word पचति, thus प्रस्थं पचति ब्राह्मणी = प्रास्थिकी 'Brāhmanī who cooks a Prastha.'

Vart.—The affix भञ् also comes after the word शोष in the sense of 'who cooks that.' e. g. शोषं पचति ब्राह्मणी = शोषिणी or शोषिकी ॥

आढकाचितपात्रात्सोन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ आढक, आचित, पात्रात्, सः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ आढकाचितपात्राद्येभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽन्यतरस्यां संभवादिभ्येषु खः प्रत्यये भवति ।

53. The affix kha (ईन) may optionally be added in the above sense of 'being capable of holding &c,' after the words āḍhaka, āchita, and pātra.

This ख debaras इञ् which comes in the alternative. Thus आढकं संभवति, अवहारति, पचति वा = आढकीना or आढकिकी, आचितिना or आचितिकी, पात्रीणा or पात्रिकी ॥

द्विगोष्ठश्च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ द्विगोः, छन्, च ॥

वृत्तिः ॥ आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाचितपात्रान्ताद् द्विगोः संभवादिभ्येषु इञ् प्रत्यये भवति, चकारात्ख, अन्यतरस्याम् ॥

54. The affix shṭhan (ऌ — इक) as well as the affix ख (ईन) may optionally come, after the same words āḍhaka, āchita, and pātra, being final of a Dvigu compound, the sense being that of 'what can hold, &c.'

The ख is read into the sūtra by the word च of the aphorism These two affixes ख and इञ् being especially ordained, are not to be elided by V. 1. 28. But when in the alternative, we add the general affix इञ्, then it is elided by V. 1. 28. The ऌ of इञ् is for accent (VI. 1. 19). and the इ for डीप् ॥ Thus we have 3 forms:—आढकिकी, आढकीना, or आढकी; आचितिकी, आचितिना, आचितित. In this case of आचिता the feminine is not formed by डीप् (IV. 1. 21) because of the specific prohibition contained in IV. 1. 22. So also द्विपात्रिकी, द्विपात्रीणा and द्विपात्री ॥

कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ कुलिजात्, लुक्, खौ, च ॥

वृत्तिः ॥ द्विगोरित्येव कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोः संभवादिभ्येषु लुक्खौ भवतः । चकारात्ख अन्यतरस्या-
महणानुदत्या लुगपि विकल्प्यते ॥

55. After the word *kulija*, being the final of a *Dvigu*, there is optionally the elision of the above affixes, or the adding of the affix ख (खन्), in the sense of 'what can hold that &c'

By च the affix खन् is also added. The elision being optional, the affix इम् V. 1. 18 may optionally be elided by V. 1. 28. Thus we get four forms: द्विकुलिजिकी (इम्), द्विकुलिजीना (ख), द्विकुलिजा (इम् लुक्), द्विकुलिजिकी (इम्) ॥ In the last example, there is not *vridhhi* of the second term, though it was so required by VII. 3. 17. The anomaly is explained by holding that the word कुलिज should be included in the exception along with संज्ञा and घाण of VII. 3. 17.

सोऽस्यांशवस्त्रभृतयः ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ सो, अस्य, अंश, वस्त्र, भृतयः ॥
वृत्तिः ॥ स इति प्रथमासमर्थारित्येति षष्ठपर्ये यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थं अंशवस्त्रभृतयश्चेत्या भवन्ति ॥

56. The affixes taught in V. 1. 18 &c have also the sense of 'this is his portion, price or pay.'

The सः shows that the case in construction is nominative. The word अंश means 'share,' वस्त्र means 'price,' भृति means 'wages.' Thus पंच अंशो वस्त्रो वा भृतिर्वास्य = पंचकः 'whose portion, price or pay is five.' So सप्तकः, साहस्रः ॥

तद्स्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ तद्, अस्य, परिमाणम् ॥
वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थारित्येति षष्ठपर्ये यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् प्रथमासमर्थं परिमाणं चेत्तद्वदिति ॥

57. The affixes V. 1. 18 &c have the sense of "this is its measure."

The word तद् shows that the word in construction should be in the nominative case. Thus प्रस्यः परिमाणमस्य = प्रास्थिको राशिः 'a heap whose mass is a Prastha.' So also खारीकः, घस्यः, घातिकः, साहस्रः, द्वैणिकः, कौडविकः, वार्षघातिकः, वार्षसहस्रिकः ॥ So also षष्ठिर्जावित परिमाणमस्य = षाष्टिकः, द्विसाप्तिकः ॥

Why the words तद्स्य have been repeated in this sūtra, when their *anuvṛitti* could have been drawn from the last aphorism, the word सोऽस्य and तद्स्य being the same? The repetition shows that the affixes are again ordained, so that the elision taught in V. 1. 28 does not apply. Thus द्वे षष्ठी जीवित परिमाणमस्य = द्विषाष्टिकः, द्विसाप्तिकः, ॥ Here the affix is not elided by V. 1. 28.

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, संज्ञा-संघ-सूत्र-अध्ययनेषु ॥

वृत्तिः ॥ तद्स्य परिमाणमिति वृत्तं । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्परिमाणोपाधिकात्प्रथमासमर्थारित्येति षष्ठपर्ये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् ॥
वार्तिकम् ॥ स्तोत्रे उविधिः पञ्चदशार्थः ॥ वा० ॥ घाणघातोर्दिनिष्ठन्त्विति ॥
वा० ॥ विशेयत्वमिति वक्तव्यम् ॥

58. The affixes V. 1. 18 &c come after a word denoting a numeral, in the sense of "this is its measure," when the word so formed means a Name, a Multitude, a Book, or a fixed way and mode of study.

The phrase तदस्य परिमाणं is understood here. The word in construction to which the affix is to be added should be in the nominative case. When it is a Name, the affix does not change the sense of the radical. Thus पंचका = पंच: 'the Five' as पंचका शकुनयः, त्रिका: 'the Three' = शालह्वयनाः ॥ The sense of the primitive is changed when it means a संघ 'a multitude or flock'; as पंचकः संघः, अष्टकः ॥ So also when it means a सूत्र 'a Book', as, अष्टावध्यायाः परिमाण मस्य सूत्रस्य = अष्टकं पाणिनीयम् 'The Aṣṭaka of Pāṇini viz, a Book comprising Eight Adhyāyas'. So also इयकं वेद्याप्रपरीयम्, त्रिकं काशकृष्णम् ॥ Is not a collection of Adhyāyas the same as संघः? No, the word संघः is confined to a collection of living beings only.

The word अध्ययन means 'study'. Its numerical measure (संख्या परिमाण) means the particular number of times, or ways in which it should be read. Thus पंचकोऽधीतः 'what is studied five-times or in five modes' सप्तकोऽधीतः so also अष्टकः or नवकः ॥

Vart:—The affix इ comes after the words पंचदश &c, when the word means a Stoma. As, पंचदश मन्त्राः परिमाणमस्य = पंचदशः स्तोमः, सप्तदशः स्तोमः &c. The indicatory इ causes the elision of final (टि) by VI. 4. 143, in the cases of words like एकविंशः &c. In the case of पंचदशः the इ is elided by VI. 4. 141.

Vart:—The affix ङिनि comes in the Chhandas after words ending in घान् and घान्, as, पंचदशिनोर्द्धमासाः, विंशिनो मासाः ॥

Vart:—So also after the word विद्यति, as विंशिनोऽङ्गिरसः ॥

पङ्क्तिर्विंशति त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥
पदानि ॥ पङ्क्ति, विंशति, त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टि, सप्तति, अशीति, नवति शतम् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्य परिमाणमिति वचंते । पदतयादयः शब्दा निपात्यन्ते । यदिह लक्षणेनानुपपन्न तत्सर्वं निपात-
नास्तिद्वम् ।

59. The following words are anomalous : paṅkti 'a verse', viṅśati 'twenty', triṅśat 'thirty', chatvāriṅśat 'forty', pañchāśat 'fifty', shashṭhi 'sixty', saptati 'seventy', aṣīti 'eighty', navati 'ninty', and śata 'a hundred'.

The words तदस्य परिमाणम् are understood here also : पङ्क्ति is formed by adding त्ति to पंच, the final being elided, meaning 'a verse the measure of which is five', i. e. a half-quarter consisting of 5 syllables. The word विद्यति is formed by adding द्यतिश्च to the word विन् which replaces the two word द्वयो-

इद्यतः as द्यौ इद्यतौ परिमाणस्य संघस्य-विद्यतिः ॥ So the affix इद्यत् comes after विद्य representing अयोइद्यतः ; so for चतुर्णो इद्यतां we have चत्वारिण् and then add इद्यत् similarly with पञ्चाद्यत् ॥ Similarly with the rest.

Note :—All the rest appears to be the conjectural etymology of Patanjali and Kāśikā-Kāra, and hence it is omitted.

The word पंक्ति also means 'a line'. As ब्राह्मणपंक्तिः, विपीलिका पंक्तिः ॥ Here the sense has no relation to its etymology.

पञ्चदशतो वर्गे वा ॥ ६० ॥ पदानि ॥ पञ्चत्-दशतो-वर्गे-वा ॥
वृत्तिः ॥ पञ्चत् इद्यत् इत्येतौ निपात्येते तस्य परिमाणमित्यस्मिन्विषये वर्गेभिधेये ।

60. The words pañchat and daśat in combination with varga, may be anomalously so formed, in the sense of 'this is its measure'.

This ordains इति instead of क्व V. 1. 22, which also comes in the alternative. As पञ्चवर्गः, दशवर्गः or पञ्चकोवर्गः, दशकोवर्गः ॥

सप्तनोञ् छन्दसि ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ सप्तनः, अञ्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ वर्गइत्येव । तस्य परिमाणमिति च । सप्तनश्चाञ्छन्दसि विषये ऽञ् प्रत्ययो भवति वर्गेभिधेये ।

61. The affix añ (+/-अ) comes after the word saptan, in the Chhandas, when the meaning is that of a Varga.

As सप्त सामान्यसृजन् ॥ The phrase तस्य परिमाणं is understood here.

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां ङण् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ त्रिंशत्-चत्वारिंशतोः, ब्राह्मणे, संज्ञायाम्, ङण् ॥

वृत्तिः ॥ तस्य परिमाणमित्येव । वर्गइति निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां विषये ङण् प्रत्ययो भवति, तस्य परिमाणमित्येतस्मिन्विषये ब्राह्मणेभिधेये ॥

62. The affix ḍaṇ (+/-अ) comes after the words triṅśat and chatvāriṅśat, in the sense of 'this is its measure', when it is the Name denoting a Brāhmaṇa-book. 1727
12

The word वर्ग does not govern this sūtra. The indicatory इ causes the elision of the last vowel with the consonant that follows it (VI. 4. 143). The force of the locative case in ब्राह्मणे is that of अभिधेय and not विषय, i. e. when the word means a Brāhmaṇa itself. Had the force been that of विषय, it would have meant, 'in the Brāhmaṇa literature'. As त्रिंशत्त्रयायाः परिमाणनेषां ब्राह्मणानां-त्रैशानि ब्राह्मणानि 'The Brāhmaṇa containing thirty Adhyāyas'. So चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि ॥ These being the names of certain Brāhmaṇas.

तद्दहति ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ तद्-अहति ॥

वृत्तिः ॥ तादिति द्वितीयासमर्थार्हति इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

63. The affixes V. 1. 18. &c, have also the sense of ' who deserves that ' ,

The case in construction here is accusative. Thus श्वेतच्छत्रमर्हात - श्वेत-च्छत्रिकः " who deserves the White Umbrella ". So also वाक्त्रयुग्मिकः, शस्यः, शतिकः साहसः ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ छेदादिभ्यः, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ नित्यमर्हन् प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

64. After the words छेद् &c in the second case in construction, the above-mentioned affixes have the sense of " who deserves that under all circumstances " .

Thus छेद् नित्यमर्हति - छेदिकः, so also भेदिकः ॥

1 छेद्, 2 भेद्, 3 द्रोह, 4 रोह, 5 नर्त (वर्त), 6 कर्ष, 7 लीर्ष*, 8 संप्रयोग, 9 विप्रयोग, 10 प्रयोग*, 11 विप्रकर्ष, 12 प्रेषण, 13 संप्रम, 14 विप्रम*, 15 विकर्ष*, 16 प्रकर्ष*, 17 विरग विरक्त* च (from विरग is formed वैरक्तिक), ॥

शीर्षच्छेदाद्यश्च ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ शीर्ष-छेदात्, यत्, च ॥

वृत्तिः ॥ शीर्षच्छेदाद् द्वितीयासमर्थान्नित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति चक्राद्ययाविहितम् ॥

65. The affix yat (यं) as well as the above affixes come after the word Śirshachcheda in the accusative, in the sense of ' who deserves that under all circumstances ' .

Thus शिरच्छेद् नित्यमर्हति - शीर्षच्छेद्यः, or शीर्षच्छेदिकः ॥ The word शिरस् is changed irregularly into शीर्ष before the affix.

दण्डादिभ्यो यः ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ दण्डादिभ्यः, यः ॥

वृत्तिः । नित्यामेति निवृत्तम् ॥ दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । उक्रोपवादः ।

66. After the words dandā &c in the accusative, the affix ya comes in the sense of ' who deserves that ' .

The word नित्य does not govern this sūtra. This च debaras दण्ड V. 1. 19. Thus दण्डमर्हति - दण्डयः ' deserving to be killed ' . मुसल्यः &c.

1 दण्ड, 2 मुसल, 3 मधुपर्क, 4 कषा, 5 अर्घ, 6 भेष, 7 भेषा, 8 सुवर्ण*, 9 उदक, 10 वध, 11 युग, 12 युगा, 13 भाग, 14 इम, 15 अङ्ग*, ॥

Note.—The Sidhanta-Kaumudi gives the sūtra as दण्डादिभ्यो यत्; another version gives the sūtra as दण्डादिभ्यः only drawing the affix यत् from the last sūtra.

छन्दसि च ॥ ६७ ॥ पदानि । छन्दसि, च (यत्) ॥

वृत्तिः । प्रातिपदिकमात्र-च्छन्दसि विषय तरहतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । उच्चारणानुपवादः ।

67. The affix yat (यं) comes in the sense of ' deserving that ' , in the Chhandas, after every prātipadika.

This debars इम् &c. Thus उरस्या वृत्तयः, यूँत्वः पलाशः, गैर्व्यो देवः ॥ See VI. I. 213.

पात्राद् घञ् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ पात्रात्, घञ्, च ॥

वृत्तिः । पात्रघञ्साद् घञ् प्रत्ययो भवति चकारयञ्च, तदर्थतीत्यस्मिन्निये । इक्कोपवाहः ।

68. The affix ghan ($\underline{\text{इय}}$) together with yat (यं) comes in the sense of "deserving that", after the word pātra.

This debars इक् and इम् ॥ The word पात्र denotes measure also. Thus पात्रमर्हति = पात्र्यः or पात्रियः ॥

कडङ्करदक्षिणाच्छ च ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ कडङ्कर-दक्षिणात्, छ, च ॥

वृत्तिः । कडङ्करदक्षिणाच्छाब्धां छः प्रत्ययो भवति, चकारयञ्च तदर्थतीत्यस्मिन्निये । इकोपवाहः ।

69. The affix chha (इय) as well as yat (यं) comes in the sense of 'deserving that', after the words kaḍaṅkara and dakṣiṇā.

This debars इक् ॥ Thus कडङ्करमर्हति = कडङ्करीयः or कडङ्कयः 'one deserving straw' such as a cow. So also दक्षिणीयः or दक्षिण्यो ब्राह्मणः 'a Brāhmaṇa deserving alms.'

स्थालीविलात् ॥ ७० ॥ पदानि । स्थालीविलात्-(छ-यतौ)

वृत्तिः । छयतावनुवर्त्तते । स्थालीविलघञ्छयतौ प्रत्ययो भवतः तदर्थतीत्यस्मिन्निये । इकोपवाहौ ।

70. The affixes chha (इय) and yat (यं) come in the sense of 'deserving that,' after the word sthālībīla.

This debars इक् ॥ Thus स्थालीविलीयास्तण्डुलाः or स्थालीविल्याः 'rice deserving the pot' i. e. cookable rice.

यज्ञार्त्विग्भ्यां घञ् सञ्जौ ॥ ७१ ॥ पदानि । यज्ञ-ऋत्विग्भ्याम्-घ-सञ्जौ ॥

वृत्तिः । यज्ञघञ्साद्घञ् यथासंख्यं घञ् सञ्जौ प्रत्ययो भवतः तदर्थतीत्यस्मिन्निये । इकोपवाहौ ।

वार्त्तिकम् ॥ यज्ञार्त्विग्भ्यां तत्कर्त्तारर्हतीत्युपसंख्यानम् ॥

71. The affixes gha (इय) and सञ्ज (+—इन्) come respectively after the words yajña and ṛitvija, in the sense of 'deserving that.'

This debars इक् ॥ Thus यज्ञियो ब्राह्मणः 'a Brāhmaṇa worthy of honor at a sacrifice.' भार्त्विजीनी ब्राह्मणः ॥

Vart.—After the words yajña and ṛitvija, these affixes have also the sense of "deserving the performance thereof". Thus यज्ञकर्त्तारर्हति = यज्ञियो देवः 'a place fit for the performance of sacrifice.' ऋत्विक् कर्त्तारर्हति = भार्त्विजीनी ब्राह्मणकुलम् ॥

Here ends the governing power of इक् V. 1. 19: hence forward is the government of इम् V. 1. 18.

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ पारायण-तुरायण-चान्द्रायणम्, वर्तयति (ङञ्)

वृत्तिः । समर्थविभक्तिरनुवर्तते । भर्तयतीति निवृत्तम् । पारायणादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्तयतीत्यस्मिन्नर्थे ङञ् प्रत्ययो भवति ।

72. The affix *ṭhañ* (+/-—इक V. 1. 18) comes in the sense of 'who performs this', after the words *pārayaṇa*, *turāyana* and *chāndrāyana*, being in the 2nd case in construction.

The force of *भर्तयति* ceases. Thus पारायणिक शब्द 'a pupil, who reads under a teacher': तौरायणिको वज्रमानः, चान्द्रायणिकस्तपस्वी ॥ The word पारयण means a 'teacher' (परस्य करोति) ॥

संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ संशयम्-आपन्न (ङञ्) ॥

वृत्तिः । संशयशब्दाद् द्वितीयासमर्थारापन्न इत्येतस्मिन्नर्थे ङञ् प्रत्ययो भवति ।

73. The affix *ṭhañ* (+/-—इक) comes after the word *saṅśaya* in the accusative construction, the sense being "fallen into this, or thrown into it".

Thus संशयमापन्नः प्राप्तः=सांघयिकः स्याद्यः "a doubtful pillar", i. e. in a precarious state.

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ योजनम्-गच्छति (ङञ्) ॥

वृत्तिः ॥ योजनशब्दाद् द्वितीयासमर्थार्थं गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ङञ् प्रत्ययो भवति ॥

प्राप्तिकम् ॥ क्रोशघतयोजनघतयोरुपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ ततो ऽभिगमनमर्हतीति च क्रोशघतयोजनघतयोरुपसंख्यानम् ॥

74. The affix *ṭhañ* comes in the sense of 'who goes', after the word *yojana* in the accusative construction.

Thus योजनं गच्छति=योजनिकः ॥

Vart:—So also after the words *क्रोशघत* and *योजनघत*. As क्रोशघतिका, योजनघतिका ॥

Vart:—The affix after these two words means also "who is worthy to be approached from so far". As क्रोशघताऽभिगमनमर्हति=क्रोशघतिको भिक्षुः, योजनघतिको भाचार्यः ॥

पथः ष्कन् ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ पथः-ष्कन् ॥

वृत्तिः ॥ पथिन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थार्थं गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ष्कन्प्रत्ययो भवति ॥

75. The affix *shkan* (/-—क) comes in the same sense of 'who goes there', after the word *patha*, being in the 2nd case in construction,

Of the affix ष्कन्, ष् is for झीष् (IV. 1. 41), and ण् for accent (VI. 1. 197). As पथ्यानं गच्छति=पथिकः fem. पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ पन्थो, ण, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ नित्यमहं प्रत्ययार्थविशेषणम् । पयः पन्थ इत्यमारेणो भवति णश्च प्रत्ययो नित्यं गच्छतीत्यस्मिन्निपद्ये ॥

76. The affix ण (+ अ) comes after the word pantha, which becomes the substitute of pathin, the sense of the affix being "who always goes".

The word नित्य qualifies the sense of the affix. Thus पन्थानं नित्यं गच्छति = पान्यः as पान्यो भिक्षां याचते ॥ Why नित्यं ? See पाथिकः ॥

उत्तरपथेनाहतं च ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ उत्तरपथेन-आहतम्-च (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथगच्छान्तीयासमयाहाहतमित्येतस्मिन्निपद्ये इम् प्रत्ययो भवति ॥

वारिकम् ॥ आहतमकारणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपरादुपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ भजपयघाहकुपयाभ्यां चोपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ मधुकमरिचयोरञ् स्थलान् ॥

77. The affix ठञ् comes, after the word 'uttarapatha' in the third case in construction, in the sense of 'who passes by that way' and 'what is conveyed by that way'.

The construction of the sūtra shows that the base must be in the 3rd case. The word च shows that the word गच्छति 'who passes by that way' should also be read into the aphorism. Thus उत्तरपथेनाहतं = भौत्तरपथिकम् or उत्तरपथेन गच्छति = भौत्तरपथिकः ॥

Vart:—So also after the word पय preceded by the words वारि, जङ्गल, स्थल, कान्तार the affix has the sense of 'conveyed by that way' or 'passing by that way'. As वारिपथेनाहतः = वारिपथिकम्, वारिपथेन गच्छति = वारिपथिकः, so also आहतम्-पथिक, स्थालपथिक, कान्तारपथिक, masculine or neuter according as the affix means conveyed or passing.

Vart:—So also after the words भजपय and शंकुपय as, भजपथेनाहतं गच्छति वा = भजपथिकः, शंकुपथिकः ॥

Vart:—The affix भञ् comes after the word स्थलपय when the thing conveyed or brought means honey' or 'pepper'. As स्थालपयं मधुकं, स्थालपयं मरिचम् ॥

कालात् ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ कालात् (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ कालादित्यधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुकभिष्यामः कालादित्येवं तद्वदितप्यम् ॥

78. In the following sūtras, the phrase "after a word denoting time", should be supplied to complete the sense.

The word कालात् bears rule in the following aphorisms upto V. 1. 96 inclusive. Thus the next sūtra तेन निर्वृत्तम् means 'accomplished by means thereof'. We must read the word काल into it. As मासेन निर्वृत्तम् = मासिकम् &c.

तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ तेन-निर्वृत्तम् ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमयात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाभिर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे इम् प्रत्ययो भवति ॥

79. The affix ṭha ($\pm$ / - इक) comes after a word denoting time, being in the third case in construction, in the sense of "to be accomplished by that time".

Thus अह्ना निर्वृत्तं = आह्निकम् "to be accomplished in a day" i. e. a certain portion of reading &c, आर्थमासिकम्, सांस्वरिकम् ॥

तमधीष्टो भूतो भूतो भावी ॥ ८० ॥ पदानि ॥ तमधीष्टो, भूतः, भूतः, भावी ॥

वृत्तिः ॥ तमिति द्वितीयासमयात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाधीष्टो भूतो भूतो वा भावीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

80. The above-affixes come after a word expressing time, in the accusative case in construction, in the senses of "solicited to instruct for such a period, hired for such a period, which had lasted for such a period, or which will last so long".

The word अधीष्टः means "honorary office", therefore 'one solicited to teach, but who accepts no pay' III. 3. 161, भूतः means "engaged on wages", भूतः means 'the time pervaded or occupied by its existence', and भावी the same as last in the future. The word denoting time will be in the second case by II. 3. 5. Thus मासमधीष्टः = मासिकोऽभ्यापकः, so also मासंभूतः = मासिकः कर्मकरः, मासंभूतः = मासिको व्याधिः, मासंभावी = मासिक उत्सवः ॥

Q. The solicitation (अध्येषण) and hiring (भरण) only take a short time, how can these acts extend over a month?

A. It is not these acts, but their results which extend over a month, such as, teaching and serving.

मासाद्वयसि यत्स्रजौ ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ मासाद्, वयासि, यत्-स्रजौ ॥

वृत्तिः ॥ मासघट्टाद्वयस्यभिधेये यत्स्रजौ प्रत्ययो भवतः । ङमोऽपवासे ॥

81. The affixes yat (य) and khañ (ङ्) come after the word māsa , in denoting 'age'.

This debars इङ् ॥ The word भूतः of the previous sūtra should be read into this. Thus मासंभूतः = मास्यः or मासीनः 'a month old'.

Why do we say when denoting 'age'? Observe मासिकः ॥

द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ द्विगोः, यप् ॥

वृत्तिः ॥ मासाद्वयसीति वर्तते । मासान्ताद् द्विगोर्यप् प्रत्ययो भवति वयस्यभिधेये ।

82. The affix yap (य) comes after the word māsa when forming a Dvigu compound; and meaning 'age'.

Thus ही मासौ इतः = हिमास्यः, त्रिमास्यः ॥

षण्मासाण् ष्यञ्च ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ षण्मासात्, ष्यत्-च ॥
वृत्तिः ॥ वयसीत्येव । षण्मासशब्दादयस्यभिधये ष्यत् प्रत्ययो भवति, षष् च ॥

83. After the word *ṣaṇmāsa*, come the affixes *nyat* (±—य्) as well as *यष्* and *ठञ्*, in the sense of 'age'.

Thus षण्मास्यः, षण्मास्यः, and षण्मासिकः ॥

अवयसि ठञ्च ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ अवयसि, ठञ्, च ॥
वृत्तिः ॥ षण्मासशब्दादवयस्यभिधये ठञ् प्रत्ययो भवति ॥

84. The affix *ṭhan* (—इक्) comes also after the word *ṣaṇmāsa*, when 'age' is not meant.

The च draws in the affix *ष्यत्* also. Thus षण्मासिकः or षण्मास्यो षणः 'a disease lasting six months'.

समायाः खः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ समायाः, खः ॥

वृत्तिः ॥ अधीटादयमत्वादे ऽर्था अनुवर्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् अधीटादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोपवादः ॥

85. The affix *kha* (ईन्) comes in the fourfold senses of solicited, hired, lasted, and will last, after the word *samā*.

This debars इम् ॥ Thus सामधीटो, धृतो धृतो भावी वा = समीनः ॥ Some say, the sense of the affix is तेन निर्वृत्तं V. 1. 79, as समया निर्वृत्तः = समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ द्विगोः-वा (खः) ॥

वृत्तिः ॥ समायाः ख इत्येव । समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चसु वा खः प्रत्ययो भवति ॥

86. The affix *kha* comes optionally in the senses taught in V. 1. 76, 80, after the word *Samā*, forming a Dvigu.

In the alternative इम् will also apply. The Vārtika taught in V. 1. 20 (प्राग्बतेः संख्यापूर्वपदानां सवन्तमहण मलुकि) applies here also. Thus हिमासीनः or हेमासिकः, त्रिमासीनः or त्रिमासिकः ॥

रात्रिभहस्संवत्सराश्च ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ रात्रि-अहः-संवत्सरात्, च (खः) ॥

वृत्तिः ॥ रात्रि अहः संवत्सर इत्येवमन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । तेन मुक्ते पक्षे इ-मपि भवति ॥

87. The affix *kha* optionally comes in the fivefold senses (V. 1. 79, 82), after the words *rātri*, *ahan*, and *samvatsara*, occasioning a Dvigu.

In the alternative इम् will also come. Thus द्विरात्रीणः, द्विरात्रिकः, द्विपहीनः VI. 4. 145 or द्वयद्विकः, द्विसंवत्सरीणः, द्विसंवत्सरिकः VII. 3. 15.

वर्षात्लुक् च ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ वर्षात् लुक्, च ॥
 वृत्तिः ॥ इगोरित्येष । वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वयेषु वा खः प्रत्ययो भवति । पक्षे इम् । तयोश्च वा
 लुग्भवति ॥

88. The above affixes kha and tha ã may also be elided after a Dvigu ending in varshâ.

The affix ख as well as इम् come in the five fold senses V. 1. 79, 80, after the word वर्षा forming a Dvigu ; and these two affixes may also be elided optionally. Thus we have three forms ; द्विवर्षीणो, द्विवर्षिको or द्विवर्षो व्याधिः 'a disease that lasted two years'. Compare VII. 3. 16 ; but when the sense is that of माषी, the form will be द्विवर्षिकः ॥

चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ चित्तवति-नित्यम् (लुक्) ॥
 वृत्तिः ॥ चित्तवति प्रत्ययार्थे अभिधेये वर्षाच्छान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वयेषु रूपत्रस्य प्रत्ययस्य नित्यं लुग्भवति ॥

89. The affixes meaning accomplished &c V. 1. 79, 80, are necessarily elided after the word varshâ forming a Dvigu, when it refers to a being endowed with reason.

Here the elision is compulsory and not optional as in the last. Thus द्विवर्षो शकः 'a boy two years old'. Why do we say चित्तवति "when meaning endowed with reason" ? Observe द्विवर्षीणो व्याधिः ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥ पदानि ॥ षष्टिकाः, षष्टिरात्रेण, पच्यन्ते ॥
 वृत्तिः ॥ षष्टिकाद्यज्ञो निपात्यते. बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिरात्रेण षष्टीयासमर्थात्कन् प्रत्ययो निपात्यते
 पच्यन्तइत्येतस्मिन्नर्थे, षष्टिरात्रेण च त्रैपः ॥

90. The anomalously formed word shashtikâḥ has the meaning of "what are matured in six nights".

The word षष्टिकाः may be said to be formed by adding क्त्वं to षष्टिरात्रेण in the 3rd case in construction, then eliding the word षष्टि, the force of the affix being 'matured'. Thus षष्टिरात्रेण पच्यन्ते = षष्टिकाः 'a kind of barley'. It is a name of barley and therefore does not apply to pulse, beans &c, though they may also ripen in six days.

वत्सरान्ताच्छन्दसि ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ वत्सरान्तात्, छः, छन्दसि ॥
 वृत्तिः ॥ वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाभिर्वृत्तादिष्वयेषु छन्दसि विषये छः प्रत्ययो भवति । इमोपवाहः ॥

91. The affix chha (ईय) comes in the Chhandas, in the fivefold senses taught in V. 1. 79, 80, after a stem ending with vatsara.

This debars इम् ॥ Thus इहत्सरीयः, इहावत्सरीयः ॥
 संपरिपूर्वात्त्र च ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ संपरिपूर्वात् ख च ॥
 वृत्तिः ॥ संपरिपूर्वात्सत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वयेषु खः प्रत्ययो भवति, चकाराच्छः ॥

92. The affixes ख (ईन) and छ (ईय) come in the Chhandas in the fivefold senses taught in V. 1. 79, 80, after the word vatsara, when preceded by sam and pari.

Thus संबत्सरीणः and संबत्सरीयः, परिवत्सरीणः and परिवत्सरीयः ॥

तेन परिज्वल्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ तेन-परिज्वल्य, लभ्य, कार्य, सुकरम्-(उञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमयात्कालवाचिनः प्रातिपदिकात्परिज्वल्य लभ्य कार्यं सुकर इत्येतेष्वर्थेषु उञ् प्रत्ययो भवति ॥

93. The affix थाँ (+/—इक or क) comes after a word denoting time, in the 3rd case in construction, in the sense of “to be subdued, to be gained or attained, to be completed and to be easily completed in that time”.

Thus मासेन परिज्वल्यः (शक्यते जेतुं) = मासिको व्याधिः, सांवत्सरिको व्याधिः, मासेन लभ्यः = मासिकः पदः, मासेन कार्ये = मासिकं चान्द्रायणं, मासेन सुकरो = मासिकः प्रासादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् (उञ्) ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ तत्-अस्य, ब्रह्मचर्यम् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमा समयादस्येति पञ्चम्ये उञ् प्रत्ययो भवति, यच्चदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेद्भवति ॥ तदिति द्वितीयासमयात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति पञ्चम्ये उञ् प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्यं चेद्गम्यते ॥ वार्षिकम् । महानाम्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ तच्चरतीति च ॥ वा० ॥ भवान्तरदीक्षादिभ्यो ङिनिर्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ भद्राचत्वारिंशतो इतुंभ ङिनिश्च वक्तव्यः ॥ वा० ॥ चातुर्मास्यानां यत्नेपथ इतुंभ ङिनिश्च वक्तव्यः ॥ वा० ॥ चतुर्मासाण्यो यत्ने ॥ वा० ॥ संज्ञायाम्पवक्तव्यः ॥

94. The affix थाँ comes after a word of time in the sense of “an abstinence that lasts so long” or “who practises abstinence so long”.

The word तद् shows that the word must be in the accusative case : अस्य shows the force of the affix, ब्रह्मचर्यः joins both. Thus मासं ब्रह्मचर्यमस्य = मासिको ब्रह्मचारी “who practises abstinence for a month”. So also आर्धमासिकः, सांवत्सरिकः ॥

Another explanation is, the affix थाँ comes after a word in the first case in construction, when the sense is that of an abstinence which lasts for such a period. As मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य = मासिकं ब्रह्मचर्यम् “an abstinence lasting for a month”. आर्धमासिकं, सांवत्सरिकं ॥

In the first case the affix relates to a person, in the second, to the vow itself. Both these explanations are valid, as the structure of the aphorism is open to both constructions.

Vārt :—So also after the words महानाडी &c in the genitive construction. As महानादिकम्, गौरादिकम्, आदित्थं व्रतिकम् ॥

Vart:—After those words, the affix means also 'who practises that'. As महानाडीभरति = माहानामिकः, आदित्यव्रतिकः, गौसानिकः ॥ महानाडी + ठञ् = महानामन् + ठञ् (VI. 3. 35 Vart) = माहानामिकः (VI. 4. 144). महानाम्य ऋचः, तन् सहचरितं व्रतं ॥

Vart:—The affix डिनि comes after the words भवान्तरदीक्षा &c, in the sense of 'who practises'. As भवान्तरदीक्षांभरति = भवान्तरदीक्षी. तिलव्रतिश्च ॥

Vart:—The affixes ड्डुन् and डिनि come after the word भटचत्वारिंशत्, as भटचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतंभरति = भटचत्वारिंशकः or भटचत्वारिंशच् ॥

Vart:—The same affixes come after the words चतुर्मास्य &c, the final च being elided. As चतुर्मास्यानि भरति = चातुर्मासकः or चातुर्मासिच् ॥

Vart:—The affix ण्य comes after चतुर्मास, in the sense of 'produced there'. As चतुर्षु मासेषु भवानि = चातुर्मास्यानि ॥ It refers to a sacrifice.

Vart:—The affix भञ् comes, when it is a Name, as, चतुर्षु मासेषु भवा = चातुर्मासी षोर्णनाडी ॥ So also आषाढी, कार्तिकी, फाल्गुनी ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ तस्य, च, दक्षिणा, यज्ञाख्येभ्यः (ठञ्)

वृत्तिः । तस्येति षडीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्यतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।

95. The affix *ṭhañ*, comes after a word being the name of a sacrifice, in the sense of "the fee thereof".

As अग्निष्टोमस्य दक्षिणा = अग्निष्टोमिकी, वाजपेयिकी, राजसूयिकी ॥

The word आख्या in the sūtra implies that the affix comes even after those sacrifice-denoting words which do not express time (V. 1. 78); had it not been used, the sūtra would have applied only to such sacrifice-denoting words as एकाहः, द्वादशाहः, which are time-denoting words as well. The Vartika in V. 1. 20 would apply to द्वादशाह &c. Some texts do not read च in the sūtra.

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ तत्र, च, दीयते, कार्यं, भववत् (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थोक्ताल्लवाचिनः प्रातिपदिकादीयते कार्यमित्येवयोरर्थयोर्भववत्प्रत्ययो भवति ।

96. The affixes having the sense of भव (IV. 3. 53, IV. 3. 11) come after a time-denoting word, in the sense of "what is given in that, and what is done in that".

As मासे भवम् = मासिकं (IV. 3. 11). This word also means मासे दीयते and मासे कार्यं ॥ Similarly सांवत्सरिकं, प्रावृषेण्यं (IV. 3. 17), वासन्तिकम् (IV. 3. 20), वासन्तम् (IV. 3. 16), हेमन्त् (IV. 3. 22), हेमन्तम् (IV. 3. 16), हेमन्तिकम् (IV. 3. 21), शारदम् (IV. 3. 16). All these words mean also what is given or done in those seasons. The word वत् in भववत् means that all the rules of तत्रभवः (IV. 3. 53) apply here.

This sūtra should be divided into two parts, one joining with the previous sūtra, as तत्र च दीयते, यज्ञाख्येभ्यः, as अग्निष्टोमिकं भक्तं, राजसूयिकम्, वाजपेयिकम् ॥

So far does the word काल V. 1. 78, bear rule. Hereafter general affixes will be taught.

व्युष्टादिभ्यो ऽण् ॥ ९७ ॥ पदादि ॥ व्युष्टादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः । तत्रेति सप्तमीतमर्थेभ्यो व्युष्टादिभ्यो शीयते कार्यन्वित्येतयोर्ण् प्रत्ययो भवति ।
वार्तिकम् ॥ अण्प्रकरणे ऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् ।

97. The affix अण् (+—अ) comes after the words व्युष्ट &c in the 7th case in construction, the sense of "being given therein or done therein".

Thus व्युष्टे शीयते कार्ये वा = वैयुष्टम्, नैत्यम् ॥

Vart :—So also after the words अग्निपद &c. As, अग्निपदम्, पैलमूलम् ॥ This Vartika can be dispensed with, as the word अग्निपद &c can be included in the व्युष्टादि list of words.

1 व्युष्ट, 2 नैत्य, 3 निष्क्रमण, 4 प्रवेक्षण, 5 उपसंक्रमण, 6 तीर्थ, 7 अस्तरण (आस्तरण), 8 सं-
ग्राम, 9 संपात, 10 अग्निपद, 11 पीलुमूल (पीलु, मूल), 12 प्रवास, 13 उपवास, 14 संज्ञम्, 15 शीर्षम् ॥

तेन यथाकथाच्चहस्ताभ्यां णयती ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ तेन, यथा, कथाच्च, हस्ताभ्याम्,
णयती ॥

वृत्तिः । शीयते कार्यमिति वचंते । तेनेति तृतीयासमर्थाभ्यां यथाकथाच्चहस्तघट्टाभ्यां यथासंख्यं पदतो
प्रत्ययो भवतः ।

98. The affix ण् (+—अ) and यत् come respectively after the words yathâ-kathâ-cha, and hasta, being in the third case in construction, having the sense of what is " given or is done in this way or with this".

The words शीयते and कार्ये apply to both; the rule of यथासंख्यः (I. 3. 10) not applying to it. The word यथाकथाच्च is an Indeclinable, meaning contempt. Of course this word cannot take any case-affix, it therefore only gives the sense of third case. As यथा कथाच्च शीयते कार्ये वा = यथाकथाच्चम्; हस्तेन शीयते कार्ये वा = हस्त्यम् ॥

संपादिनि ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ संपादिनि (उञ्ज) ॥

वृत्तिः ॥ तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्संपादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति ।

99. The affix ञ् (+—इक) comes after a word in the Instrumental case in construction, in the sense of "fitted for that".

The word संपत्तिः means 'suitable, proper, fit'. The word संपादिन् is formed by adding ञिनि to संपद्, the force of the affix being that of necessity (III. 3. 170). As कर्णविष्टकाभ्यां संपादि षुखं = कर्णवेष्टकिकं षुखं 'a face fit for ear-rings'. वाञ्छयुगिकम् घरीम् i. e. वाञ्छयुगेन विशेषतः शोभते ॥

कर्मवेषाद्यत् ॥ १०० ॥ पदानि ॥ कर्म-वेषात्-यत् ॥

वृत्तिः ॥ कर्मवेषाद्यत्-शब्दाभ्यां तृतीयासमर्थ्यां व्यत्ययो भवति संपादिनीत्येतस्मिन्निषेधे । उभोपवाहः ॥

100. The affix yat (य) comes in the sense of "being fitted with that", after the words karma and vasha, in the third-case in construction.

This debars थाँ. कर्मणा संपद्यते = कर्मण्यं संपद्यते, वेषेण संपद्यते = वेष्यो नटः ॥
For accent see VI. 1. 213.

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ तस्मै-प्रभवति, सन्तापादिभ्यः (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तस्मादिति चतुर्थीसमर्थेभ्यः संतापादिभ्यः प्रभवतीत्यास्मिन्निषेधे उभ् प्रत्ययो भवति ।

101. The affix थाँ (+/—इक) comes after the word santāpa &c in the dative construction, in the sense of "what is able to effect that".

The word प्रभवति means 'able, capable'. The dative here has the force of मतम् (II. 3. 16). As, संतापाय प्रभवति = संतापिकः, सात्रादिकः ॥

1 संताप, 2 संनाह, 3 संग्राम, 4 संयोग, 5 संपण्य, 6 संवेद्यन, 7 संपेष, 8 निष्येष, 9 सर्ग, 10 निसर्ग, 11 विसर्ग, 12 उपसर्ग, 13 प्रवास, 14 उपवास, 15 संघात, 16 संवेप*, 17 संवास*, 18 संनीदन, 19 सक्तु, 20 मांसोदनाद्विगृहीतारवि, 21 असर्ग. ॥

योगाद्यच्च ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ योगात्, यत्, च ॥

वृत्तिः । योगाद्यच्च-शब्दाभ्यां व्यत्ययो भवति, चक्राद्यत् उभ्, तस्मै प्रभवतीत्यास्मिन्निषेधे ।

102. The affix yat (य) is also added in this sense of 'able to effect that', after the word yoga.

Thus योगाय प्रभवति = योग्यः or यौगिकः ॥

कर्मण उकञ् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ कर्मणः, उकञ् ॥

वृत्तिः । कर्मणश्चादुकञ् प्रत्ययो भवति तस्य प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे । उभो उपवाहः ।

103. The affix ukañ (+/ उक) comes after the word Karman, in the same sense of 'able to effect that'.

This debars ङञ्. As कर्मणे प्रभवति = कार्यकं धनुः ॥ This word कार्यकम् means always a 'bow', and is never employed to designate anything else. —

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ समयः, तत्, अस्य, प्राप्तम् (ठञ्) ॥

वृत्तिः । समयश्चात् तदिति प्रथमासमर्थ्याद् अत्येति पठ्यर्थे उभ् प्रत्ययो भवति वत्सप्रथमासमर्थे प्राप्त-चेद् भवति ॥

104. The affix थाँ (+/—इक) comes after the word samaya in the first case in construction, in the sense of "that has arrived for it".

Thus सामयिकं कर्म = 'a work for which the time has come'.

ऋतोरण् ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ ऋतोः, अण् ॥

वृत्तिः । तदस्य प्राप्तमित्यनुवर्त्तते । ऋतुशब्दात्तदिति प्रथमा समयाद्, अत्येति पञ्चम्ये ऽण् प्रत्ययो भवति, तदस्य प्राप्तमित्येतस्मिन् विषये ।

वार्त्तिकम् । तदस्य प्रकरणे उपवखादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

105. The affix an (+—अ) comes after the word ऋतु, meaning "that has come for it".

As ऋतुःप्राप्तोऽस्य = भार्त्तवं पुष्पम् (Gūṇa by VI. 4. 146) "the flower for which the season has arrived".

Vārt :—So also after the words उपवख् &c. As औपवखम्, शशिषम् ॥

छन्दसि घस् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, घस् ॥

वृत्तिः ॥ ऋतुशब्दाच्छन्दसि विषये घस् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन्विषये । अणोपवाहः ।

106. In the Chhandas, the affix ghas (इय) comes after the word ऋतु in the same sense of 'season has come for it'.

This debars अण्. As अयंते योनिर्ऋत्वियः ॥ Here there is no Gūṇa by VI. 4. 146, because by sūtra I. 4. 16, ऋतु before the affix घस् gets the designation of पद, hence the gūṇa rule which applies to अ (I. 4. 18) does not apply.

कालाद्यत् ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ कालात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ कालशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन्विषये ।

107. The affix yat (यं) comes after the word Kāla, in the same sense of 'time has come for it'.

As काल्यस्तापः, काल्यं क्षतिं ॥ See VI. 1. 213.

प्रकृष्टे ठञ् ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ प्रकृष्टे ठञ् ॥

वृत्तिः ॥ कालादित्येव, तदस्येति च । प्राप्तमिति निवृत्तम् । प्रकर्षेण कालो विशेष्यते प्रकर्षे वर्तमानात्कालम्यथ-मासमर्थ्यादस्येति पञ्चम्ये ठञ् प्रत्ययो भवति ।

108. The affix ṭhañ (+—इक) comes after the word Kāla in the first case in construction, in the sense of "long-standing".

As प्रकृष्टो कालोऽस्य = कालिकमृणम् "long-standing debt". कालिकश्च वैरम् "long-standing enmity".

In this sūtra काल and तदस्य are understood, but not so the word प्राप्तम् ॥

प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ प्रयोजनम् (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थ्यादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं प्रयोजनं चेत्तद्वति ॥

109. The affix ṭhañ (+—इक) comes after a word in the first case in construction in the sense of "that whose occasion or purpose is this".

As इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य = ऐन्द्रमहिकम्, गान्धामहिकम् ॥

विशाखायादादृषमन्यदृषडयोः ॥ ११० ॥ पदानि ॥ विशाखा-अशाढात्, अण्, मन्य-दृषडयोः ॥

वृत्तिः ॥ विशाखायादादादृषमन्यदृषडयोः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्निषेधे यथासंख्यं मन्यदृषडयोर्-भिषेधयोः ।

वार्तिकम् । चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

110. The affix an (±—अ) comes in the sense of 'that whose purpose is this', after the words viśākṣhâ, and ashâ-dhâ, when the derivative of the first is combined with मन्य and that of the second with दृषड ॥

As वेद्यालो मन्यः, आषाढो दृषडः ॥

Vårt :—So also after the words चडा &c. As चडा प्रयोजनमस्य = चौडम्, अद्दा प्रयोजनमस्य = आद्दम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ अनुप्रवचनादिभ्यः, छः ॥

वृत्तिः ॥ अनुप्रवचनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्निषेधे । उभोपवाहः । वार्तिकम् ॥ विशिष्टरूपिपतिरक्षिप्रकृते लोत्सपूर्वपरादुपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ इर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो सुवक्तव्यः ॥

111. The affix Chha (ईय) comes in the same sense of 'that whose purpose is this', after the words अनुप्रवचन &c.

This debars छश् ॥ Thus अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य = अनुप्रवचनीयम्, उत्थापनीयम् ॥

Vårt :—So also after the derivatives formed by the affix अन (यु) from the radicals विञ्, 'to enter', पूर, 'to fill', पत् 'to fall', and रह 'to mount', when preceded by a word. As गृहप्रवेशनीयम्, प्रपापूणीयम्, भक्षप्रपत्नीयम्, प्रासादारोहणीयम् ॥

Vårt :—The affix यत् comes after the words स्वर्ग &c. स्वर्गे प्रयोजनमस्य = स्वर्ग्यम्, यद्यप्यम्, भायुष्यम्, काम्यम्, धन्यम् ॥

Vårt :—The affix is elided after the words पुण्याहवाचन &c. As, पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य = पुण्याहवाचनं, स्वस्तिवाचनं, शान्तिवाचनम् ॥

1 अनुप्रवचन, 2 उत्थापन, 3 उपस्थापन, 4 संवेदान, 5 प्रवेशन, 6 अनुप्रवेशन, 7 अनुवासन, 8 अनुवचन, 9 अनुवाचन, 10 अन्वारोहण, 11 प्रारम्भण, 12 आरम्भण, 13 आरोहण, 14 अनुवेशन, 15 अनुवाहन, 16 प्ररोहण ॥

समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ समापनात्, सपूर्वपदात् (छः) ॥

वृत्तिः ॥ समापनशब्दात्पूर्वपदाद्विद्यमानपूर्वपदाच्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्निषेधे । उभो-पवाहः ।

112. The affix Chha comes in the same sense of "that whose purpose is this", after the word samâpana, when it has a word in composition preceding it.

This debars डम् ॥ Thus छन्दः समापनं प्रयोजनमस्त्व = छन्दः समापनीयम्, व्याकरण समापनीयम् ॥ The specific mention of the word पद in the aphorism indicates that the rule will not apply when a word other than a 'pada,' such as the affix 'bahuch,' V. 3. 68. precedes the word Samāpana.

एकागारिकद् चौरै ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ एकागारिकद्, चौरै ॥

वृत्तिः ॥ एकागारिकद् इति निपात्यते चौरैर्भिधेये ।

113. The word एकागारिकद् is irregularly formed, in the sense of a 'thief'.

The feminine will be in डीप्. Thus एकागारं प्रयोजनमस्त्व = एकागारिकः fem. ° की ॥ This word can be regularly formed by डम्, but it will always be restricted to mean a thief. When any other thing is designated, it will not take this affix. Thus एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षाः, here there will be no affixing. The feminine moreover will be in डीप् ॥ Some say the word is formed by adding the affix इकद् with the irregular Vṛiddhi of the first syllable.

आकालिकडाद्यन्तदचने ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ आकालिक द्, आद्यन्तवचने ॥

वृत्तिः ॥ आकालिकद् इति निपात्यते आद्यन्तदचने । समानकालशब्दस्याकालशब्द आदेशः । आद्यन्तयोश्चैतद्विशेषणम् । इकद् प्रत्ययश्च निपात्यते ।

वार्त्तिकम् । आकालाद् ङञ्च ॥

114. The word ākālīkaṭ is irregularly formed in the sense of "what coincides with the beginning and the end i. e. what lasts only an instant".

The word आकाल is substituted for समानकाल. Thus आकालिकः स्तनयित्नुः 'a thunder lasting for an instant'. आकालिकी विद्युत् "a lightning lasting a twinkling". i. e. whose death is equal to its time of birth or dying as soon as born.

Vārt:—The affixes डन् and डम् also come after आकाल; as आकालिका विद्युत् ॥

So far is the governing power of the affix डम् V. I. 18.

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ तेन, तुल्यं-क्रिया-चेत् वतिः ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थात्तुल्यमित्यर्थे वतिः प्रत्ययो भवति यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवति ॥

115. The affix vati (वत्) comes after a word in the third case in construction, in the sense of "like that", when the meaning is 'similarity of action'.

As ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तते = ब्राह्मणवत्, राजवत् ॥

Why do we say "action"? The affix will not be joined when the similarity is in 'quality'. As पुत्रेणसह स्यूतः "as big as the son", पुत्रेण तुल्यः पित्रलः ॥

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ तत्र, तस्य, एव (वतिः) ॥

वृत्तिः ॥ तदेति सप्तमीसमर्यात्स्येति षष्ठीसमर्याच्च इवार्ये वतिः प्रत्ययो भवति ॥

116. The affix vati comes also in the sense of "like what is therein or thereof".

As मयुरयाविव = मयुरवत् 'like that in Mathura'. as मयुरवत् सुप्ते प्राकारः, पादलि-पुत्रवत् साकिते परिखा; देवदत्तस्यैव देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य गावः &c.

तदर्हम् ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ तद्-अर्हम् (वतिः) ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीयासमर्यादहंनित्येत्स्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति ॥

117. The affix vati comes after a word in the second case in construction, in the sense of "befitting that or suited to that".

As राजानमर्हति = राजवत् पालनम् "the protection as befits a king i.e. as a king should protect". ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत्, क्षत्रियवत् ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्-छन्दसि-धात्वर्थे(वति) ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गात्साधने धात्वर्थे वर्त्तमानास्वार्ये वतिः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये ॥

118. In the Chhandas, the affix vati is added to an Upasarga (Preposition), in the sense of a verbal root.

As the word उद्धतः and निवतः in the following Rik (X. 142. 4).

यदुद्धतो निवतो यासि वप्सन् पृथगेषु प्रगृधिनीवृ सेना ॥ "When thou O Fire ! goest burning high (उद्धतः = उद्गतान्) and low (निवतः = निगतान्) trees &c.

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ तस्य-भावः- त्वत लौ ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्याद् भाव इत्येतस्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययो भवतः ॥

119. The affixes tva (त्व) and tal (— — त or ता) come after a word in the sixth case in construction, in the sense of "the nature thereof".

As अश्वस्य भावः = अश्वत्वेम् or अश्वता, गोत्वम् or गोता ॥

आ च त्वात् ॥ १२० ॥ पदानि ॥ आ-च-त्वात् (त्व-तलौ) ॥

वृत्तिः ॥ ब्रह्मणस्त्व इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्स्वयंसंज्ञाब्दानाद् यानित ऊर्ध्वमनुकमिष्याम, स्तत्र त्वतलौ प्रत्ययावधिकृतौ वेदितव्यौ ॥

120. From this forward as far as the aphorism V. 1. 136, the affixes त्व and तल् bear rule.

Thus in V. 1. 122, स्व and तद् are read, giving the forms पृयुत्वम् and पृयुता &c. This rule is intended to secure admission for these two affixes notwithstanding the bars in the shape of subsequent aphorisms directing the employment of other affixes. These affixes signify, in addition to भाव (nature), कर्म (action) also, in V. 1. 124. The word च in the aphorism is intended to secure their admission notwithstanding the affixes मत् and तत् (VI. 1. 87). Thus स्त्रियाः भावः = स्त्रीत्वम्, स्त्रीता 'the nature of a female'. पुंस्तम्, पुंस्ता, पौंस्तम् ॥

न नञ्पूर्वात्तस्युरुषादचतुरसंगतलवणचटबुधकतरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥
ननञ्पूर्वात्, ततपुरुषात्, अचतुर-संगत-लवण-चट-बुध-कत-रस-लसेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ इत उच्यते ये भाष्यप्रत्ययास्ते नञ्पूर्वात्तस्युरुषाम्न भवति चतुरशीन्वर्जयित्वा ॥

121. The affixes denoting 'nature', taught here-
after, do not come after a Tatpurusha compound formed by the
negative particle नञ्, with the exception of the following:—
chatura, saṅgata, lavaṇa, vaṭa, budha, kata, rasa, and lasa.

Thus the words अपत्ति, अपट्ट and अरमणीय will have two forms only i. e. अपत्तिस्त्वम् or अपत्तिता, अपट्टत्वम् or अपट्टता, अरमणीयत्वम् or अरमणीयता ॥ While by V. I. 128, other compounds will have षक् also, as सेनापत्यम् ॥ An exception to this is आविर्बुधं (VII. 2. 25), as used by the author himself. Why do we say नञ् पूर्वात् "a Tatpurusha whose first member is नञ्"? Observe बार्हस्पत्यम्, प्राजापत्यम् ॥

Why do we say 'after a Tatpurusha?' Observe, when the word अपट्ट is a Bahuvrihi compound meaning नास्य पट्टवः सन्ति, its derivative will be आपट्टवम्. So also, आलापवम् ॥

So also the compounds of चतुर &c, with नञ्, e. g. आचतुर्यम्, आसंगत्यम्, आलवण्यम्, आवट्ट्यम्, आबुध्यम्, आकत्यम्, आरस्यम्, आलस्यम् ॥ In some texts, there is युष instead of बुध ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ पृथ्वादिभ्यः, इमनिच, वा ॥

वृत्तिः ॥ पृथु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिच्यत्ययो भवति वा, तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे ॥

122. The affix imanich (इमन्) comes optionally in the sense of 'nature thereof', after the words prithu &c.

The word वा 'optionally' is employed with the intention of securing admission for the affixes अण् &c. Thus पृथोर्भावः = प्राथिमन् nom. प्राथिमा (पृथु + इमन् = पृथ् + इमन् VI. 4. 155 = प्रथ् + इमन् VI. 4. 161 = प्राथिमा), or पार्यवम् by V. I. 131. So also मदिमा or मादवम् ॥ The उ of पृथु and मृदु is elided by VI. 4. 155, and ए is substituted for ऋ by VI. 4. 161. Of course, the affixes ल्व and लृ come here also as, पृथुत्वम्, मृदुत्वम्, पृथुता, मृदुता ॥

1 पृथु, 2 मृदु, 3 महत्, 4 पट्ट, 5 तट्ट, 6 लृषु, 7 बट्ट, 8 साधु, 9 आशु (आशु!), 10 उरु (ऊरु), 11 गुरु, 12 बहल, 13 लण्ड, 14 ण्ड, 15 अण्ड, 16 अकिचन, 17 बाल*, 18 होड, 19 पाक, 20 वस्त, 21 मन्, 22 स्वाडु, 23 इस्व, 24 शीर्ष, 25 प्रिय, 26 वृष, 27 ऋजु, 28 क्षिप्र, 29 क्षुद्र, 30 अशु*, 31 वेणु (!).

वर्णदृढादिभ्यः प्यञ् च ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ वर्ण-दृढादिभ्यः, प्यञ् च ॥

वृत्तिः ॥ वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च प्यञ् प्रत्ययो भवति, अकारादिमानिच, तस्य भाव इत्येतस्मिन्निषये ॥

123. The affix *shyañ* (+/—य) also comes, as well as *imanich*, after a word denoting colour, and after the words *driḍha* &c, in the sense of 'nature thereof'.

Thus शुक्लस्य भावः = शौक्यम्, शुक्लमन्, शुक्लत्व, शुक्लता, काण्वम्, कृष्णमन्, कृष्णत्वम्, कृष्णता; राक्ष्यम्, द्रविमन् (nom. °मा), दृढत्वम्, दृढता ॥

The ष् of व्यञ्ज shows that the feminine is formed by डीष् (III. 1. 41). As भौषित्यः fem. भौषित्ती (VI. 4. 148. and 150).

1 दृढ, 2 वृद्ध*, 3 परिवृद्ध, 4 धृष्ट, 5 कृष्ट, 6 वक्र (चक्र), 7 शुक्र*, 8 युक्त*, 9 भास्त्र 10 कृष्ट, (आकृष्ट), 11 लवण, 12 साम्न, 13 शीत, 14 उष्ण, 15 जड, 16 बधिर; 17 पण्डित 18 मधुर, 19 मूर्ख, 20 मुक्त, 21 देर्यात्लातमतिमनःशारदानाम् (लाभ is also read The affix *shyañ* is added to compounds ending in *yāta* &c preceded by *vi*, as, विद्यात्स्वम्, विद्यायता, विद्यातिमा, वैयात्यं; विलाभत्यं, विलाभता, विलाभिमा, वैलाभ्यं, विमतिस्त्वं, विमतिता, विमतिमा, वैमत्यं and वैमतं (V. 1. 131); विमनस्त्वं, विमनस्ता, विमनिमा, वैमनस्यं and विचारस्त्वं, विचारवता, विचारदिमा, वैचारदम् ॥ 22 समो, मतिम नसोः, (The words *mati* and *manas* preceded by *sam* take *shyañ*, as संमतिस्त्वं, संमतिता, &c). 23 जवन. 24 भ्रमल, 25 बाल, 26 तरुण, 27 मन्द, 28 स्थिर, 29 बहुल, 30 शीर्षं ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्माणि च ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ गुणवचन-ब्राह्मणादिभ्यः, कर्माणि, च (ष्यञ्) ॥

वृत्तिः ॥ गुणशुक्तवन्तो गुणवचनाः गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः कर्मण्यभिधेये यम् प्रत्ययो भवति । चकाराद् भावे च ।

वार्तिकम् ॥ चातुर्वर्ण्यशीनां स्वार्थरूपसंख्यानम् ॥

124. The same affix *shyan* has after a word expressive of quality, and after *Brāhmaṇa* &c, the sense of the activity or occupation of something or some one.

The च in the aphorism is employed with the intention of including भाव or "nature". The word कर्म denotes activity. जडस्य भावः कर्म वा = जाड्यम् so also ब्राह्मण्यम्, माणव्यम् ॥

The words भाव and कर्म bear rule upto the end of the chapter. This class of ब्राह्मण &c, is *ākṛitigaṇa* i. e. the fact of a word belonging to which is known only from the forms met with in writers of authority.

Vārt :—The affix does not change the sense in चातुर्वर्ण्यं &c, as चत्वार एव वर्णाः = चातुर्वर्ण्यम् ॥ चातुरश्रम्यम्, चैलोक्यम्, चैस्वर्यम्, पाङ्गुण्यम्, सैन्यम्, सान्निध्यम्, सानीव्यम्, भौषण्यम्, सौख्यम् ॥

1 ब्राह्मण, 2 वाडव, 3 माणव, 4 अर्हतो तुम् च, as आर्हन्त्यम् 5 चोर, 6 धूर्त 7 आराधय, 8 विराधय, 9 अपराधय, 10 उपराधय, 11 एकभाव, 12 द्विभाव, 13 त्रिभाव, 14 अन्यभाव, 15 भक्षेभक्त, 16 संवादिन्, 17 संवेशिन्, 18 संभाषिन्, 19 बहुभाषिन्, 20 शीर्षपातिन् (शीर्षपातिन्), 21 विधातिन्, 22 समस्य, 23 विषमस्य, 24 परमस्य, 25 मध्यमस्य, 26 अनीश्वर, 27 कुशल, 28 चपल, 29 निपुण, 30 पिशुन, 31 कुरूल*, 32 क्षेपज्ञ, 33 निडन*, 34 बालिष्ठ, 35 अलस, 36 दुष्पुरुष,

37 कापुरुष, 38 राजन्, 39 गणपति, 40 अधिपति, 41 गङ्गुल, 42 शायर, 43 विद्यास्ति*, 44 विषम*, 45 विपात*, 36 निपात*, 46 सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे, सार्धवेद्यः = सर्ववेदः ॥ 48 चतुर्वेदस्योभयपरवृद्धिभ्य, 49 चातुर्वेद्यम् 49 शौरीर 50 मूक, 51 कपि, 52 विद्यास्ति, 53 विद्याच, 54 विद्याल, 55 धनपति, 56 नरपति, 57 निव 58 निधान 59 विष, 60 स्वभाव, 61 निपातिन्, 62 राजपुरुष, 63 विद्याय 64 विद्यात, 65 विजात, 66 नयात, 67 सुहित, 68 हीन, 69 विदग्ध, 70 उचित, 71 समम, 72 शील, 73 तत्पर, 74 इत्पर, 75 यया तथा, 76 पुरस्, 77 पुनः पुनः, 78 अभाङ्ग, 79 तरतम, 80 प्रकाम, 81 ययाकाम, 82 निष्कुल, 83 स्वराज, 84 महाराज, 85 युवराज, 86 सम्राज्, 87 भविदूर, 88 अपिशुन, 89 अनुसंस, 90 अयया-स्य, 91 अययापुर, 92 स्वधर्म, 93 अनुकुल, 94 परिमण्डल, 95 विश्वरूप, 96 ऋत्विञ्, 97 उरासीन, 98 ईश्वर, 99 प्रतिभू, 100 साक्षि(न्), 101 मानुष, 102 आस्तिक, 103 नास्तिक, 104 युगपद्, 105 पूर्वाधर, 106 उत्तराधर ॥ आकृतिगण ॥

स्तेनाद्यन्तलोपश्च ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ स्तेनात्-यत्, नलोपः, च ॥

वृत्तिः ॥ स्तेनश्चात्स्यष्ठासमर्थाभावकर्मणोर्यल्पस्ययो भवति; नश्चात्स्य लोपश्च भवति ॥

125. The affix yat (य) comes in the sense of "nature thereof or action thereof", after the word stena, in the genitive, and न is elided before this affix.

As स्तेनस्य भावः कर्म वा = स्तेयम् ॥ Some divide the sūtra into two स्तेनान्प्यम् भवति (2) ततो यत्र लोपश्च as स्तेन्यम् and स्तेयम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ सख्युः-यः ॥

वृत्तिः ॥ सखिश्चाद् यः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥

वाचिकम् ॥ दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम् ॥

126. The affix य comes in the sense of 'nature or action thereof', after the word सखि ॥

As सख्यम् 'friendship'.

Vart.—So also after the words दूत and वणिक्, as, दूत्यम् and वणिज्यम् ॥

The word वणिज्यम् is formed by V. I. 124, वणिक् belonging to ब्राह्मणारि class.

कपिज्ञात्योर्दक् ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ कपि ज्ञात्योः, ढक् ॥

वृत्तिः ॥ कपिज्ञातिश्चाद्भ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥

127. The affix dhak (+ — ष्य) comes in the sense of 'nature or action thereof', after the words kapi and jñāti.

Thus कपे भावः कर्म वा = कपियम्, ज्ञातेयम् ॥ The rule of ययासंख्य (I. 3. 10) does not apply any where under this head.

पत्यन्तपुरोहितादिभ्योयक् ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ पत्यन्त-पुरोहितादिभ्यः, यक् ॥

वृत्तिः ॥ पत्यन्तात्प्रातिपदिकात्पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥

128. The affix yak (+ — र्थ) comes in the sense of 'nature or action thereof', after a compound ending with pati, and after purohita &c.

Thus सेनापते भावः कर्म वा = सेनापत्यम्, गार्हपत्यम्, प्राजापत्यम्, पौरहित्यम्, राज्यम् ॥

1 पुरोहित, 2 राजासे (असमासे, राजन् असे), 3 ग्रामिक (संभामिक), 4 पिण्डिक, 5 मुद्दित, 6 बाल, 7 मन्द, 8 खण्डिक, 9 षण्डिक, 10 वर्मिक (वर्मित), 11 कर्मिक, 12 धर्मिक, 13 शिल्पिक (शीलिक), 14 वृत्तिक, 15 मूलिक, 16 तिलक, (तिलिका), 17 भञ्जलिक 18 भञ्जनिक, (भञ्जतिका), 19 ऋषिक, 20 पुषिक (पुषक), 21 भयिक, 22 क्षत्रिक, 23 पर्विक, 24 पथिक (पथिका), 25 चमिक, 26 प्रतिक, 27 सारथि (सारथिक), 28 आस्तिक, 29 मूषिक, 30 संरक्ष, 31 सूचक (संरक्षसूचक), 22 नास्तिक, 33 भजानिक, 34 छाक्वर (एक्वर), 35 नागर, 36 चूडिक, 37 षिक, 38 मिलिक, 39 स्तनिक, 40 चूडितिक, 41 कृषिक, 42 पूतिक, 43 पथिक, 44 सलनिक, 45 पथिक, 46 जलिक, 47 चर्मिक, 48 तिथिक, 49 प्रथिक, 50 प्रथिक, 51 परिक्षक, 52 पूजनिक, 53 मूषिक, 54 स्वरिक ॥

प्राणभृज्जातिवयोश्च नोद्गात्रादिभ्यो ऽञ् ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ प्राणभृत्-जाति-
घयो वचन-उद्गात्रादिभ्यः, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्यः उद्गात्रादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति भावकर्म-
णोरर्थयोः ॥

129. The affix añ (+—अ) comes in the sense of 'nature or action thereof', after class names of animals, and words expressing age, as well as after udgâtri &c.

Thus अभ्यस्य भावः कर्म वा = भाभ्यम्, औष्ट्रम्, कौमारम्, केशोरम्, औन्नाभम्, औन्नेभम् ॥

1 उद्गात्र, 2 उन्नेत्, 3 प्रतिहर्तुं, 4 प्रघास्त्र, 5 होत्, 6 पौत्, 7 हर्तुं (कर्तुं), 8 रथगणक
9 पत्तिगणक (पक्षिगणक पत्रिगणक), 10 सुष्टु, ॥ दुष्टु, 12 अभ्यर्तुं, 13 वधु, 14 सुभग मन्त्रे ॥ In
the Mantra literature subhaga takes अञ्, as महते सैभगाय; sometimes there is no अञ्,
as सौभाग्य मस्ये रत्वाव ॥ .

हायनान्तयुवादिभ्यो ञ् ॥ १३० ॥ हायतान्त-युवादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥
वार्तिकम् ॥ भ्रान्तियस्य यलोपश्च वाच्यः ॥

130. The affix añ (+—अ) comes in the sense of 'nature or action thereof', after compounds ending in hâyana, and after yuvana &c.

Thus द्विहायनस्य भावः कर्म वा = द्वैहायनम्, त्रैहायनम्; यौवनम्, स्थाविरम् ॥

Vart:—The य of भ्रान्तिय is elided, as भ्रान्तियस्य भावः कर्म वा = भ्रौचम् ॥

1 युवन्, 2 स्थविर, 3 होत्, 4 यजमान, 5 पुरुषासे (पुरुष असमासे), 6 भात् (भात्), 7 कु-
त्तक (क्तक), 8 भ्रमण (भ्रमण), 9 कटुक, 10 कण्डलु, 11 कुक्षी, 12 सुक्षी, 13 दुःक्षी, 14 सुहृद
15 दुर्हृद, 16 सुहृद्, 17 दुर्हृद्, 18 सुभ्रात्, 19 दुर्भ्रात्, 20 वृषत्, 21 परित्राजक, 22 सभ्रषारिन्, 23
अभ्रुसं, 24 हृषयासे (हृषय असमासे), 25 कुशल, 26 चपत्, 27 निपुण, 28 पिपुण, 29 कुहल, 30 क्षे-
चत्, 31 भ्रान्तियस्य यलोपश्च, 32 यान्, 33 कृतक, 34 कुचुक, 35 कन्दुक, 36 मिथुन, 37 कुक्षी, 38 व-
हृत्, 39 कितव, 40 पोत् ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥ इगन्तात्-च-लघुपूर्वात् (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

131. The affix *an* (+—अ) comes in the sense of 'nature or action there of', after a stem ending in इक् (इ, ई, उ, ऊ or ऋ or लृ), when the preceding syllable is prosodially light.

Thus सुचे भ्रावः कर्म वा = षौषम्, मौनम् (शुनि), नागरम् (नगर), हारितकम् (हरितकी) पादम् (पद), लाघवम् (लघु). Why do we say लघुपूर्वात् 'the preceding syllable being light'? Observe कण्डूलम्, पाण्डुलम् ॥ Why काव्यम् from कवि? The word कवि takes व्यञ् as belonging to Brāhmaṇādi class V. I. 124.

N. B. The word *anta* in the Sūtra may will be dispensed with. The aphorism *laghu-pūrvād ikah* will give the same meaning.

योपधाद्गुरुपोत्तमाद्बुञ् ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ योपधात्-गुरु-उपोत्तमात्-बुञ् ॥

वृत्तिः ॥ विप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरुपोत्तमम् यस्य तद्गुरुपोत्तमम् । यकारोपधाद्गुरुपोत्तमाद्बुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

वाचिकम् ॥ सहायवृत्ति वक्तव्यम् ॥

132. The affix *vuñ* (+/—अक) comes in the sense of 'nature or action there of', after a polysyllabic stem whose penultimate letter is य्, and whose penultimate syllable is prosodially heavy.

The word उपोत्तमं means the last syllable but one in a word of three syllables or more. That word whose penultimate syllable is गुरु 'heavy', is called गुरुपोत्तमम्: the योपधा means 'having penultimate य्'.

Thus रमणीयकम् from रमणीय, वासनीयकं from वसनीय ॥

Why do we say "the penultimate letter being य्"? Observe त्वमानस्यं from विमान ॥

Why do say गुरुपत्तिम् "the penultimate syllable being heavy"? Witness क्षत्रियत्वम् ॥

Vart:—Optionally so after the word सहाय, as, साहायकम् and साहाय्यम् ॥

The words उपोत्तम and उपधा should be distinguished: the first means penultimate *syllable* (implying thereby the word is of more than two syllables), and the second means penultimate *letter*.

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्व-मनोज्ञादिभ्यः, च (बुञ्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च बुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

133. The affix *vuñ* comes in the sense of 'nature or action there of', after a dvandva compound and after the words *manojña* &c.

Thus गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा—गोपालपशुपालिका, वैश्वोपाध्यायिका, कौस्तुभिका, मानोदकम्, काल्याणकम् ॥

1 मनोद, 2 मियरूप, 3 भनिरूप, 4 कल्याण, 5 वैश्वविद्, 6 भाद्र्य, 7 कुलपुत्र, 8 छान्दस, 9 छात्र, 10 श्रोत्रिय, 11 चोर, 12 धूर्त, 13 विश्वेश (वैश्वेश), 14 युवन्, 15 कुपुत्र, 16 ग्रामपुत्र, 17 ग्रामकुल, 18 ग्रामपण्ड (ग्रामखण्ड), 19 ग्रामकुमार, 20 सुकुमार, 21 बहुल, 22 भवदयपुत्र (भवदय); 23 भद्रुपपुत्र, 24 भद्रुपकुल, 25 सारपत्र, 26 रातपुत्र, 27 कुशल, 28 महोपुद्व. ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ गोत्र-चरणात्, श्लाघा-
भत्याकार-तद्-भवेतेषु (बुद्ध) ॥

वृत्तिः ॥ गोत्रवाचिनभरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् बुद्ध् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं भावकर्मणोरर्पयोः श्लाघा-
दिषु विषयभूतेषु ॥

134. The affix *vuñ* comes in the sense of 'nature or action thereof' after a family-name (Gotra), and after the Name of a Vedic School, when one boasts thereby, or manifests his contempt thereby, or when it means one who has attained that (or has come for an inspection or inquiring thereof).

The word श्लाघा means boasting; भत्याकार means 'contempt', तद् भवेतः means तद् प्राप्तः 'who has gained that', or तद् ज्ञतः 'who inquires that'. The word सद् refers to गोत्र and चरण ॥ The word तद्वेतः means "who has obtained that or who has known that".

To take first श्लाघा as गार्गिकया श्लाघते or काठिकया श्लाघते "boasts of belonging to the family of Garga, or the school of Kaṭha". To take भत्याकारः, as, गार्गिकयात्याकुस्ते, काठिकयात्यकुस्ते "he manifests contempt upon another, because of his belonging to the clan of Garga or School of Kaṭha". To take तद्वेता as, गार्गिकामवेतः- काठिकामवेतः = प्राप्तः or भवगतवान् ॥

Why do we say "when it means boasting &c" Observe गर्ग्यत्वम्, कठत्वम् ॥ The व् of गर्ग्य is elided in the above examples by VI. 4. 148 & VI. 4. 151.

होत्राभ्यश्छः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ होत्राभ्य छः ॥

वृत्तिः ॥ होत्राशब्द ऋत्विग्विशेषवचनः ऋत्विग्विशेषवाचि-यश्छः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

135. The affix *chha* (ईय) comes in the sense of 'nature or action thereof', after words expressing Hotrā priests.

Thus भाच्छावाकीयम्, मैत्रावरुणायम्, ब्राह्मणाच्छंसीयम्, भामीधीयम् प्रातिप्रत्याग्नीयम्, नेष्टी-
यम् पोत्रीयम् ॥ होत्राभ्यः is plural to prevent application of I. 1. 68. therefore the rule does not apply to the word-form 'hotrā' derived from हु + स्वन meaning a ritorj.

ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ ब्रह्मणः-स्त्व ॥

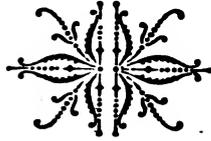
वृत्तिः ॥ होनाभ्य इत्यनुवर्त्तते । ब्रह्मन्घञ्दाद्धोनावाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति भाषकर्मणोः; उच्चापवादः ॥

136. The affix tva (त्त्व) comes in the sense of 'nature or action thereof', after the word Brahman, denoting a kind of Hotrâ priest:

This debars छ. Thus ब्रह्मणो भावः कर्म वा = ब्रह्मत्वम् ॥ This debars त्त् ॥

When ब्रह्मन् means a Brâhman, by caste, we have ब्रह्मत्वम् or ब्रह्मता ॥

So much for the province of the affixes नञ् and स्त्व (IV. I. 87).

३०३ ।

अथ पञ्चमध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

BOOK FIFTH

CHAPTER SECOND

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥ पदानि ॥ धान्यानाम्-भवने-क्षेत्रे-खञ् ॥
वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भवनेभिधेये खञ् प्रत्ययो भवति,
स क्षेत्रवर्तनं क्षेत्रं भवति ॥

1. The affix *khañ* (+—ईन) comes after the name of any particular corn, being in genitive case in construction, in the sense of a place of growing, when that place is a field.

According to Böhtlingk, the Sūtra should be thus translated. "To a corn-name is added ईन, to express the fields in which the corn grows". According to Ballantyne, it is translated "when we speak of a place for grain, or a field of it, there may be the affix *khañ*".

The word धान्यानां 'of grains', shows that the word in construction should be in the genitive case. The plural number shows that the affix is not to be added to the word-form धान्य, but to words which denote various kinds of dhānya (I. 1. 63). भवन means 'the place where a thing is produced or grows (भवन्ति जायन्ते)' ॥

Thus पुत्रानां भवनं क्षेत्रं = पौत्रीभ्यः, कौटुम्बीभ्यः, कौलस्थीनभ्यः ॥

Why do we say "of grains"? There will be no affixing in a case like this कृणानां भवनं क्षेत्रं ॥

Why do we say "when it is a field"? Observe पुत्रानां भवनं कुण्डं 'a granary where kidney-beans grow'.

घ्रीहिशाल्योर्दक् ॥ २ ॥ पदानि ॥ घ्रीहि-शाल्योः-दक् ॥

वृत्तिः ॥ घ्रीहिशालिघञ्वाभ्यां ङक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये खञ्प्रोपवाहः ॥

2. The affix *dhak* (+—पर्य) comes in the above sense of 'a place of growing, when it is a field', after the words घ्रीहि and शालि ॥

Thus क्षीरीनां भवने क्षेत्रे = त्रहेयम्, शोलेयम् 'a field fit for growing rice'.

यवयवकषट्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ यव-यवक-षट्टिकात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ यवादिभ्यः षट्त्वर्थो बल्यत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये स्वप्नोपवाहः ॥

3. The affix yat (यं or -य) comes in the same sense of 'a place for growing, it being a field', after the words yava, yavaka, and shashṭika.

This debars खत् ॥ Thus यवानां भवनं क्षेत्रं = वैष्यम्, यवक्यम्, षट्टिक्यम् ॥ See VI. 1. 213 for accent.

विभाषा तिलमाषोमामङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, तिल-माष-उमा-मङ्गा-
अणुभ्यः(यत्) ॥

वृत्तिः ॥ तिल माष उमा मङ्गा इत्येतेभ्यो विभाषा बल्यत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये ॥

4. The affix yat comes, in the sense of 'a place for growing, it being a field', optionally after the words tila, māsa, umā, bhaṅgā and aṇu.

The affix khañ will come in the alternative. Thus तिँ ल्यम् or तेलीनम् 'a field for growing sesamum', माष्यम् or माषीणम् 'a field for growing beans', ईन्द्यम् or औमीनम् 'a field of linseed', मह्यम् or भाङ्गीनम् 'a field of hemp', अण्व्यम् or आणवीनम् 'a field for small grain'.

सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ५ ॥ पदानि ॥ सर्व-चर्मणः-कृतः-खखञौ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वचर्मन्शब्दान्तृतीयासमर्थाकृत इत्यस्मिन्नर्थे खखञौ प्रत्ययो भवतः ॥

5. The affix kha (ईन) and khañ (+—ईन) come in the sense of "wholly made thereof", after the word sarva-charman.

The word सर्व is here a part of the sense of the affix, and joins with the word कृतः, and not with चर्मन्. The compounding is in fact made by the affix. Thus सर्वचर्मणकृतः = सर्वचर्मणः or सार्वचर्मणः "made wholly of leather."

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥ पदानि ॥ यथामुख-संमुखस्य, दर्शनः, खः ॥

वृत्तिः ॥ यथामुखसंमुखस्यदर्शनस्य ऽभिधेये खः प्रत्ययो भवति ॥

6. The affix kha (ईन) comes in the sense of 'a mirror', after the words yathāmukha, and sanmukha being in the 6th case in construction.

The word दर्शनः means that in which something is seen, such as, looking glass, mirror &c, which reflect things. The word यथामुख is an Avyayībhāva compound, the meaning of यथा being that of likeness II. 1. 6. Thus यथामुख दर्शनः =

बयाडुखीनः 'showing or reflecting the likeness of the face'—a mirror. सर्वस्य मुखस्य
दर्शनः = सम्मुखीनः 'showing or reflecting the whole face'—a looking-glass.

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥ पदानि ॥ तत्-सर्वादेः, पथि-अङ्ग
कर्म-पत्र-पात्रम्, व्याप्नोति (खः) ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टः प्रकृतिविशेषणम् ॥ सर्वादेः
प्रातिपदिकात् पथि अङ्ग कर्मन् पत्र पात्र इत्येवमन्ताद् द्वितीयासमर्थ्याद्वाप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ।

7. After the words pathi, aṅga, karman, patra or pātra, preceded by sarva, being in the second case in construction, the affix kha (ईन्) comes in the sense of "what pervades or fills the whole of that".

Thus सर्वपथं व्याप्नोति = सर्वपथीनोरथः; सर्वाङ्गीणस्तापः, सर्वकर्मीणः पुरुषः, सर्वपत्रीणः
सारथिः, सर्वपात्रीण भोरनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥ पदानि ॥ आप्रपदम्-प्राप्नोति (खः) ॥

वृत्तिः ॥ प्रपदमिति पादस्याप्रपद्यते । आह्नमर्थादायां तयोरव्ययीभावः । आप्रपदशब्दात्तदिति द्वितीयासम-
र्थ्याद्व्याप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

8. The affix kha (ईन्) comes after the word āpra-
pada, in the sense of "reaching thereto".

The word प्रपद means the 'top of the foot'. आ means "upto". आप्रपद is
an Avyayibhāva compound meaning 'to the top of the foot'. Thus आप्रपदं प्राप्नोति
= आप्रपदीनः पदः 'cloth reaching to the end of the feet', i. e. showing the width of
the cloth by comparison with the body.

अनुपदसर्वाङ्गायानयं बद्धामक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥ पदानि ॥ अनुपद-सर्वाङ्ग-अया-
नयं, बद्धा-भक्षयति-नेयेषु (खः) ॥

वृत्तिः ॥ अनुपदादिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्यं बद्धा भक्षयति नेय इत्येतेष्वर्थेषु खः प्र-
त्ययो भवति ॥

9. The affix kha comes after the words anupada,
sarvāṅga, and ayānaya, being in the second case in construc-
tion, in the senses of 'so bound', 'eating that', and 'to carry
thereto' respectively.

Thus अनुपदं बद्धा = अनुपदीना 'a kind of shoe'; this word is always feminine.
The force of अनु here is that of 'length' or 'likeness'. That is 'a shoe of the
measure of a foot'. So सर्वाङ्गानि भक्षयति = सर्वाङ्गानोभिष्टुः 'a mendicant who eats the
whole food'. So also अयानयीनः शारः 'a chessman or piece that is taken to the
position on the chess called ayānaya'. The word अयानय is compounded of
two words अय, meaning 'going from right to left', and अनय 'from left to right';

and it means a particular position in which the pieces moving from right to left and left to right cannot move further, and attack the other pieces.

According to some अग्रानयन is the name of the front pieces in ones own row of chess-men. A piece which moves only in one side, does not admit of this affix. The piece which is carried from one side to another, admits of this affix. Others move only in one direction अग्र or अग्रनय, but not both. Kaiyyaṭa : यस्तु द्वाार एक पादर्य एव संभवति तत्र न भवति प्रत्ययो, यो हि द्वाारः पार्श्वान् पार्श्वान्तरग्राहीयते, स एव अग्रानयनीयते, अन्यास्तु अग्रमेव नीयते, अग्रनयमेव नीयते वा ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥ पदानि ॥ परोवर-परम्पर-पुत्रपौत्रम्, अनुभवति (खः) ॥

वृत्तिः ॥ परोवर परम्पर पुत्रपौत्र इत्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्योऽनुभवतीत्यास्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

10. The affix kha comes in the sense of "who witnesses or experiences that", after the words parovara, parampara and putrapautra, in the second case in construction.

The word परोवर is compounded of पर and अवर the ओ in ऐ being irregular, the compounding being caused by the affix. परंभावरपंच अनुभवति = परोवरीणः "who lives to see high and low". The word परम्पर is compounded of पर and परत्त, the compounding being caused by the affix. As, उरांच परत्तंभावनुभवति = परम्परीणः ॥ Similarly पुत्रपौत्रीणः ॥

The word परम्पर is a separate word as well, not formed by or admitting this affix. As मन्त्रिपरम्पर मन्त्रं भिनक्ति ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥ पदानि ॥ अवारपार-अत्यन्त-अनुकामं, गामी (खः) ॥

वृत्तिः ॥ अवारपार अत्यन्त अनुकाम इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो गामीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥ वार्तिकम् ॥ विपरीताच्च ॥

11. The affix kha comes in the sense of "who purposes to go", after the words avārapāra, atyanta, and anukāma, being in the accusative case in construction.

The word गामी means 'गमिष्यति', see III. 3. 3. The genitive case is prohibited by II. 3. 70: the word गामी governing the accusative. Thus अवारपारं गामी = अवारपारीणः ॥

Vart.—So also when the words are reversed. As पाणपारीणः ॥ So also when the words are taken separately as, अवारपीणः and पारीणः ॥

So also अत्यन्तं गामी = अत्यन्तीनः = वृषं गन्ता ॥ As अनुकामीनः = वयेदं गन्ता ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥ पदानि ॥ समांसमां-विजायते ॥

वृत्तिः ॥ समांसमामिति वीप्सायां सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः । विजायते गर्भे धारयतीति प्रत्ययार्थः । गर्भधारणेन सकलापि समा ध्याप्यतइति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

वार्तिकम् ॥ पूर्वपदे सुपोऽलुक्त्वन्त्यः ॥ वा० ॥ अनुत्पत्ताउत्तरपदस्य च वा यलोपो वक्तव्यः ॥

12. The affix *kha* comes after the word *samāmsa-mām* in the sense of 'who bears in the womb'.

The word *विजायते* means गर्भं धारयति 'who bears in the womb'. This verb governs the accusative of time *समांसनां* by II. 1. 29. Thus *समांसनां विजायते* = *समांसनीना गौः, समांसनीना वरुवा* ॥

Vart:—According to others the aphorism means 'the affix comes in the sense of to give birth to or to get a young'. i. e. *विजायते* = गर्भमोचनं ॥ According to them, the verb governs the locative: *समायां समायां विजायते* = *समांसनीना*, the *इ* of the first *समायां* being elided, the rest of the vibhakti (भाव) remaining. The word will mean "an animal that gives birth to a young one every year".

Vart:—Sometime there is no affixing, but the whole sentence is to be used to express this meaning, or the *इ* only of both members is to be elided and a sentence formed. As *समां समां विजायते* or *समायां समायां विजायते* ॥

अद्यभ्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥ पदानि ॥ अद्यभ्वीन-अवष्टब्धे ॥

वृत्तिः ॥ विजायतइति वर्तते । अद्यभ्वीन इति निपात्यते अवष्टब्धे विजने । आसन्ने प्रसवे । व्यापिदुर्घे हि दूर्धन्यो विधीयते, अवाचालम्बनाविदूर्धयोपिति ॥

13. The word *adyaśvīnā* is anomalous, meaning "a female near delivery".

The word *विजायते* is understood here. The word *अवष्टब्ध* means 'imminent, near'. It is formed by *अव*+*स्तम्*+*क्त*, the *क्* being changed to *वृ* by VIII. 3. 68. Thus *अव वा श्वो वा विजायते* = *अद्यभ्वीना गौः* "a cow likely to give birth to-day or to-morrow". So also *अद्यभ्वीना वरुवा* ॥

Some do not read *विजायते* into the sūtra, which then means "The word *adyaśvīna* is irregularly formed meaning imminent". As *अद्यभ्वीनिं मरणं* 'imminent death'. *अद्यभ्वीनो वियोगः* 'separation likely to take place to-day or to-morrow'.

आगवीनः ॥ १४ ॥ पदानि ॥ अगवीन ॥

वृत्तिः ॥ आगवीन इति निपात्यते । आहूपूर्वाद् आ तस्य गौः प्रतिपादनात् कर्मकापिणि खः प्रत्ययो निपात्यते ॥

14. The word *āgavīna* is irregularly formed.

This word is formed by adding *ख* to the word *गौ* preceded by the preposition *आ*, as *आगौ + ख* = *आगवानः* ॥ The force of the affix is that of 'a servant'. A person who is engaged in business till the return of the cows, i. e. a day-labourer.

अनुग्वलंगामी ॥ १५ ॥ पदानि ॥ अनुगु-अलंगामी (खः)

वृत्तिः ॥ गौः पश्चाद् अनुगु । अनुगुपश्चात्लंगामीत्यात्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

15. The affix *kha* comes after the word *anugu* in the sense of 'who is fit to follow'.

Thus the word अनुयु means गोः पचाद् ॥ Thus अनुयु पर्याप्तं गच्छति = अनुगामीनः 'who is suited or able to follow after the cows' i. e. a cowherd.

अध्वनो यत्खौ ॥ १६ ॥ पदानि ॥ अध्वनः, यत्-खौ ॥

वृत्तिः ॥ तादृति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते । अलंगामीति च प्रत्ययार्थः । अध्वन्पचाद् द्वितीयासमर्थालंगामीत्येतास्मिन्नर्थे यत्खौप्रत्ययो भवति ॥

16. The affixes yat (य) and kha (ईन्) come after the word adhvan, in the above sense of 'who is fit or able to follow'.

Thus अध्वानमलंगामी = अध्वनीनः or अध्वन्व्यः 'able to undertake a journey'. By aphorisms VI. 4. 168, 169, the word अध्वन् retains its original form before the affix य and ख, not losing its final अन् which it does before other affixes, by VI. 4. 144.

अभ्यमित्राच्छ च ॥ १७ ॥ पदानि ॥ अभ्यमित्रात्-छ-च (यत् खौ)

वृत्तिः ॥ अभ्यमित्रपचाद् द्वितीयासमर्थालंगामीत्यस्मिन्नर्थे छः प्रत्ययो भवति । चकारपचात्खौ च ।

17. The affix Chha (ईय) also as well as yat and kha, comes after the word abhyamitra, in the sense of 'who is able to go'.

The च् draws in यत् and खः. Thus अभ्यमित्रं अलंगामा = अभ्यमित्रवीरः, अभ्यमित्रव्यः, अभ्यमित्रवीणः 'an warrior who valiantly encounters his enemy' = मणिचामिषुखं सुच्छु गच्छति ॥

गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ॥ १८ ॥ पदानि ॥ गोष्ठात्, खञ्, भूतपूर्वे ॥

वृत्तिः ॥ गावस्तिष्ठन्त्येवेति गोष्ठम् । गोष्ठपद्येन सन्निहितगोसमूहो देश उच्यते । भूतपूर्वग्रहणं तस्येव विशेषणम् । गोष्ठपद्यज्ञानपूर्वोपाधिकास्त्रयार्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

18. The affix khañ (+/-ईन्) comes after the word goshṭha in the sense of 'it formerly had been'.

The word गोष्ठ is a compound of गो + स्था i. e. a cow-pen, it means the place all around a cow-pen. The word भूतपूर्व qualifies it. Thus गोष्ठो भूतपूर्वः = गोष्ठीनो देशः 'a place which was formerly a Goshṭha'. Otherwise when not meaning formerly, we have गोष्ठो वर्तते ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥ पदानि ॥ अश्वस्य, एकाहगमः (खञ्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अश्वपचात्पछीसमर्थैकाहगमइत्येतदर्थे खञ् प्रत्ययो भवति ॥

19. The affix khañ comes after the word aśva, in the genitive case in construction, the sense being 'what is travelled over or traversed in one day'.

The word **अश्वत्थ** being in the sixth case shows the construction it should have before the affix. The **एकाहगमः** means **एकाहेन गम्यते** i. e. what is or can be gone over in one day. Thus **अश्वत्थेकाहगमोऽभा = आश्वानः**, as **आश्वीनानि घटं पतित्वा = यावन्ति योजनान्येकाहेनाश्वेन गम्यते तावतां घटं गत्वा ॥ सहस्राश्वीने वा इतः स्वर्गो लोकः ॥**

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥ पदानि ॥ शालीन कौपीने, अधृष्ट-अकार्ययोः ॥

वृत्तिः ॥ शालीनकौपीनघटौ निपात्येते यथासंख्यमधृष्टे ऽकार्ये चाभिधेये अधृष्टो ऽप्रगल्भः । अकार्यमकल्पार्थं विरुद्धम् । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः पर्यायौ यथाकथं चिद् व्युत्पाद्यित्तम्यौ ॥

20. The word **śālīna** and **kaupīna** are anomalous, when meaning 'modest' and 'a shameful action' respectively

The word **अधृष्ट** means 'not proud', **अकार्यम्** means 'unfit to be done' i. e. an infamous act. The words come from **शाला** "a hall" and **कूप** 'a well'. It is not easy to trace any connection between 'modesty' and 'a hall', or between 'shameful' and 'a well'. However some say **शालामवेद्यनमर्हति** 'who deserves to enter a hall', = **शालीनः**, **कूपावतारमर्हति** 'who deserves to be thrown into a well' = **कौपीनः**, hence a thing to be concealed, and the dress that conceals it. As **शालीनो ऋद्धः, कौपीनं पापं ॥**

व्रातेन जीवति ॥ २१ ॥ पदानि ॥ व्रातेन, जीवति (खञ्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव तृतीया समर्पविभक्तिः । व्रातघट्टात्तृतीयासमर्पाज्जीवतीत्यस्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । नानाजातीया अनियतवृत्तय उल्लेखजीविनः संपा व्राताः ॥

21. The affix **khañ** comes after the word **vrāta** in the third case in construction, the sense being "who leads this life, or who lives by this".

The word **व्रात** means a multitude or mass composed of various castes, who have no fixed employment, and live by violence, or by bodily labor. **व्रातेन जीवति = व्रातीनः** 'a person who lives by the labour of his body, not of his brain'.

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ साप्तपदीनं, सख्यम् ॥

वृत्तिः ॥ साप्तपदीनमिति निपात्येते सख्ये ऽभिधेये ॥

22. The word **sāptapadīna** is anomalous, when meaning 'friendship'.

The word **साप्तपदीन** comes from **साप्तपद्** but the connection of senses is not very clear. It is said **साप्तभिः परैरवाप्यते = साप्तपदीनम्** "formed by walking together seven steps or by talking together seven words". The circumambulation of the Fire by the bride and bridegroom in seven steps makes the marri-

age irrevocable. सातपदीन seems to have some connection with that. The word सातपदीनः or 'म' means 'a friend' also; the abstract sense being made applicable by analogy to the person as well.

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥ पदानि ॥ हैयङ्गवीनम्, संज्ञायाम् (सञ्ज्) ॥

वृत्तिः ॥ हैयङ्गवीनं निपात्येत संज्ञायाम् विषये । ह्यो गोरोहस्य विकारः, तस्य विकारे लम् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् ॥

23. The word haiyaṅgavīna is anomalous, when it is a Name.

The word हैयङ्गवीनम् means 'fresh butter'. The word comes from ह्यः 'yesterday' and गो 'cow'. ह्यो गोरोहस्य विकारः 'prepared from yesterday's milk' i. e. "fresh butter". The affix does not come in the sense of any विकार in general. There is no affixing in ह्यो गोरोहस्य विकार when it means उरुधित् or 'whey'.

तस्य पाकमूले पील्व्वादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ ॥ २४ ॥ पदानि ॥ तस्य, पाक-मूले, पील्व्वादि, कर्णादिभ्यः, कुणप्-जाहचौ ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसर्गेभ्यः पील्व्वादिभ्यः कर्णादिभ्यश्च ययासंख्यं पाकमूलयोरर्थयोः कुणप् जाहच् इत्येते प्रत्ययो भवतः ॥

24. The affixes kuṇap (कुण्) and jāhach (जाह्) come after the words pilu &c and karna &c respectively, when the senses are respectively 'the fruiting-season of this' and 'the root of this'.

The word तस्य shows that the construction must be genitive. The affix कुणप् comes after पील्व्वादि words, signifying 'ripening', and the affix जाहच् comes after कर्णादि words signifying the 'root'.

Thus पीलूनां पाकः = पीलुकुणः, कर्कन्धुकुणः, so also कर्णस्य मूलं = कर्णजाहच्, मसि-जाहच् ॥

1 कर्ण, 2 मसि, 3 नख, 4 युल्ल, 5 केघ, 6 पाद्, 7 युल्क, 8 धू, 9 मृङ्ग (धूम्र ! धृङ्ग), 10 हन्त, 11 भोष्ठ, 12 पृष्ठ, 13 नख, 14 अहृयुष्ठ. ॥

1 पीलु, 2 कर्कन्धु (न्धू), 3 घामी, 4 कपीर, 5 कुल्ल, 6 बरद, 7 मन्धत्य, 8 खरिद. ॥

पक्षात्तिः ॥ २५ ॥ पदानि ॥ पक्षात्, तिः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येत्येव । तस्येति षष्ठीसमयात्पक्षघञ्ज्ञान् मूलेभिधेवे तिः प्रत्ययो भवति ॥

25. The affix ti (ति) comes after the word paksha in the genitive case in construction, in the sense of 'the root of it'.

The word मूल of the last sūtra is drawn into this aphorism; and not the word पाक as well. This is an exceptional case of अनुवृत्ति, generally the whole is drawn and not a portion. Hence arises the following maxim स्वप्ति-

केकेचोऽञ्चनुवन्ते " Sometimes it also happens that only a part of the words of a rule which are mutually connected is valid in a subsequent rule, while the rest ceases to be valid ".

Thus पक्षस्य मूलं = पक्षातिः i. e. प्रतिपत् 'the root or the first day of a Paksha or a fortnight'.

तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ॥ २६ ॥ पदानि । तेन, वित्तः, चुञ्चुप्-चणपौ ॥
वृत्तिः ॥ तनेति तृतीयासमर्थाद्वित्त इत्येतस्मिन्नर्थे चुञ्चुप् चणप् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥

26. The affixes *chuñchup* (चुञ्चुप्) and *chanap* (चणप्) come after a word in the third case in construction, in the sense of 'celebrated through this'.

The word वित्त means known, illustrious. Thus विद्याया वित्तः = विद्यायुञ्जुः, विद्याचणः, केशचणः ॥ The initial च् in these affixes is not इत् (I. 3. 7).

विनञ्भ्यां नानाञ्चौ नसह ॥ २७ ॥ पदानि ॥ वि-नञ्भ्याम्, ना-नाञ्चौ, नसह ॥
वृत्तिः ॥ वि नञ् इत्येताभ्यां ययासंख्यं ना नाम् इत्येतौ भवतः । नसहेति प्रकृतिविशेषणम् । असहायै पृथ-
ग्भावे वृत्तनानाभ्यां विनञ्भ्यां स्वार्थे नानाञ्चौ प्रत्ययौ भवतः ॥

27. The affixes *na* and *nañ* come respectively after the words *vi* and *nñ*, in the sense of 'not being together'.

Thus *vi* + *na* = *vi-na* 'without'; *nñ* + *nañ* = *na-nañ* 'several'.

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥ पदानि ॥ वेः, शालच्, शङ्कटचौ ॥
वृत्तिः ॥ विशब्दाच् शालच् शङ्कटच् इत्येतौ भवतः । साधनक्रियावचनादुपसर्गात्स्वार्थे प्रत्ययौ भवतः ॥

28. The affixes *śālach* (शालच्) and *śaṅkaṭach* (शङ्कटच्) come after the preposition *vi*, without changing the sense.

Thus *vi* गते इङ्गे = *vi-śālach*, *vi-śaṅkaṭach* ॥ Thus these words may apply to a cow, as *vi-śālach*, *vi-śaṅkaṭach* ॥ According to some these words are adjectives meaning 'great, large' &c. There is no connection here of sense of base and the affix.

संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ सम्-प्र-उद्, च, कटच् ॥

वृत्तिः ॥ सम् प्र उद् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययो भवति । चकाराद्देव ॥
वार्तिकम् ॥ कटच्प्रकरणे ऽलाङ्गतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् ॥
वा० ॥ गोष्ठावयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य उपसंख्यानम् ॥
वा० ॥ संघाते कटच् वक्तव्यः ॥ वा० ॥ विस्तारे पटच् वक्तव्यः ॥ वा० ॥ हित्ते गोजुगम् ॥
वा० ॥ प्रकृत्यर्थस्य घटत्वे पङ्गवच् ॥ वा० ॥ विकारे स्नेहने तैलच् ॥
वा० ॥ भवनेक्षेत्रे इक्ष्वाकिभ्यः शाकटशाकिनी ॥

29. The affix *kaṭach* (कटच्) comes after the words *sam*, *pra*, *ud*, (and *vi*).

The वि is read into the sūtra by virtue of the word च ॥ Thus संकटम्, मकटम्, उक्कटम्, विकटम् ॥

Vart.—The affix कटच् comes after अलाजु, तिल, उमा, and भङ्गा in denoting dust thereof. As अलाजुनी रजः = अलाजुकटम्, तिलकटम्, उमाकटम्, भङ्गाकटम् ॥

Vart.—The affix गोष्ठच् comes after the names of animals, in denoting the places. As गवां स्थानं = गोगोष्ठं, महिषीगोष्ठं, &c.

Vart.—When a flock is denoted, the affix कटच् is added, as अविकटम् ॥

Vart.—When spreading is denoted, the affix is पटच्, and भविपटः ॥

Vart.—When a couple is denoted, the affix is गोयुगच्, as, अश्वगोयुगम्, चण्डगोयुगम् ॥

Vart.—When six is denoted, the affix is षड्गवच्, as, हस्तिषड्गवम्, अश्वषड्गवम् ॥

Vart.—The affix तैलच् comes when it means the oil of it. As एरण्डतैलम्, इन्दुवीतैलम्, तिलतैलम् ॥

Vart.—The affixes शाकट and शाकिन denote 'a field where it grows', after the words इक्षु &c. As इक्षुशाकटम्, मूलशाकटम्, इक्षुशाकिनं, मूलशाकिनम् ॥

अवात्कुटारश्च ॥ ३० ॥ पदानि ॥ अवात्, कुटारश्च, च ॥

वृत्तिः ॥ अवच्छात् कुटारश्च प्रत्ययो भवति । चकारत् कटच् ॥

30. The affix कुटारश्च as well as कटच् comes after the word अव ॥

As अवकुटारम्, अवकटम् 'downwards', 'very deep'.

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्जादज् भ्रटचः ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ नते, नासिकायाः, संज्ञायाम्, टीटच्-नाटच्-भ्रटचः ॥

वृत्तिः ॥ अवावित्येव । नमनं नतम् । नासिकायाः संबन्धिनि नतेऽभिधेये टीटच् नाटच् भ्रटच् इत्येते प्रत्ययौ भवन्ति संज्ञायां विषये ॥

31. The affixes टीटच्, नाटच् and भ्रटच् come after the word अव, in the sense of a hooked nose, when the word so formed is a Name.

Thus नासिकाया नतम् = अवटीटम्, or अवनाटम्, अवभ्रटम् ॥ The word signifies the nose, as well as the person also, as अवटीटा नासिका, अवटीटाः पुरुषः ॥

नेर्बिडज्विरीसचौ ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ नेः, बिडच्-बिरीसचौ ॥

वृत्तिः ॥ नते नासिकाया इत्यनुवर्तते, संज्ञायामिति च । निशब्दात्नासिकाया नतेऽभिधेये बिडच् विरीसच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥

32. The affixes बिडच् and विरीसच् come after the word नि, in the above sense of a hooked nose, the whole word being a Name.

Thus निविडम् and निविरीसम् ॥ How do you say निविडाःकेघाः or निविडं वक्ष्यते? It is by analogy.

इनच् पिटञ्चिक चि च ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ इनच्, पिटच्, चिक, चि च ॥

वृत्तिः ॥ नेरित्येव, नते नासिकाया इति च । निशब्दान्नासिकाया नतोभधेवे इनच् पिटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्संनियोगेन च निशब्दस्य ययासंख्यं चिक चि इत्येतावादेशौ भवतः ॥

वार्तिकम् ॥ ककारः प्रत्ययो वक्तव्यधिक्यं प्रकृत्या देशः ॥

वा० ॥ क्लिप्तस्य चिल् पिष्ठाभास्य चाधुपी ॥ वा० ॥ चुलादेशो वक्तव्यः ॥

33. The affixes इनच् and पिटच् come after the word नि in the above sense of a hooked nose; and चिक and चि are the substitutes of नि before those affixes respectively.

Thus नि + इनच् = चिक + इनच् = चिकिनः; नि + पिटच् = चि + पिटच् = चिपिटः ॥

Vart:—So also comes क, and चिक replacing नि, as नि + क = चिक + क = चिकः ॥

Vart:—The affix ल comes after the word क्लिप्त in the sense of 'its eyes'; and चिल् and पिल् are substitutes of क्लिप्तः as, क्लिप्ते भस्व चाधुपी = चिकः, पिष्ठाः 'blear-eyed'

Vart:—चुल is also the substitute. As, चुलः ॥ These words apply to 'eye' also, as चिल्ले, पिष्णे, चुल्ले "sore-eyes." They apply to person also.

उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ उप-आधिभ्याम्, त्यकन्, आसन्न-आरूढयोः ॥

वृत्तिः ॥ उप अधि इत्येताभ्यां ययासंख्यमासन्नारूढयोर्वत्तमानाभ्यां स्वार्थेत्यकन्प्रत्ययो भवति ॥

34. The affix tyakan (त्यक) comes after the words upa and adhi, in the sense of 'nearness' and 'elevation' respectively; the words so formed being Names.

Thus उपत्यका = पर्वतस्यासन्नम् 'lowland, a land at the foot of the mountain', अधित्यका = पर्वतस्यारूढम् 'a table-land, high-land'. The rule VII. 3. 44 does not apply here, so we do not get the forms उपत्यिका or अधित्यिका ॥

कर्माणि घटो ऽठच् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ कर्मणि, घटः, अठच् ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । कर्मघट्यात्सप्तमीसमर्थाद् घट इत्येतस्मिन्नर्थे ऽठच् प्रत्ययो भवति ॥

35. The affix aṭhach (अठ) comes after the word karma in the seventh case in construction, in the sense of 'employing oneself zealously in it'.

The word घटः means zealous work. Thus कर्मणि घटेत् = कर्मठः पुरुषः 'a clever, proficient person'.

तद्स्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ तद्, अस्य, संजातम्, तारकादिभ्यः, इतच् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थेऽस्तारकादिभ्यः शब्देभ्यो ऽस्येति षष्ठपर्ये इत्श्च प्रत्यये भवति ॥ संजातपदस्य बहुवचिविशेषणम् ।

36. The affix itach (इत्) comes after the words tārakā &c. in the first case in construction, in the sense of 'that whereof this is observed'.

Thus तारकाः संजाता अस्य नभसः = तारकितं नभः 'a starry sky' i. e. a night in which stars are visible. पुष्पितो वृक्षः 'a tree in which flowers have grown'.

The तारकादि class is आकृतिगण ॥

1 तारका, 2 पुष्प, 3 कर्णक*, 4 मञ्जरी*, 5 कृत्रीष, 6 क्षण*, 7 सूच (सूचक), 8 मय, 9 निष्क्रमण, 10 पुरीष, 11 उच्चार, 12 प्रचार, 13 विचार 14 कुद्मल, 15 कण्टक, 16 कुसल*, 17 कुकुल, 18 कुसुम, 19 कुतूहल, 20 स्तबक, 21 किसलक, 22 पल्लव, 23 खण्ड, 24 वेग, 25 निद्रा 26 दृष्टा, 27 बुभुक्षा, 28 धेनुष्या, 29 पिपासा, 30 अद्भ्य, 31 अन्न, 32 पुलक, 33 अङ्गारक, 34 वर्णक, 35 श्लोह, 36 शोह, 37 सुख, 38 दुःख, 39 उत्कण्ठा (उत्कण्ठ), 40 भर, 41 व्याधि, 42 वर्धन्*, 43 व्रण*, 44 गौरव*, 45 घाञ्ज, 46 तरंग, 47 तिलक, 48 चन्द्रक (चन्द्र), 49 अन्धकार, 50 गर्व, 51 मुकुट, 52 हर्ष, 53 उत्कर्ष, 54 रण*, 55 कुवलय, 56 गर्ध, 57 क्षुध (क्षुधा), 58 सीमन्त, 59 उवर, 60 गर*, 61 रोग, 62 रोमाञ्च, 63 पण्डा, 64 कञ्जल, 65 तृष्*, 66 कोरक, 67 कडोल, 68 स्थपुट*, 69 फल, 70 कञ्चुक*, 71 शृङ्गार*, 72 अहङ्कर, 73 शैवल; 74 बकुल*, 75 श्वश्रु*, 76 भाराल*, 77 कलङ्क, 78 कर्षण, 79 कन्दल, 80 मूर्छा*, 81 अङ्गार, 82 इत्तक (इत्त), 83 प्रतिविम्ब*, 84 विघ्नतन्त्र (विघ्न, तन्त्र)*, 85 प्रत्यब*, 86 क्षीक्षा*, 87 गञ्ज, 88 गर्भाह्मणिनि. (गर्भिताः शालयः but गर्भिणी गौः) 89 तन्त्रा, 90 सवक, 91 कर, 92 आन्दोल, 93 गौर, 94 राग.

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नमात्रचः ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ प्रमाणे, द्वयसच्-दघ्नच्-मात्रचः ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्यनुवर्तते । तदिति प्रथमासमर्थेऽस्येति षष्ठपर्ये द्वयसच् दघ्नच् मात्रच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति यत्तत्प्रथमासमर्थे प्रमाणं चेत्तद्वदति ॥

वार्तिकम् ॥ प्रमाणे लो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ वा० ॥ उद् स्तोने वक्तव्यः ॥

वा० ॥ घनघतोर्दिनिर्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ विघतेभेति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ प्रमाणपरिमाणार्थां संख्याया अपि संघये मात्रवक्तव्यः ॥

वा० ॥ वत्सन्तास्त्वार्थे द्वयसम्प्रमाणौ बहुलम् ॥

37. The affixes dvayasach (द्वयसच्), daghnach (दघ्नच्) and mātrach (मात्रच्), come in denoting "that whereof this is the lineal measure" after a word in first case in construction.

The word तदस्य is understood here. Thus ऊरुः प्रमाणमस्य = ऊरुद्वयसच्, ऊरुदघ्नच्, ऊरुमात्रच् 'as high as the thigh'. So also जानुमात्रच्, जानुद्वयसच् and जानुदघ्नच् ॥ As ऊरुद्वयसपुंसकम् 'water reaching upto the thigh'. According to some the first and the second affixes (dvayasa and daghna) come in denoting the measure of altitudes and depths, and not horizontal measures. The affix मात्रच् comes in a general sense also. As प्रत्यमात्रच् 'a cubit long'.

Vārt:—The affixes denoting lineal measure are elided after words which are themselves recognised as standards of measure, Thus घनः प्रमाणमस्य

— दानः 'that which is śama (a hand) in length'. Similarly द्विष्टिः, वित्तस्तिः ॥ The affix mātra only is elided, the other two affixes are never applicable to these words.

Vart.—The elision is invariable after a Dvigu. As द्वौ दानौ प्रमाणमस्त्व = द्विष्टामः, द्विवित्तस्तिः ॥ Why do we say "invariable"? The elision will take place even where there is doubt. द्वे द्विष्टी स्यातां वा न वा = द्विविष्टिः ॥

Vart.—The affix इद् comes after a word, when it denotes a stoma; as, पंचदशस्तोमः, पंचदशी एचिः ॥ The इ causes डीप् (IV. 1. 15).

Vart.—The affix द्विनि comes after words ending in दान् or दान्, as पंचदशिनोर्द्विभासाः, त्रिचिनो भासाः ॥

Vart.—So also after the word विद्यति, as विद्यिनोऽङ्गिरसाः ॥

Vart.—The affix मात्रच् comes after words denoting lineal measure, and mass measure, and after a numeral, even when there is doubt. As दानमात्रच्, = दानः प्रमाणमस्य स्यान्न वा, द्विष्टिमात्रच्, प्रस्थमात्रच्, कुडवमात्रच्, पंचमात्रच्, दशमात्रा गावः ॥ An exception to this is contained in the 2nd Vārtika, where mātra is elided in Dvigu compounds, owing to the word नित्य being used there.

Vart.—The affixes द्वयसच् and मात्रच् come without changing the sense, diversely after a word ending in वतु; as तावद्वयसच्, = तत् परिमाणमस्त्व धान्यादिस्तावत् तावन्मात्रच्, एतावद्वयसच्, एतावन्मात्रच् &c.

पुरुषहस्तिभ्यामण्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ पुरुष, हस्तिभ्याम्, अण्, च् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्येव, प्रमाणइति च । पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थभ्यां प्रमाणोपाधिकाभ्यामस्येति षष्ठपर्ये ऽच् प्रत्ययो भवति, चकाराद् द्वयसजादयश्च ॥

38. The affix अण् (+ — अ) also, as well as dvaya-sach &c, comes after the words purusha and hasti, in the first case in construction in the sense of 'that whereof this is the lineal measure'.

The phrase तदस्य प्रमाणं is understood here. By च् the affixes द्वयसच् &c are drawn in. Thus पुरुषः प्रमाणमस्य = पौरुषम्, पुरुषद्वयसच्, पुरुषदण्डम्, पुरुषमात्रम्, हस्तिद्वयसच्, हस्तिदण्डम्, हस्तिमात्रम्, हस्तिनम् ॥

Vart.—The affix is always elided after a Dvigu. As द्विपुरुषद्वयकम्, त्रिपुरुषकम्, द्विहस्ति, त्रिहस्ति, द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी, द्विहस्तिनी त्रिहस्तिनी ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ यत्-तद्-एतेभ्यः, परिमाणे, वतुप् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्येव । यत्तदेतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्योऽस्येति षष्ठपर्ये वतुप् प्रत्ययो भवति ॥

Kārikā ङावसावर्थवैशेष्यान्निर्रेषः पृथुपृथ्यते ।

मात्राद्यप्रतिपाताय भावः सिद्धश्च ङावतोः ॥

वार्तिकम् ॥ वतुप्रकारे पुष्पदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्यरूपसंख्यामन् ॥

39. The affix *vatup* (वत्) comes after the words *yad*, *tad*, and *etad*, being in the first case of construction, in signifying "that where of this is the measure of volume".

The phrase *सदस्य* is understood here. As *यत् परिमाणमस्य = यावान्*, This form is thus evolved; *यत् + वतुप् = यावत्* (the *ti* *अत्* being replaced by *आ* by VI. 3. 91) = *यावन्त्* (the *नुम्* being added by VII. 1. 70) = *यावान्त्* (the *अ* being lengthened by VI. 4. 41); the vibhakti *सु* being elided by VI. 1. 68, and *त्* being elided by VIII. 2. 23 we get finally *यावान्*, *तावान्*, *एतावान्* ॥ The *परिमाण* is used in this *sūtra*, in order to distinguish it from the word *प्रमाण* used in the last aphorism (See V. 1. 19). Therefore *यत्*, *सद्* & *एतद्* take the affixes 'mātra' &c also in the sense of *प्रमाण*, which would not have been the case, had *परिमाण* not been used in the *sūtra*, for then the special affix *वतुप्* would have debarred *matrach* &c in the case of *यत्* &c: The word *डावतु* in the *kārikā* is the name given to this affix *वतुप्* by the ancient grammarians; so that according to them there was no necessity of VI. 3. 91 to replace *त्* of *यत्* &c, by *आ*; thus *यत् + डावतु = यावत्* ॥

Moreover the affix *वतुप्* being added in the sense of *परिमाण*, (capacity) only after *यत्* &c, it follows that the words so formed, may take the further affix *मात्रच्* &c in the additional sense of *प्रमाण* (length); which would not have been the case had the word *परिमाण* not been used in the *sūtra*. Thus *सत् परिमाणमस्य = तावद्* as *धान्यं राशीकृतं* । From this *तावत्* we have *तावत् प्रमाणमस्य कुर्यादि = तावन्मात्रम्* meaning *यावद् राशीकृतस्य धान्यस्य दैर्घ्ये, तावद् अस्यापि* ॥

Vart:—The affix *वतुप्* comes in the sense of 'like this', after the words *युष्मद्* and *अस्मद्* in the *Chhandas*. As *त्वावतः पुरुषसो यज्ञं विप्रस्य यावतः* ॥

किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ किम्-इदम्भ्याम्, घः, घः ॥

वृत्तिः ॥ किमिदंभ्यामुनरस्य वतुपो वकारस्य पकारदेशो भवति ॥

40. After the words *kim* and *idam*, *घ* (इय्) is substituted for the *च्* of *vatup*.

Thus *किम् + वतुप् = की + वतुप्* (VI. 3. 90) = *कृ + वतुप्* (VI. 4. 148) = *कियत्* nom. *कियान्*. Similarly *इयत्* nom. *इयान्* ॥

किमः संख्यापरिमाणे इति च ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ किमः, संख्यापरिमाणे, इति, च ॥

वृत्तिः ॥ संख्यायाः परिमाणं, संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्त्तमानान् किमः प्रथमासप्त्यांइत्येति षष्ठ्यर्थेइतिः प्रत्ययो भवति । चकारावतुप् । तस्य च वकारस्य पदेशो भवति ॥

41. The affix *dati* (इति with the elision of इम्) as well as the affix *vatup* comes after the word *किम्*, in the first case in construction, in the sense of 'numerical quantity'.

The च introduces the affix वतुप् which is changed into वतुप् (वत्) ॥

The word संख्यापरिमाणे means संख्यायाः परिमाणे i. e. संख्यापरिच्छेदः 'making estimate by numbers'. As का संख्या परिमाणे भेषां ब्राह्मणानां=कति ब्राह्मणाः or कियन्तो ब्राह्मणाः 'how many Brahmanas in number do you estimate these'. This always comes in the plural.

This word is formed, in fact, when a question is put relating to the numerical quantity (sankhyā-parimāṇa) of any thing. But the word sankhyā-parimāṇa may be explained also as a Karmadhāraya, in which the attributive word has been placed second. It will then mean "quantitative number". The sūtra will be rendered thus: "kim takes ḍati, when it means a quantitative number". It should not be objected that numbers are always quantitative, and therefore parimāṇa is redundant in the aphorism. For sometimes numbers are used not to define any quantity but merely to mark contempt. As in the following:—

अप्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः समतानां पारपत्वं न विद्यते ॥ Here the word सहस्रशः is used indefinitely in a contemptuous sense. Therefore, it is not true that a number always defines a quantity. Where किय् is used to express contemptuous number, no affixing takes place: as कैयेभेषां संख्या इद्यानाम् ॥ The word parimāṇa in this sūtra is not used in its technical sense; as in Sūtra 39 ante: for its very repetition here shows that it is used here to denote 'quantity' in general, and not 'capacity', for a number cannot mean 'capacity'.

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, अवयवे, तयप् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्येव । संख्याया अवयवे वर्त्तमानाया अस्येति षष्ठ्यर्थे तयप् प्रत्ययो भवति ॥

42. The affix tayap (तय्) comes after a numeral, in the sense of "that whereof the parts are so many".

The word तदस्य is understood here. Thus पंच अवयवा अस्य=पंचतयम् 'having five parts'. The part being connected with the whole, the force of the affix is to denote the whole. So also इद्यतयम्, चतुष्टयम्, चतुष्टयी (VIII. 3. 101 and IV. 1. 15)

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ द्वि-त्रिभ्याम्, तयस्य, अयच्, वा ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वेण विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वा ऽयच्चादेशो भवति ॥

43. The affix ayach (अय्) is optionally the substitute of tayap, after words dvi and tri.

As द्वाववयवावस्य=द्वयम् or द्वितयम्, त्रयम् or त्रितयम् 'a couple' 'a triad' (VI. 4. 148).

The word तय् is used in the sūtra to indicate the sthānin or thing to be replaced. Had it not been used, the sūtra would have run thus द्वित्रिभ्यामवयच् वा "ayach optionally comes after dvi and tri". Here ayach would have be-

come a separate affix, instead of being a mere substitute. Where is the harm in its being a separate affix? Then the word चयम् or हयम् will not form their feminine in ङीप्; but अय being taken as sthānivat to तव (I. 1. 56), the affix ङीप् which by IV. 1. 15, applies to तव, applies to अय also. Thus we have चयी गतिः ॥ Moreover by I. 1. 33, words ending in तव are declined as Pronouns optionally before nominative plural termination. By the rule of sthanivat ādeśa (I. 1. 56), the words ending in अय will also be Pronouns. As हये or ह्याः, चये or चयाः ॥ The च् in अयच् is for accent, showing that the substitute 'aya' differs in accent from the sthāni taya.

उमादुवाचो नित्यम् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ उमात्, उदात्तः, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ उभयान्तात्परस्य तयो नित्यमयजादेशो भवति स चोदात्तः ॥

43. After the word ubha, ayach is always the substitute for tayap, having the acute (udātta) accent on its first syllable.

The affix अयच् having indicatory च् takes the acute accent on the final syllable (VI. 1. 163), i. e. on य, the special mention of the udātta in the sūtra shows that the accent should be on a syllable which would otherwise not have taken it i. e. the first syllable i. e. अ; for had this not been the meaning, there was no necessity of using the word udātta in the sūtra.

If उभ is a Sankhyā word (I. 1. 23) in the secular sense, it would have taken तयप्, the present sūtra ordains अयच् instead as a substitute always. If it is not a Sankhyā, then we should first ordain तयप् after it, by the process of splitting the sūtra 42 ante into two, thus संख्यायाः तयप्, भवत्येव तयप् and then replace तयप् by अयच् ॥

Thus उभौ पीतलोहितौ भवत्येवो यस्य = उभयः ॥ उभये देवमनुष्याः ; उभयोः मणिः ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताद् ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ तत्-अस्मिन्-अधिकम्-इति-दशान्तात् ४ः ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे दशान्तात्प्रातिदिकाद् ॥ प्रत्ययो भवति अत्तव्ययमासमर्थ-मधिकं चेगद्भवति ॥ इतिकरणस्ततश्चद्विवक्षा ॥

Kārikā अधिके समानजाताविष्टं शतसहस्रयोः ।

यस्य संख्या तदाधिक्ये ४० कर्षण्यो मतो मम ॥

45. The affix ḍa (अ with the elision of अन् of the base), comes after a Numeral ending in daśan, being in the first case in construction, in the sense of "this is surplus in it".

Thus एकादश अधिकं अस्मिन् शते = एकादशं शतं "hundred + eleven". So also एकादशं सहस्रं ॥

Why do we say ending in इच्छन्? Observe पंचाधिका भस्मिन् घटे ॥

Why do we say "ending"? Observe इच्छाधिका भस्मिन् घटे ॥

Ishṭi:—This rule applies when both words denote a thing of the same denomination. As एकादश कार्पापणा अधिका भस्मिन् कार्पापण घटे—एकादश कार्पापणघटं ॥ But not here:—एकादश माषा अधिका भस्मिन् कार्पापणघटे ॥

Ishṭi:—This applies only after घत्त and सहस्र, therefore it does not apply here:—एकादशाधिका भस्मिन् विघटि ॥

The word इति in the sūtra is for clearness. The rule applies to घत्तसहस्रं also, as एकादशं घत्तसहस्रं which may mean either (1) एकादश घत्तान्यधिकान्यस्मिन् or (2) एकादश सहस्राण्यधिकान्यस्मिन् ॥

शदन्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ शदन्त-विंशतेः च (ङः) ॥

वृत्तिः ॥ तदस्मिन्नधिकमित्यनुवर्त्तते, ङ इति च । शदन्ताध्यातिपदिकादिघटेभ्य ङः प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नधिकमित्येतस्मिन्विषये ॥

षार्त्तिकम् ॥ तदन्तादपीति वक्तव्यम् ॥

46. The affix ḍa comes in the sense of "this is surplus in it", after a Numeral ending in शत् and after विंशति; with the elision of अत् and अति ॥

The indicatory इ causes elision of ति portion VI. 4. 143 &c. Thus विंशदधिका भस्मिच्छते—विंशं घत्तं, एकविंशं घत्तं, एकत्रिंशदधिका भस्मिच्छते ॥ This rule applies to abstract Numerals. Hence not here, गोत्रिंशदधिका भस्मिच्छते गोघटे ॥

So also after विंशति; as विंशं घत्तं ॥

Vart—So also after compounds ending in विंशति, as, एकविंशं घत्तं ॥ This also applies to pure Numbers. Therefore not here, गो विंशतिधिका भस्मिच्छते गो घत्तं ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयद् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, गुणस्य, निमाने, मयद् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्यनुवर्त्तते तदस्य संजातमित्यतः । तदिति प्रथमासमर्थासंख्यावाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे मयद् प्रत्ययो भवति यत्तद्यथमासमर्थे गुणस्य चेन्निमाने वर्त्तते ॥

47. The affix mayat (मय with feminine in डीप्) comes after a Numeral in denoting a thing given in exchange; in the sense of "containing so many times more of something" or "the price of a portion of this is so many equal portion of the other".

The word तदस्य from V. 2. 36 should be read in this. The sense of the aphorism is "after a Numeral in the first case in construction (तद्), with the force of a genitive (अस्य), comes the affix मयद्, when the word in the first case in construction denotes the value (निमान) of a portion (गुण)". The word गुण means भाग or "portion", and निमान means 'price'. In comparing the quality of one thing with another, निमान is the value or price. Thus यवानां द्वौ भागौ निमान-

मस्योदसविद्भागस्य = द्विमयमुदसविद्यवानाम् “two parts of Yava is the price of one part Udasvit”. Similarly निमयम्, चतुर्मयम्, lit. “Udasvit is द्विमय or ‘two-times’ the value of yava”.

The word गुणस्य is in the singular number. The comparison must therefore be made with *one* portion of a thing, with the several portions of the other. The ratio must be $x:1$, but never $x:2$, or $x:3$ &c. Therefore the rule does not apply here, द्वौ भागो यवानां चय उदसवितः ॥ The x also must be more than one. The rule therefore does not apply here: एको भागो निमानमस्य ॥

The word गुण denotes an integral number, therefore the rule will not apply to fraction. As द्वौ भागो यवानामभ्यर्द्ध उदसवितः ॥

The affix also comes in the sense of purchasing or the comparative value of a thing, i. e. in denoting the thing received in exchange. (निमेष) As उदसवितो द्वौ भागो निमेषस्य यवभागस्य = द्विमयाः, as द्विमया यवा उदसवितः = “उदसवितो द्वौ गुणो निमेषो येषामेकगुणानां यवानां “the exchange value of Udasvita is twice as much as that of a Yava”. The word निमान means the thing *given* in exchange; and निमेष the thing *received* in exchange. Both words are reciprocal and are terms of barter or exchange, but they do not apply to sales or purchases for coins.

Why do we say गुणस्य ‘of a portion’? Observe द्वौ त्रीद्वियवौ निमानमस्योदसवितः ॥ Here being no comparison of ratios, there is no affixing.

Why do we say निमाने “in denoting the thing given in exchange”? Observe, द्वौ गुणो क्षीरस्य एकस्तैलस्य = द्विगुणं पच्यते तैलं क्षीरेण “one part of oil cooks or absorbs as much as two parts of milk”. Here the sense is that of ‘cooking’ and not of purchasing.

In short मयद् has the meaning of ‘time or fold’. As द्विमय “two time”, the word qualifying sometime the निमान, sometime the निमेष; e. g. द्विमयमुदसविद् यवानां “Udasvit is two-times or two-fold of Yava in value”; or द्विमया यवा उदसवितः “two-times Yava are equal to one Udasvit”.

तस्य पूरणे डद् ॥ ४८ ॥ पदाति ॥ तस्य, पूरणे, डद् ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्पूरणइत्यात्मन्त्रये डद् प्रत्ययो भवति ॥

48. The affix ढाट् (अ, causing the elision of the last vowel with the consonant following it) comes after a Numeral in the sixth case in construction, when the sense is “making full this number”.

That by which a thing is completed is called पूरण ॥ Thus एकादशानां पूरणः = एकादशः the “eleventh” (i. e. the one which, added to ten, completes the eleven). Similarly त्रयोदशः ॥ By this affix, ordinals are formed. The rule therefore, does not apply to a case like this:—पञ्चानां मुष्टिकानां पूरणो घटः ॥

नान्तादसंख्यादेर्मद् ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ नान्तात् असंख्यादेः मद् ॥

वृत्तिः ॥ डडिति वर्त्तते । नकारान्तात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः परस्य डदो मडागनो भवति ॥

49. The augment maṭ (म) comes before इद्, in the above sense, after a Numeral which ends in न् when no other Numeral precedes it.

Thus पंचमः 'fifth' (the completer of the five), सप्तमः ॥ Why do we say 'ending in न्'? Observe विंशतेः पूरणो = विंशः 'twentieth'. Why do we say 'not preceded by a Numeral'? Observe एकादशानां पूरणं = एकादशः ॥

यद् चच्छन्दसि ॥ ५० ॥ पदानि ॥ यद्, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ नान्तादसंख्यातेः परस्य इच्छच्छन्दसि विषये यडागमो भवति, चकारात्पक्षे मडपि भवति ॥

50. The यद् is the augment of इद्, in the Chhandas, after a Numeral ending in न् and not preceded by another numeral : as well as the augment मद् ॥

Thus पंचमः, सप्तमः or पंचमः, सप्तमः ॥ As पर्णमयानि पञ्चयानि भवन्ति and पञ्चमनिन्द्रियमस्यापात्रमन् ॥ See V. 2. 56.

षट्कतिकतिपयचतुरां युक् ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ षट्-कति-कतिपय-चतुराम्, युक् ॥

वृत्तिः ॥ इडित्यनुवृत्तते तत्सप्तम्या विपरिणम्यते । षट् कति कतिपय चतुरादित्येतेषां इडि परतस्त्युगागमो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ चतुरच्छयतावाचकालोपच ॥

51. When ḍaṭ follows, युक् is the augment of the words shaṭ, kati, katipayā and chatur.

The इद् is to be read into this sūtra, and it should be changed into locative, as इडि 'when ḍaṭ follows'. The word कतिपय is not a Numeral, it takes इद् by force of this sūtra. Thus षण्णां पूरणो = षष्ठः 'sixth'. कतियः 'the which in order?' कतिपयः 'the one in order after several', चतुर्यः 'the fourth'.

Vart.—The affixes छ (ईय) and यन् come after चतुर and there is elision of the first letter. As तृतीयः or तुर्यः ॥

In this and the two following sūtras, the action of the इ of इद् vanishes when an augment is added.

बहुपूगणसंघस्य तियुक् ॥ ५२ ॥ बहु-पूग-गण-संघस्य, तियुक् ॥

वृत्तिः ॥ इडित्येव । बहु पूग गण संघ इत्येतेषां इडि परतस्तियुगागमो भवति ॥

52. When ḍaṭ follows, तियुक् is the augment of the words bahu, pūga, gaṇa, and saṅgha.

The word इडि is understood here also. The words पूग and संघ are not Numerals; they take the affix इद् by virtue of this sūtra. Thus बहुनां पूरणो = बहुतियः, पूगतियः, गणतियः, and संघतियः ॥

घतोरियुक् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ घतोः, इयुक् ॥

वृत्तिः ॥ इडित्येव । घतेऽडि परत इयुगागमो भवति । वत्सन्तस्य संख्यात्वात्पूर्वेण इडिहितस्तस्मिन्नयमागमो विधीयते ॥

53. When *ḍaṭ* follows, *इथुक्* is the augment of a stem ending in *vatu*.

The word *इदि* is understood here also. The words ending in *वतु* are Numerals (I. 1. 23): and they will take *इद्* by V. 2. 48; the present *sūtra* declares the augment. Thus *यावतां पूरणो* = *यावतियः, तावतियः, एतावतियः* ॥

द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ द्वेः, तीयः ॥

वृत्तिः ॥ विश्व्वाचीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्यस्मिन्विषये । इदोपवादः ।

54. The affix *तीय* comes in the sense of 'completer thereof', after the word *dvi*.

This debar *इद्* ॥ Thus *द्वयोः पूरणो* = *द्वितीयः* 'the second'—that which completes the two.

द्वेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ द्वेः, संप्रसारणं, च (तीयः) ॥

वृत्तिः ॥ विश्व्वाचीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्येतद्विषये । इदोपवादः । तत्सन्नियोगेन द्वेः संप्रसारणं च भवति ॥

55. The affix *तीया* comes in the sense of 'completer thereof', after the word *tri*; and there is *samprasāraṇa* (vocalisation) of the stem.

The substitution of a vowel for a semi-vowel is *samprasāraṇa* (I. 1. 45). Thus *त्रि + तीय = तृ + इ + तीय = तृतीयः* (VI. 1. 108, the *इ* of *त्रि* assumes the form of the prior letter *ऋ* which is substituted for *इ*). In *तृतीयः* the *ऋ* is not lengthened by VI. 4. 2, because that rule applies to the lengthening of the *अण्* letters only, this word being read into VI. 4. 2, by *anuvṛitti* from VI. 3. 111. The *pratyāhara अण्* is formed by the first *ण्*, and means the letters *अ, इ* and *ऋ* ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमदन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ विंशत्यादिभ्यः, तमद्, अन्यतरस्यां ॥

वृत्तिः ॥ विंशत्यादिभ्यः परस्व इदस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम् ।

56. After the words *viṅśati* &c, *tamaṭ* (तम fem. in *ङोप्*) is optionally the augment of *ḍaṭ*.

This rule falling under the jurisdiction of *पूरण*, we must read the word *इद्* into this *sūtra*, as the affix to which the augment *तमद्* is added. Thus *विंशतेः पूरणः* = *विंशतितमः* or *विंशः* 'twentieth'. *एकविंशतितमः* or *एकविंशः*, *त्रिविंशतितमः* or *त्रिविंशः*, *द्विविंशतितमः* or *द्विविंशः*, *एकविंशतितमः* or *एकविंशः* ॥

There is no *विंशत्यादि* class given in *Gaṇapāṭha*. These are ordinary words like *विंशति, विंशत्* &c. The words *विंशति, विंशत्* &c of V. 1. 59, should not be taken as the *विंशत्यादि* alluded to by this *sūtra*. For had it been so, we

could not have formed the words like एकाविंशतितमः ; because the rule applying to विंशति specifically mentioned, will not apply to विंशति as the end of a compound. As this maxim declares, महणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति "that which cannot possibly be anything but a Prati-padika, does, contrary to I. 1. 72 ; not denote that which ends with it, but it denotes only itself". This being the case, the word विंशति &c must be taken in their popular signification, and not as particular prātipadikas ; and hence also becomes valid the exception given in V. 2. 58, in the case of षट् &c when preceded by another numeral. For the very prohibition असंख्यतिः in that rule, shows, that with the exception of षट् &c, the present rule applies to other संख्यादि words, as, एकाविंशति &c.

Böhtlingk takes मद्, यद् and तमद् as separate affixes and not as augment. He says "The commentators take तमद् here and in the following Sūtras as an Augment of इद् (V. 2. 48), because विंशति &c with the affix तमद् would yield विंशतितम by III. 1. 3, whilst otherwise it would be accented as विंशतितम ॥ According to this interpretation मद् V. 2. 49 and यद् V. 2. 50 are Augments, though they would yield the right form as affixes also. That Pāṇini by forms मद्, यद् and तमद् so much resembling इद्, should not have meant an affix, is not probable. Moreover one does not understand well this, why he, if he intended that म, य and तम should be taken as augments, does not, for the sake of clearness, ordain this after the stem, which could have been expressed by adding of the servile क् (i. e. युक्, युक् and तयुक्), as he does in the case of the augments युक् V. 2. 51, तियुक् V. 2. 52 and इयुक् V. 2. 53. I also think this, that Pāṇini, when he designated this affix तमद्, did not think of the accent."

In the case of मद् and यद् there will be no difference whatever whether we take them as affixes or as augments. Thus पंचन् + मद् = पंच् + मद् (VI. 4. 144) = पंचम ॥

नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, शतादि, मा-
सार्द्ध, मास, संवत्सरात्, च, (तमद्) ॥

वृत्तिः ॥ शतादयः संख्याशब्दा लौकिका गृह्यन्ते । शतादिभ्यो मासार्द्धमाससंवत्सराद्येभ्यश्च परत्वे उदो नि-
त्यं तमडागमो भवति ॥

57. Always after the words śata &c, and after māsa, ardha-māsa, and sam-vatsar ; tamaḥ is the augment of ḍaḥ.

The words शतादय are numerals. The words मास &c, are not numerals ; they would not have taken इद्, but by the implication of this sūtra. Thus शतस्य पूरणः = शततमः 'hundreth'; सहस्रतमः, लक्षतमः ॥ Similarly मासस्य पूरणः = मासतमो दिवसः 'the last day of the month'. अर्द्धमासतमः, संवत्सरतमः ॥

By the next Sūtra V. 2. 58, the words चत &c, would also have taken तमद्; but the scope of that sūtra is confined to numerals not preceded by another numeral. There is no such restriction here. Hence we have एकसप्ततमः, द्विघाततमः ॥

षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ षष्ठ्यादेः, च, असंख्यादेः, (तमद्) ॥
वृत्तिः ॥ षष्ठ्यादेः संख्याचङ्गादसंख्यादेः परस्य उदो नित्यं तमदागमो भवति ॥

58. After the words shasṭi &c, when no other Numeral precedes them; tamaḥ is always the augment of ḍaṭ.

By sūtra V. 2. 56, the augment was optional, this makes it compulsory. Thus षट्पित्तमः, सप्ततित्तमः ॥

Why do we say "when not preceded by a Numeral"? Observe, एकषट् एकषट्पित्तमः, एकसप्तमः or एकसप्ततित्तमः ॥ Here V. 2. 56, applies also.

मतौ छः सूक्तसाध्नोः ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ मतौ, छः सूक्त, साध्नोः ॥
वृत्तिः ॥ मताविति मत्वर्थ उच्यते । प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः प्रत्ययो भवति घृक्ते सामनि चाभिधेये ॥

59. When a Sūkta or a Śāman is to be expressed, the affix Chha (ईय) comes after a prātipadika (nominal-stem), in the sense of the affix matup (V. 2. 94).

The word मतौ means 'in the sense of मत्वु affix'. The sense of मत्वु is "whose is it or in whom it is". Thus अच्छावाक् चक्षुःस्त्रिभुवः = अच्छावाकीयम् सूक्तम् ॥ मित्रावरुणीयम्, यज्ञायज्ञीयम् साम, वारवन्तीयम् साम ॥

The affix comes after a collocation of words, as अस्य वामस्य 'the Sūkta containing the words अस्य वाम' e.g. Rig Veda Maṇḍala I. sūkta 164. Here the words अस्य वामस्य are considered as a Nominal Stem. So also कयापुमीदम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ अध्याय, अनुवाकयोः, लुक् ॥
वृत्तिः ॥ मत्तवित्येव । मत्वर्थमल्पत्रस्य छस्य लुग् भवति, अध्यायानुवाकयोर्भिधेययोः ॥

60. When an Adhyāya or an Anuvāka is to be expressed, there is luk-elision of the affix Chha having the above sense of matup.

This sūtra indicates by implication (ज्ञापकः), that the affix छ comes after a nominal stem, to denote an Adhyāya or an Anuvāka. According to Patanjali the elision is optional. Thus गर्दभाण्ड छन्दोऽस्त्रिभुवः = गर्दभाण्डोऽध्यायः, अनुवाको वा ॥ In the alternative, गर्दभाण्डीयः; so also दीर्घजीवितः or दीर्घजीवतीवः, पल्लिस्तम्भः or पल्लितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तादिभ्यो ऽण् ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ विमुक्तादिभ्यः, अण् ॥
वृत्तिः ॥ मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोर्पिति च । विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, अध्यायानुवाकयोर्भिधेययोः ॥

61. The affix an (+—अ) comes in the sense of matup, when an Adhyāya or an Anuvāka is to be expressed, after the words vimukta &c.

Thus विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति = विमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ So also देवासुरः &c.

1 विमुक्त, 2 देवासुर, 3 रक्षोऽसुर, 4 उपसद्, 5 सुवर्ण (सुवर्ण), 6 परिसारक (परिषारक!) 7 सशरन्, 8 वसु, 9 महन् (महत्सन्), 10 पद्मीवन्, 11 वसुमन्, 12 महीचल (महीचल), 13 सलन्, 14 बर्हवन्, 15 द्यार्ण, 16 द्यार्ण, 17 वयस् (द्यार्णवयस्), 18 हविर्धान, 19 पतन्नि (पतन्नि), 20 महिषी, 21 अस्यह्य, 22 सोमापुषन्, 23 इडा, 24 अप्राविष्णु (विष्णु), 25 उर्वशी, 26 वृषहन् (वृषहति), 27 मित्री, 28 सोम, 29 हेतु. ॥

गोषदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ गोषदादिभ्यः, वुन् ॥

वृत्तिः ॥ मातारित्येव, अध्यायानुवाकयोऽपि च । गोषदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुन्मत्ययो भवति मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः ॥

62. After the nominal stems goshada &c, there is the affix vun (—अक), in the sense of matup, when an Adhyāya or an Anuvāka is to be expressed.

Thus गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति = गोषदकोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ इषेत्वकः, मातरिभ्यकः &c. Another reading is गोषद् the final consonant being mute.

1 गोषद् (गोषद्), 2 इषे त्वा (त्वा), 3 मातरिभ्यन्, 4 देवस्य त्वा, 5 देवीरापः, 6 कृष्णो ऽस्या, खरेष्ठः, 7 देवी (देवी) धिय धिया (धियन्), 8 रक्षोहण, 9 पुञ्जान, 10 अञ्जन, 11 प्रभूत, 12 प्रवृत्त, 13 कृषातु (दधान). 14 सहस्रशीर्षा, 15 वातस्य ते, 16 कृषाभ, 17 स्वाहाप्राण, 18 प्रसन्न (!). ॥

तद् कुशलः पथः ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ तद्, कुशलः, पथः, (वुन्), ॥

वृत्तिः ॥ वुनित्येव । तन्नेति सप्तमी समर्थाल्यनि चङ्गात्कुशल इत्यस्मिन्नर्थे वुन्मत्ययो भवति ॥

63. The affix vun comes, after the word pathin, being in the seventh case in construction, when the sense is “versed therein or skilled therein”.

Thus पथि कुशलः = पथकः (पथिन् + वुन् = पथ् + वुन् VI.4.144 = पथ् + अक VII.1.1.),

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ आकर्षादिभ्यः, कन् ॥

वृत्तिः ॥ तन्नेत्येव, कुशल इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे कन्मत्ययो भवति ॥

64. The affix kan (—क) comes in the sense of ‘versed therein, skilled therein’, after the nominal stems âkarsha &c, being in the seventh case in construction.

Thus आकर्षे कुशलः = आकर्षकः, स्वरकः. Another reading has आकष (Böhlingk)

1 आकर्ष (आकष), 2 स्वर, 3 पिशाच (पिशासा), 4 पिचण्ड, 5 अद्यानि, 6 अस्मन्, 7 निचय (निचय), 8 चय, 9 विजय, 10 जय, 11 आचय, 12 नय, 13 पाद् (निपाद्), 14 शीप, 15 इद्, 16 इद्, 17 ह्राद्, 18 गद्, 19 शङ्कानि, 20 अय. ॥

धनहिरण्यात्कामे ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ धन, हिरण्यात्, कामे (कर) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, कनिति च । धनहिरण्यस्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां कामहत्यास्मिन्नर्थे कन्यत्ययो भवति ॥

65. The affix kan comes, after the words dhana and hiranya, being in 7th case in construction, in the sense of 'a desire thereafter'.

The word काम means 'desire, wish'. Thus धने कामः = धनको हेवङ्गस्य, हिरण्यको हेवङ्गस्य ॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ स्वाङ्गेभ्यः, प्रसिते (कर) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, कनिति च । स्वाङ्गनाचभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रसितेत्येतस्मिन्नर्थे कन्यत्ययो भवति ॥

66. The affix kan comes after a word denoting a part of one's body, in the sense of 'who takes care of it, who bestows care upon it'.

The words तत्र and कर are understood in this sūtra. The word प्रसित means 'devoted to, intent upon, craving after'. Thus केषु प्रसितः = केषुकः i. e. केषादिरचनायां प्रसक्त एवमुच्यते ॥ The स्वाङ्गेभ्यः is in the plural number, indicating that the affix comes even after a collective compound of Svānga terms. Thus इन्तौष्ठकः, केषनसकः ॥ See II. 3. 44

उदराद्दृग्गाद्यने ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ उदरात्, दृक् आद्यने ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, प्रसितइति च । उदरशब्दात्सप्तमीसमर्थाव्यसितान्येतस्मिन्नर्थे दृक् प्रत्ययो भवति ॥

67. The affix thak (+—इर्क) comes in the sense of 'voracious', after the word udara.

The translation given above is according to Dr. Böhtlingk. According to the Kāsika, the Anuvṛitti of प्रसित is also read into this sūtra. The meaning then would be "thak comes after the word udara in the seventh case in construction, in the sense of 'who is devoted therein', when the word so formed means "voracious". A person who is very much distressed by hunger is so called ; उदरेऽन्विजगीषुर्भण्यते ॥ Thus उदरे प्रसितः = आदरिक् (i. e. आद्युनः).

Why do we say when it means 'voracious'? Observe उदरकः 'abdominal'.

सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ सस्येन, परिजातः, (कर) ॥

वृत्तिः ॥ कन्यत्यय इत्येव स्मर्यते, न दृक् । निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । सस्यशब्दात्तृतीयासमर्थाव्यसितान्येतस्मिन्नर्थे कन्यत्ययो भवति ॥

68. The affix kan (—क) comes after the word sasya, being in the third case in construction, when the sense is "to supply richly with it".

The anuvṛitti of कन्, not of उक् is to be read here. The word सस्य here means 'good quality', and not 'corn'. Another reading is सस्य. The word परि means 'all, every where'. That which is full of (परिजात) good qualities (सस्य) in which there is no defect, that is the signification here. Thus सस्येन परिजातः = सस्यकः शालिः 'a rice, above all praise', सस्यकः साधुः 'a good man, not equalled by any'. सस्यको मणिः 'a precious stone of the best quality', i. e. perfect in form'.

अंशं हारी ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ अंशम्, हारी, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अंशश्चात्रिदंशं द्वितीयासमर्थाद्द्वितीयतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

69. The affix kan comes after the word aṅśa 'a share' in the second-case in construction, the sense being 'who must take that'.

The word अंश is used in the accusative in the aphorism, showing that the construction must be accusative. The word हारिन् nom. हारी is formed by adding णिनि to the root ह, the force of the affix being that of "must, or necessity". See III. 3. 170. The word हारिन् will govern accusative and not genitive II. 3. 70.

Thus अंशं हारी = अंशकः 'an heir', i. e. who is entitled to take a share at partition i. e. a सायाहः । अंशकः पुत्रः ॥

तन्त्रादचिरापहृते ॥ ७० ॥ पदानि ॥ तन्त्रात्, अचिर, अपहृते, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ तन्त्रश्चात्रिदंशं पञ्चमीसमर्थाद् अचिरापहृतइत्येस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

70. The affix Kan comes after the word tantra 'a loom', in the sense of "taken off therefrom not long ago or shortly before".

The word तन्त्र must be in the fifth case in construction, by the very fact of its being so employed in the sūtra. The word अचिर means 'short time, not long' अपहृत means "taken off". Thus तन्त्रादचिरापहृतः = तन्त्रकः 'a cloth just taken off the loom' i. e. an unbleached cloth. As तन्त्रकः पटः, तन्त्रकः श्रावणः 'a new mantle' = प्रत्ययः or नवः ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ ब्राह्मणक, उष्णिके, संज्ञायाम् (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ ब्राह्मणक उष्णिक इत्येतौ शब्दै निपात्येते कन्प्रत्ययान्तौ संज्ञायां विषये ॥

71. The words Brâhmanaka and ushṇika are anomalous, when they are a Name.

Thus ब्राह्मणको देशः, उष्णिका यवागूः ॥ The affix कन् is added to ब्राह्मण, with the force of 'a place where Brâhmanas who live by profession of arms dwell'. Similarly उष्णिक means अल्पाग्नाः ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ शीत, उष्णाभ्याम्, कारिणि, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिधेये कन्प्रत्ययो भवति ॥

72. The affix kan comes after the words śīta and uṣṇa, in the sense of 'who goes to work thus'.

The word शीत and उष्ण being used as adverbs will be in accusative construction. As शीतं करोति 'who goes to work coldly' i. e. a lazy man = शीत-कः = भलसः, जडः. Similarly उष्णकः = शीघ्रकारी, रसः 'who goes to work hotly'.

अधिकम् ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ अधिकम्, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अधिकमिति निपात्यते । अभ्याकृद्दयोत्तरपदलोपः कश्च प्रत्ययः ॥

73. The word adhika is anomalous.

The word अधिकः meaning 'more', is formed by adding कन् to the word अभ्याकृद्; there being elision of the second term before the affix. Thus अधिको द्रोणः खार्याम् "a Droṇa is superior to Khâri" अधिका खारी द्रोणेन "a Khâri is inferior to Droṇa". The word अभ्याकृद् governs nominative or accusative indifferently.

अनुकामिकामीकः कामिता ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ अनुक, अभिक, अभीकः, कामिता ॥
वृत्तिः ॥ अनुक अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कामित्वेत्स्मिन्नर्थे ॥

74. The words anuka, abhika and abhika are anomalous, meaning 'being at liberty to do or being fond of'.

Thus अनुकामयते = अनुकः 'desirous, libidinous'. अभिकामयते = अभिकः or अभीकः 'a lover, voluptuous person'.

पार्श्वेनाविच्छति ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ पार्श्वेन, अनु, इच्छति, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ पार्श्वशब्दात्तृतीयासमर्थान्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

75. The affix kan(क) comes after the word pārśva, in the third-case in construction, signifying "who strives to gain something by that".

The word पार्श्वम् means 'a fraudulent or crooked expedient'. One who endeavours to obtain any thing by fraud is called पार्श्वकः 'a cheat, a juggler, a partisan'. पार्श्वं = a rib, a crooked thing; as पार्श्वकः = मायावित्र, कौतुकिक, जालिकः &c.

अयः शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ अयःशूल, दण्डाजिनाभ्याम्, ठक्, ठञौ ॥

वृत्तिः ॥ अन्विच्छतीत्येव । अयः शूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थान्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्ठञौ प्रत्ययो भवतः ॥

76. The affixes ṭhak (ठक्) and ṭhañ (ठञ्) come respectively after ayaḥśūla and daṇḍājina, in the same sense of "who strives to gain something by that".

The word **अन्विच्छति** is understood here also. The word **अदःपूतम्** means 'a violent proceeding'. Who seeks to obtain any thing by violent means is called **आयःशूलिकः - साहसिकः ॥** The word **दण्डाजिन** means 'staff (daṇḍa) and hide (ajina)' i. e. outer badges of devotion or hypocrisy. Who seeks to gain something by hypocrisy and deceit is called **दण्डाजिनिकः - शम्भिकः ॥**

तावतिथं ग्रहणमिति लुक्वा ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ तावतियम्, ग्रहणम्, इति, लुक् वा ॥

वृत्तिः ॥ तावतां पूरणे तावतियम् । गृह्यते ऽनेनेति ग्रहणम् । प्रकृतिविशेषणं चेतत् । पूरणप्रत्ययान्तात्वात्तिपदिकाद् ग्रहणोपाधिकास्त्वार्ये कन्प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् । तावतियेन गृह्यतातीति कन्प्रत्ययः, पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् ॥

77. The affix **kan (७ — क)** is added to an ordinal number, in the sense of "acquiring a subject after so many attempts"; and there is optionally the elision of the affix denoting the ordinal number.

The word **तावतियं (V. 2. 53)** stands here as a type of all words ending in affixes denoting पूरण i. e. ordinals. The word **ग्रहण** means 'acquired or learned hereby'. This qualifies the base. Thus द्वितीयेन रूपेण मन्यं गृह्णाति = द्विकं ग्रहणम् or द्वितीयकं ग्रहणम् 'the acquisition of the knowledge or book by the second time' i. e. "successful mastery by the second time". So also त्रिकं or त्रितीयकम्, चतुष्कम् or चतुर्यकम् ॥

Vart :—When the word, formed by the affix **kan**, means the *person* who acquires after so many times then the elision of the पूरण affix is compulsory and not optional. Thus षष्ठेन रूपेण मन्यं गृह्णाति = षट्को देवदत्तः 'Devadatta who learns the book for the sixth time' i. e. 'who succeeds in learning the book at the sixth attempt'. Similarly पंचकः, चतुष्कः ॥ The word **ग्रहण** here is confined to books only and to nothing else.

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ स, एषाम्, ग्रामणीः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ स इति प्रथमासमर्थादेशामिति षष्ठपर्यं कन्प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थे ग्रामणीचेत्स भवति ॥

78. The affix **kan** comes after a word in the first case in construction, with the force of a genitive case, when the sense is 'he is their leader'.

The word **ग्रामणी** means 'head-man, leader, spokes-man'. Thus देवदत्तो ग्रामणीरेषां = देवदत्तकाः, यज्ञदत्तकाः ॥

Why do we say 'when meaning a leader'? Witness देवदत्तः चतुरेषाम् ॥ Here there is no affixing.

शृङ्खलमस्य बन्धनं करमे ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ शृङ्खलम्, अस्य, बन्धनम्, करमे ॥

वृत्तिः ॥ शृङ्खलमस्यप्रथमासमर्थादेशामिति षष्ठपर्यं कन्प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थे बन्धनं चेत्तद्वदति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं करमचेत्स भवति ॥

79. The affix kan comes after the word śriṅkhala 'a clog', in the sense of "clog is its fetter", when the whole word means a young camel.

Thus शृङ्खलं बन्धनमस्य कर्मस्य = शृङ्खलका ॥ The young ones of camel are called कर्म ॥ The wooden clogs put on their feet to prevent them from straying are called शृङ्खल ॥ Though the ropes &c are also used along with the clog, yet śriṅkhala being the principal object that takes away the freedom is called बन्धन or bond or fetter.

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ उत्कः, उन्मनाः, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ उत्क इति निपात्यते उन्मनाधेस्तु भवति । उन्नतं मनो यस्य सदन्मनाः ।

80. The word utka is anomalous, meaning 'longing after, yearning'.

He whose mind anxiously desires or yearns after a thing is called उन्मनः ॥ The word उत्कः is formed by adding कन् to the preposition उद्. Thus उत्को देवदत्तः, उत्कः प्रवासा = उत्सुकः or उत्कण्ठितः ॥

कालप्रयोजनाद्भोगे ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ काल, प्रयोजनात्, भोगे, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ भर्त्याभ्यां समर्थविभक्तिः । कालात्ययोजनाच्च प्रयायोगं समर्थविभक्तिपुक्ताद्भोगेऽभिधेये कन्मत्वयो भवति ॥

81. The affix kan comes after a word expressing a time, or a cause or effect (of the disease), when an illness is denoted.

The word काल means 'days' &c, and प्रयोजन means 'the cause (of disease) or its effect'. Thus द्वितीयेऽद्भिभवः = द्वितीयको उ्वरः 'the fever which comes on the second day'. चतुर्थकः 'a fever which comes on the fourth day'. Similarly after a word denoting प्रयोजनः, as, विषपुष्पैर्जनितः = विषपुष्पको उ्वरः 'a fever caused by poisonous flowers'. So also क्वाचपुष्पकः ॥ So also उष्णं कार्यमस्य = उष्णकः 'a fever producing heat'. शीतको उ्वरः ॥

When 'illness' is not meant, then there is no affixing, as, द्वितीये द्विसोऽस्य ॥ The word संज्ञा is to be read into this sūtra from the next sūtra. Therefore words द्वितीयकः &c are Names,

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ तत्, अस्मिन्, अन्नम्, प्राये, संज्ञायाम्, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति समन्वये कन् प्रत्ययो भवति, अन्नमप्यमासमर्थमन्नं चैव्यायविषयं तद् भवति ॥

वार्तिकम् ॥ षट्केभ्य इनिर्नक्तव्यः ॥

82. The affix kan is added to a word denoting food, in the first case in construction, in the sense of "this

is the principal food on this particular occasion", when the whole word so formed is a Name.

Thus गुडापूपाः प्रायेणान्नमत्या पौर्णमास्यां = गुडापूपिका पौर्णमासी "The Guḍāpūpikā—Paurṇmāsī" i. e. that particular Full-Moon day in which cakes of sugar form the principal accompaniment of food. Similarly तिलापूपिका, कुशरिका, विपुटिका &c.

Vart:—The affix इनि comes after षट्क in the same sense. As षट्किनी पौर्णमासी ॥

कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ कुल्माषात्, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ कुल्माषादञ् इञ् प्रत्ययो भवति, तस्मिन्नाञ् प्राये संज्ञायानित्यस्मिन्नर्थे ॥

83. The affix ञ् (+/—अ) comes after kulmāsha, in the same sense "this is the principal food on this particular occasion"—and the whole word is a Name.

The ञ् of अञ् is for the sake of causing Vṛiddhi and accent. Thus कुल्माषाः प्रायेणान्नमत्यां = कौल्माषी पौर्णमासी ॥

श्रोत्रियंश्छन्दो ऽधीते ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ श्रोत्रियम्, छन्दस्, अधीते, ॥

वृत्तिः ॥ श्रोत्रियमिति निपात्यते छन्दो ऽधीतइत्यस्मिन्नर्थे ॥

84. The word śrotriyan is irregularly formed meaning 'who has studied the Chhandas'.

The इ in श्रोत्रियन् is for the sake of accent. As श्रोत्रियो ब्राह्मणः "a Brāhmaṇa learned in the Vedas". The word श्रोत्रिय is either a condensed expression for the full sentence छन्दोऽधीते, referring to no particular base or affix. Or the word छन्दस् is replaced by श्रोत्र, and then is added the affix ञ् ॥ But how do you form then छान्स्, in the sense of छन्दोऽधीते, by adding the affix अञ् by IV. 2. 59? The present sūtra is optional, the word वा of V. 2. 77 being understood here: so that we have the form श्रोत्रियः also. Some say that श्रोत्रिय applies only to that person who has not only studied the Vedas but who acts upon its purport also, while छान्स् applies to a student in general, so one sūtra does not debar the other, as they apply to different objects.

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ श्राद्धम्, अनेन, भुक्तम्, इनि, ठनौ ॥
वृत्तिः ॥ श्राद्धमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतिविशेषणम् । श्राद्धशब्दभुक्तोपाधिका-
इनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययो भवतः ॥

85. The affixes ini (इन्) and than (—इक) come after the word śrāddha, in the sense of "this is eaten by him".

Thus श्राद्धं भुक्तमनेन = श्राद्धी or श्राद्धिकः "a person who has eaten obsequial food". This relates to a person who eats on the day the Śrāddha ceremony takes place; and not at any other time nor who eats stale food of śrāddha. अथ

शुक्ले आद्रे भः आदिक इति माशु ॥ The word आद्रे originally means a certain ceremony, and is derived from the word अद्वा with the affix च V. 2. 101. In a figurative sense, it here means the food taken at that ceremony.

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ पूर्वात्, इनिः, ॥

वृत्तिः ॥ अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्तानुवर्तते न च क्रियामन्तरेण कर्ता संभवतीति मां कां चिकित्वाभ्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वाद्नेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ॥

86. The affix ini (इन्) comes after the word pūrva, in the sense of 'by whom something was done formerly'.

The word अनेन of the last sūtra is understood here. But what is the verb of which अनेन is the agent. The शुक does not come to be read into this sūtra. Therefore we must supply some general verb such as 'doing' &c, to complete the sense. Thus पूर्वं गतमनेन = पूर्वी ॥ So also पूर्वं शुकं, पीतं &c. अनेन = पूर्वी s. पूर्वौ d. पूर्वेषः pl. In fact पूर्वन् means by whom some thing was done &c, formerly.

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ सपूर्वात्, च, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिः । सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वशब्दान्ताद्नेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ॥

87. The affix ini comes after the word pūrva, also when another word precedes it, the sense being 'by whom something is done'.

Thus कृतपूर्वी कदम् = पूर्वं कृतमनेन 'who formerly made' शुकपूर्वी भोदनम् ॥

In these words, first कृत and पूर्व are compounded by II. 1. 4; and then the affix is added. These two sūtras V. 2. 86, 87, give rise to these two maxims अहनवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति "that which cannot possibly be anything but a Prātipadika or Nominal-stem, does, (contrary to I. 1. 72) not denote that which ends with it, but it denotes only itself." व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन "The rule of vyapadesivad-bhāva does not apply to a prātipadika". That rule is embodied in the following paribhāshā—व्यपदेशिवदेकस्मिन्—"an operation which affects some thing on account of some special designation, which for certain reasons attaches to the latter, affects likewise that which stands alone and to which therefore, just because the reasons for it do not exist, that special designation does not attach".

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ इष्टादिभ्यः, च, (इनि) ॥

वृत्तिः ॥ अनेनेत्येव । इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ॥

88. The affix ini comes after ishṭa &c. in the sense of 'by him'.

Thus इष्टमनेन = इष्टी यज्ञे; पूर्त्तीआद्रे &c. "who wished", "who performed a charitable act". The words इष्टिन्, पूर्त्तिन् &c. formed by इन् will govern locative instead of accusative, See vārtika under II. 3. 36.

1 इट्, 2 पूर्व, 3 उपासारित (उपसारित), 4 निगदित, 5 परिगदित*, 6 परिवारित, 7 निकषित, 8 निपादित*, 9 निपठित, 10 संकलित, 11 परिकलित, 12 संचलित, 13 परिपक्षित, 14 अर्धित, 15 गणित*, 16 अवकीर्ण, 17 आयुक्त, 18 गृहीत, 19 आम्नात, 20 भुत (आम्नातभुत), 21 अधीत, 22 अवधान (!)*, 23 आसेवित, 24 अवधारित, 25 अवकल्पित, 26 निरकृत, 27 उपकृत, 28 उपाकृत, 29 अनुयुक्त, 30 अनुगणित, 31 अनुपठित, 32 व्याकुलित, 33 परिकथित, 34 संकल्पित, 35 विकलित, 36 निपातित, 37 पठित, 38 पूजित, 39 परिगणित, 40 उपगणित, 41 परित (!), 42 अपवारित, 43 उपगत, 44 निगृहीत, 45 अपथित. ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, परिपन्थि, परिपरिणौ, पर्यवस्थातरि ॥

वृत्तिः ॥ परिपन्थिन् परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ छन्दसि विषये निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये ॥ पर्यवस्थाता पतिपक्षः संपन्नश्चक्षते ॥

89. In the Chhandas, the words paripanthin and pariparin are anomalously formed by this affix, and have the sense of 'an antagonist'.

The word पर्यवस्थातृ means 'an adversary, an antagonist' Thus मा स्थां पतिपरिणो विदुन् मा स्थां पतिपरिणो विदुन् (Yaj. Ved. IV. 34). These words are obsolete in secular literature. See however Gita III. 34.

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ९० ॥ पदानि ॥ अनुपदी, अन्वेष्टा ॥

वृत्तिः ॥ अनुपदीति निपात्यते अन्वेष्टा वेत्स भवति ॥ परस्व पशारनुपद्यन् ॥

90. The word anupadin, formed anomalously by ini, denotes 'who goes after, who searches'.

Thus अनुपदी गवान्, अनुपदी वृष्टानाम् "going after or searching the cows and camels'.

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ साक्षात्, द्रष्टरि, संज्ञायाम् (इनि) ॥

वृत्तिः ॥ साक्षाच्छब्दो ऽप्ययम् । तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये ॥ संज्ञा महणमभिधेयनियमार्यम् ॥

91. The affix ini comes after the word sākshât, in the sense of 'a spectator, looker on', when the word so formed is a Name.

The word साक्षात् is an Indeclinable. The word संज्ञा is used in the aphorism to restrict the sense of the word. Thus साक्षाद् द्रष्टा = साक्षी, d. साक्षिणौ, pl. साक्षिणः 'an eye-witness'. In any transaction like loan, &c, three persons directly see the fact, and may be called द्रष्टा, viz. who gives, who takes, and another who merely looks on. By using the word संज्ञा, the word साक्षिन् is restricted to the mere looker on, and not to the lender or borrower.

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ क्षेत्रियच्, परक्षेत्रे, चिकित्स्यः, ॥

वृत्तिः ॥ क्षेत्रियञिति निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्यार्थे परवचनम् । परक्षेत्राद्वा सपेदि सप्तमीसमर्थान् चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे च् प्रत्ययः परक्षेत्रलोपश्च निपात्यते ॥

92. The word kshetriyach (क्षेत्रियं) is anomalous, meaning "curable in another body" i. e. "not curable in this life".

The whole word enunciated here in the sense of para-kshetre chikitsya; or the word क्षेत्रिय, with acute on the last syllable, is formed by adding the affix पञ्च to the word परक्षेच, the force of the affix being 'curable therein' and the word पर is elided before this affix. Thus क्षेत्रियो व्याधिः 'incurable disease'. क्षेत्रियं कुष्ठम् 'incurable leprosy': i. e.—organic disease. The word परक्षेच means body assumed in the next reincarnation. The word क्षेत्रिय applies to an irremediable disease.

The word क्षेत्रियं means 'poison' also = यन् परछेचे परधरिसंक्रमन्व चिकित्स्यते ॥ 'that which is to be removed from another's body where it has entered'. Or क्षेत्रियं means 'rank growth or grass', i. e. यानि सस्यार्ये क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि नापाकित्स्यानि ॥ "that like grass &c, which grows in a para-kshetra or another's field i. e. a field set apart for grain &c, and not for grass, and which therefore must be weeded out (chikitsya)" Or क्षेत्रिय is an 'adulterer', i. e. पररागः परक्षेचं, तत्र चिकित्स्यः निगृहीतव्यः ॥ These are all secondary meanings.

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ९३ ॥ पदानि ॥
इन्द्रियम्, इन्द्रलिङ्गम्, इन्द्रदृष्टम्, इन्द्रसृष्टम्, इन्द्रजुष्टम्, इन्द्रदत्तम्, इति, वा, (घञ्) ॥
वृत्तिः ॥ इन्द्रियमित्यन्तोवाचं शब्दरूपं निपात्यते । रुद्रेणा चक्षुरादीनां करणानां, तथा च व्युत्पत्तेरभिधानं दर्शयति । इन्द्रशब्दात्पृथगीसनर्थान्निङ्गमित्येतस्मिन्नर्थे पञ्चस्ययो भवति ॥ इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र भाल्ना सचक्षुरादिना करणेनानुमीयते । नाकशृङ्गं करणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम् । शृतीयासनर्थान्पत्यवः । भाल्ना दृष्ट-मित्यर्थः । इन्द्रेण शृष्टम् । भाल्ना सृष्टम् । तच्छ्रुतेन शुभाशुभेन कर्मणोत्पन्नमिति कृत्वा ॥

93. The word Indriyam, (having udâtta on the last), is anomalous, meaning an organ of sense; and so called, either because it is "the characteristic from which the existence of Indra is inferred", or 'it is seen by Indra', or 'it is created by Indra', or 'it is wished for by Indra', or 'it is given by Indra'.

The word इन्द्रिय is a primitive word, meaning organs of sense, such as eyes &c. Its derivation is obscure, if it is a derivative word at all. In the latter alternative, it may be said to be formed by the affix पञ्च added after इन्द्र, in the sense of either 'a mark thereof'. As इन्द्रस्य लिङ्गम् = इन्द्रियम् ॥ The senses (indriyas) are so called because, Indra is Atma or soul, and it is inferred by the existence of the senses, eyes, ears &c. So that these organs are the 'marks' or signs or linga of Indra: because they being an instrument presuppose an agent, there being no instrument without an agent.

Or the senses (indriyas) are so-called because they are 'seen or known by Indra or Atma' (इन्द्रेण इदं-ज्ञातं). The affix is here added to a word in the third case in construction. The knowing or perceiving of the senses by the Self is an allusion to the following Śruti of the Aitareya Upanishad Chapter III. verse. 13, where the Self having created the physical body took a survey of it. स एतन्नेव पुरुषं ब्रह्म तत्तमन पश्यद्विदमदर्शान्मिती "He beheld this Brahma who dwells in the body who pervades everywhere, and exclaimed— 'I have seen this'. Or they are so called because they are created by Indra or Atma (इन्द्रेण सृष्टं) i. e. the senses are formed according to the good and bad deeds of the Self. Or they are so called because they are wished for by Indra or Self (इन्द्रेण सृष्टं सेवितं) as they are the gate-ways of knowledge. Or they are so called because they are given by Indra (इन्द्रेण इदं) i. e. they are allotted to their respective objects by Indra e. g. the eye is given to perceive forms, the ear to perceive sounds and so on. The word च 'or' joins every one of the above. The word इति shows, that there may be other appropriate significations also: As, इन्द्रेण दुर्जयम् = इन्द्रियम् 'senses'—difficult to be subdued by the Soul.

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष् ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ तत्, अस्य, अस्ति, अस्मिन्, इति मनुष् ॥

वृष्णिः ॥ तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थः, अस्तीति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । तदितिप्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मनुष् प्रत्ययो भवति, यत्तद्व्यपनासमर्थमस्ति चेत्तद्वचति ॥

Kdrikh भूमनिन्नाप्रसंसासु नित्ययोगे प्रतिपाद्यने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुषादयः ॥

वार्त्तिकम् ॥ गुणवचनेभ्यो मनुषो लुप्तकृष्णः ॥

94. The affix matup (मत्, मन्त् f. ई) comes after a word in first case in construction in the sense of 'whose it is,' or 'in whom it is'.

Thus गावोऽस्य सन्ति = गोमान् nom. गोमान् 'having cows', as गोमान् देवदत्तः ॥ वृक्षा अस्मिन् सन्ति = वृक्षवान् (व being substituted for न by VIII. 2. 9), as वृक्षवान् पर्वतः ॥ Similarly यवमान्, वृक्षवान् ॥ The word इति shows that the use of मनुष् and cognate affixes are restricted in their application. For example, a person who has three barley grains only will not be called यववान् ॥ This affix comes when the significations are (1) A large quantity or number, as गोमान् 'having many cows'. (2) When censure (निन्दा) is implied, as ककुशावर्त्ती, संखावकी, (3) when praise (प्रशंसा) is meant, as रूपवती कन्या, (4) when an inherent or permanent quality of a thing is meant (नित्ययोग) as, क्षीरिणी वृक्षाः ॥ (5) When excellence (अतिपाद्यन) is meant, as, उदरिणी कन्या ॥ (6) When accompaniment (संसर्ग) is meant, as हण्डी, उची ॥ (7) When the sense of अस्ति 'to be' is denoted, as अस्तिमान् ॥

Vdt:—The affix मतुप् is elided after words of quality (गुणवचन), as
 शुद्धे गुणोऽस्यास्ति—शुद्धः पदः ॥ कृष्णः, श्वेतः &c.

रसादिभ्यश्च ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ रसादिभ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप् प्रत्ययो भवति, तदस्यास्त्यस्मिन्नित्येतस्मिन्विषये ॥

95. The affix matup comes after the nominal stems rasa &c, in the sense of 'whose it is', or 'in whom it is'.

As रसवान्, रूपवान्, गन्धवान् ॥ Why this special sūtra with regard to रसादि words, when they would have taken मतुप् by the last sūtra? This prevents the application to these words of other affixes having the sense of मतुप् ॥ How do you form then रूपिणी कन्या, रूपिको रसकः ॥ These are rare forms. According to Patanjali this sūtra is useless. Or the word रस &c, must denote qualities, perceivable by the organs of taste, touch &c, i. e. रस should mean taste, रूप form. Therefore the forms रूपिणी and रूपिकः are valid, meaning शोभायोग्यता ॥ So also रसिको तटः=भावयोगः, here रूप and रस do not mean 'form' and 'taste'. And all words of quality having one syllable are governed by this sūtra, and form their derivative in मतुप् ॥ See V. 2. 115.

1 रस, 2 रूप, 3 वर्ण*, 4 गन्ध, 5 स्पर्श, 6 घञ्, 7 ज्ञेह, 8 भाव*, 9 गुणात् (गुणमहणं रसादी-
 नां विशेषणम्), 10 एकाचः (स्ववत्). ॥

प्राणिस्वादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ प्राणिस्वाद, आतः लच्,
 अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ प्राणित्यवाचिनः घञ्सादाकारान्ताल्लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे ॥
 वार्तिकम् ॥ प्राण्यङ्गासिति वक्तव्यम् ॥

96. The affix lach (लच्) comes optionally, in the sense of matup, after a stem ending in long आ, the word expressing something which is found only in a living being.

Thus from चूडा 'a crest', we have चूडालः or चूडावान्. So also कर्णिकालः or कर्णिकावान् ॥ Why do we say 'which is found in a living being'? Observe शिलावान् प्रदीपः 'the crested flame of a lamp'. Why do we say "ending in आ"? Observe हस्तवान्, पादवान् ॥

Vdt:—It should be stated that the affix लच् comes only after what denotes member or limb of a living being, (and not anything like love, passion, intelligence &c, that are also found in living being). Hence there is no affixing of लच् here: चिकीर्षाऽस्यास्ति—चिकीर्षावान्, जिहीर्षावान् ॥

Every affix is udātta (III. 1. 3), unless contrary is indicated by some anubandha. The लच् would have been udātta by III. 1. 3, even without the indicatory च् (VI. 1. 163). The employment of this anubandha, however

indicates that this udatta will never be changed into svarita, as other udattas are by rule VIII. 2. 6, as चुरलोऽसि ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ सिध्मादिभ्यः, च, (लच्) ॥

वृत्तिः ॥ लज्जन्यतरस्यामिति वर्त्तते । सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे ॥
वार्त्तिकम् ॥ पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च ॥ वा० ॥ वातदन्तबलललाटगलग्नानामूह च ॥ वा० ॥ जटाघटाकलाः क्षेपे
वार्त्तिकम् ॥ ध्रुवजन्तूपतापाद्येभ्यले ॥

97. The affix lach comes in the sense of matup, after the words sidhma &c, and optionally matup also.

Thus सिध्मलः or सिध्मवान्, गडुलः or गडुवान् ॥ The word अन्यतरस्याम् understood in this sūtra, causes the employment of the affix मत्तुप् in the alternative. It does not mean that the affix लच् is optional. For were लच् optional, then the affix इनि and ठन् would come by V. 2. 115 after those words of सिध्मादि class which end in झ. But that is not the case.

Vart.—The words पार्ष्णि and धमनि lengthen the vowel before ल, as पार्ष्णीलः, धमनीलः ॥

Vart.—The words वात, दन्त, बल, ललाट and गल take the augment ऊह before लच्, as वातूलः, दन्तूलः, बलूलः, ललाटूलः, गलूलः ॥

Vart.—The word जटा, घटा, कटा and कला take लच्, when censure is meant as जटालः, घटालः, कटालः and कटालः, but जटावांस्तापसः when no censure is meant.

Vart.—This affix comes after words denoting lower organisms, and word denoting disease: as यूकालः, मसिकालः, विचर्धिकालः, विपादिकालः, मूर्छालः ॥

1 सिध्म, 2 गडु, 3 मणि, 4 नामि, 5 बीज (जीव), 6 बीणा*, 7 कृष्ण*, 8 निष्पाव, 9 पांशु
10 पार्श्व, 11 पर्शु (परशु), 12 हनु, 13 सज्जु, 14 मांस, 15 पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च 16 वातदन्तबलललाटा
नामूह च 17 जटाघटाकटाकलाः (कटा) क्षेपे, 18 पर्ण, 19 उदक, 20 प्रज्ञा, 21 सत्कि, (सक्थि) 22 कर्ण
23 क्षेह, 24 शीत, 25 दयान, 26 विक्र, 27 विस, 28 पुष्क (शुष्क), 29 पृथु, 30 घृदु, 31 मज्जु, 32 मण्य
33 पथ, 34 चट्ट, 35 कपि, 36 गण्डु (कण्डु), 37 मन्यि, 38 मी*, 39 कुघ, 40 धारा*, 41 वर्धन*
42 परमन्*, 43 श्लेष्मन्, 44 पेद्य*, 45 निष्पाद्*, 46 कुण्ड*, 47 ध्रुवजन्तूपतापयोश्च 48 गण्ड, 49 संज्ञा

घत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ वत्स, अंसाभ्याम्, कामबले, (लच्) ॥

वृत्तिः ॥ वत्सांसघञाभ्यां लप्प्रत्ययो भवति वयासंख्यं कामवति बलवति चार्थे ॥

98. The affix lach comes after the words vats and aṅsa, in the sense of love and strength respectively.

Thus वत्सलः 'loving the calf, loving, tender'. अंसलः 'strong, lusty'. The word वत्स means 'calf'; in वत्सल there is no trace of its origin, for it applied to father, master &c, as वत्सलः स्वामी, वत्सलः पिता &c. The word अंस means 'shoulder': but अंसल means 'strong'. The affix लच् in these cases not optional, but necessary and debars मत्तुप् ॥ In other senses, the matup on is added as अंसवती गौः, अंसवान् दुर्बलः ॥

फेनादिलच ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ फेनात्, इलच्, च ॥

वृत्तिः । फेनात् इलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चकापलच् । अन्यतरस्यां यद्गणं मत्वप्रत्ययार्थे सर्वत्रैवा-
नुवर्तते ।

99. The affix ilach (इल) as well as lach, comes after the word phena, in the sense of matup : and optionally the affix matup also.

The word च् draws in लच् ; and the word अन्यतरस्याम् understood in the sūtra adds मत्वप् in the alternative. As फेनिलः, फेनलः and फेनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥ पदानि ॥ लोमादि-पामादि-पि-
च्छादिभ्यः, श-न-इलचः ॥

वृत्तिः । लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यः भिभ्यो गणेभ्यो यथासंख्यं च न इलच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति
मत्वर्थे मत्वप् च ॥

100. The three affixes śa (श), na (न), and इलच् (इल) come in the sense of matup, respectively after the words of these three classes i. e. lomādi, pāmādi, and pichchhādi : and the affix matup also comes in the alternative.

The affix श् comes after लोमादि words as, लोमशः or लोमवान् 'hairy'. The affix न् comes after पामादि words, as, पामनः or पामवान् 'scabby'. The affix इलच् comes after पिच्छादि words, as, पिच्छिलः or पिच्छिलवान् 'broth'.

Vart:—The affix न् comes after the word भङ्ग in the sense of beautiful; as भङ्गना 'the fair one' i. e. a woman.

Vart:—The words शाकी, पलाली and इड्डु shorten their final vowel before न्, as शाकिनम् 'a field', पलालिनम्, इड्डुणम् ॥

Vart:—The word विष्वक् (विष् + अच्) loses its second member, before न्, and the change caused by sandhi (इ in to व्) is undone. Otherwise the form would be विष्वः (वक् being elided), as विष्वञ्जितानि सन्ति मत्व-विष्णुच् 'moving variously'.

Vart:—The affix न् comes after लक्ष्मी, before which ई is changed to अ, as लक्ष्मीरस्यास्ति = लक्ष्मण ॥

Vart:—The affix ilach comes after jaṭā, ghaṭā, and kalā, when censure is meant, as जटिलः, घटिलः कलिलः but जटावान् when no censure is meant.

1 लोमन्, 2 रोमन्, 3 बभ्रु, 4 हरि, 5 गिरि*, 6 ऋक*, 7 कपि, 8 मुनि, 9 तद ॥

1 पामन्, 2 वामन्, 3 वेमन्, 4 हेमन्, 5 श्लेष्मन्, 6 कद्र (कद्रु), 7 बाल, 8 सामन्, 9 रूप्यन्, 10 कृमि*, 11 भङ्गान् कल्याण, 12 शाकीपलालीइड्डुणां (शाकीपलालीइड्डुणां), इत्यर्थे च, 13 विष्वगित्यु-
त्तरपदलोपश्चाकृतसंघेः (विष्णु), 14 लक्ष्म्या अच (लक्ष्मणः), 15 श्रेष्ठ, 16 पलल ॥

1 पिच्छा (पिच्छ), 2 उरस, 3 ध्रुवक (ध्रुवक), 4 ध्रुवक (ध्रुवका), 5 जटाघटाकलाः (जटाघटा-
कलान्), क्षेप, 6 वर्ण, 7 उरक, 8 पद्, 9 प्रज्ञा ॥

प्रज्ञाधद्दार्चाभ्यो णः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ प्रज्ञा-धद्दा-अर्चाभ्यः, णः ॥
वृत्तिः । प्रज्ञा धद्दा ऽर्चा इत्येतेभ्यो णः प्रत्ययो भवति मतुवर्ये ।

101. The affix ण (±अ) comes in the sense of matup after the words prajñâ, śraddhâ and archâ : as well as the affix matup.

As प्राज्ञः or प्रज्ञावान्, श्राद्धः or श्रद्धावान्, आर्चः or अर्चावान् ॥ The Kāśika has introduced the word वृत्ति into the sūtra from the vārtika वृत्तेषु ॥

Vārt:—So also after वृत्ति, as वृत्तः or वृत्तिवान् ॥

तपः सहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ तपः-सहस्राभ्याम्, विनि-इनी ॥
वृत्तिः । तपःसहस्राभ्यां विनि इति इत्येतौ प्रत्ययो भवतो मत्वर्थे ॥

102. The affixes vini (विन्) and ini (इन्) come, with the force of matup, after the words tapas and sahara respectively.

The word तपस् ends in अस्, and therefore by V. 2. 121, it would have taken विनि; similarly सहस्र ends in अ, and by V. 2. 115, it would have taken इनि; it may, therefore, be objected, where is the necessity for the present sūtra? To this it is replied, that by the next sūtra, these words take the affix अण् also; so that, had there not been this present sūtra, the अण् would have debarred the application of इनि and विनि of V. 2. 115 and 121. The affix इन् (V. 1. 115) is also debarred after the word सहस्र, though it ends in अ ॥

Thus तपोऽस्त्यास्मिन् वा त्वयते = तपस्विन् nom. तपस्वी ॥ Similarly सहस्रिन् nom. सहस्रा ॥

अण् च ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ अण्, च ॥

वृत्तिः ॥ तपः सहस्राभ्यामण् प्रत्ययो भवति ।

वार्तिकम् ॥ अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

103. And also अण् (±अ) comes after tapas and sahasra.

Thus तापसः, साहस्रः ॥ The separation of this sūtra from the last is for two purposes, 1st the anuvṛitti of अण् runs in the subsequent sūtras, which could not have been done had it been included in the last sūtra, 2nd the rule of yathāsaṅkhyā (I. 3. 10) would not have applied in the last sūtra, had अण् been read along with विनि and इनि ॥

Vārt:—The words ज्योत्स्ना &c, are governed by this rule and teke अण्. As ज्योत्स्ना विद्यतेऽस्मिन् पक्षे = ज्योत्स्नः पक्षः ॥ Similarly तामिस्रः (a kind of hell) कौण्डलः, कौतपः, वैसर्पः, and वैपादिकः ॥

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ सिकता-शर्कराभ्याम्-च-(अण्) ॥

वृत्तिः ॥ सिकताशर्कराभ्यामण्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

104. The affix *an* comes, in the sense of *matup*, after *sikatā* and *śarkarā*.

Thus *सैकरो घटः, शार्करं मधु* ॥ These are the examples, when they do not denote a place. In denoting a place they will take *इत्* and *लुप्* of the next *sūtra*.

देशे लुविलचौच ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ देशे, लुप्, इलचौ च ॥

वृत्तिः ॥ सिकताशर्कराभ्यां देशे अभिधेये लुविलचौ भवतः प्रकारवत् च, मतुप् च ।

105. When the sense is of 'a locality', there may take place the *lup*-elision of the affixes denoting *matup* (with the preservation of the gender and number of the word), or there may be the affix *ilach* (इल), as well as *an* and *matup*, after the words *sikatā* and *śarkarā*.

By *च* in the *sūtra*, *भप्* and *मत्तुप्* are introduced. The *लुप्* refers to *मत्तुप्* and every affix in general. Thus *सिकता भस्मिन् विद्यन्ते* = *सिकता देशः* or *सिकतिलः, सकतः* or *सिकतावान्* 'a sandy country'. So also *शर्करा देशः* or *शर्करिलः* or *शार्करः* or *शर्करवान्* 'a stony locality'.

Why do we say when meaning a 'locality'? Observe *सैकतः* 'a vessel of sand', *शार्करं* "honey or sugar". In the case of the elision of the affix, the gender and number are preserved by I. 2. 51.

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ दन्ते उन्नते उरच् ॥

वृत्तिः ॥ उन्नत इति प्रकृति विशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच् प्रत्यये भवति मत्वर्थे ।

106. The affix *urach* (उर) comes after *danta*, denoting 'having projecting teeth'.

Thus *दन्ता उन्नता अस्य सन्ति* = *दन्तुरः* ॥ The words in the *sūtra* are either in the nominative or the locative case, but have the force of ablative.

Why do we say when the meaning is that of 'projecting'? Observe *दन्तवान्* 'having teeth'.

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ ऊष, सुषि, मुष्क, मधोः, रः ॥

वृत्तिः ॥ ऊष सुषि मुष्क मधु इत्येतेषो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

वार्तिकम् ॥ रप्रकरणे खलुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ नगपांसुपाण्डुभ्येति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ कच्छा इत्यर्थे च ॥

107. The affix *r* comes, after the words *ūsha*, *sushi*, *mushka* and *madhu*, with the force of *matup*.

Thus *ऊषरं क्षेत्रम्* 'a barren soil, impregnated with *ūsha* or salt'. *सुषिरं काष्ठं* 'a perforated wood i. e. containing *सुषि* or hole'. *मुष्करः पशुः* 'a beast having testicles or *mushka*'. *मधुरो घृतः* 'sweet sugar'. The word *इति* shows that the words formed with *r* are names of certain things. Therefore it will not apply

here क्वोऽस्मिन् पटे विद्यते 'there is salt in this pot', we cannot say क्वपटे पटः, nor मद्युपे पटः for मभस्मिन् पटे विद्यते ॥

Vart.—The affix र comes after ख, मुख and कुञ्ज, as खमस्यास्ति कण्ठीववरं मयू = खरः 'an ass, lit. having a wide throat'. मुखमस्यास्ति इति सर्वस्मिन् वक्तव्ये = मुखरः 'talkative'; कुञ्जावस्य स्तः = कुञ्जरः 'an elephant having tusks'. The word कुञ्ज means the tusk of an elephant or the lower jaw of an elephant. The word कुञ्जर is a common name for all elephants.

Vart.—The affix र comes after नग, पांडु and पाण्डु, as नगरम् 'a city, lit. having trees (naga = tree)', पांडुरम्, पाण्डुरम् ॥

Vart.—So also after कञ्, the vowel being shortened: as कञ्चुरम् ॥

द्युद्भ्यां मः ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ द्युद्भ्याम् मः ॥

वृत्तिः । द्युद्भ्याम्भ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

108. The affix म comes after dyu and dru, in the sense of matup.

Thus द्युमः and द्रुमः ॥ These are primitive words, and therefore do not take मत्पु in the alternative.

केशाद्भ्योऽन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ केशात्, वः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ केशाद्यद्भ्याम्भ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थेऽन्यतरस्याम् ।

पार्श्विकम् ॥ वप्रकरणेऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ अर्णसो लोपश्च ॥

वा० ॥ छन्दसीवर्णौ च वक्तव्यौ ॥ वा० ॥ मेधारयाभ्यानिउन्निरचौ वक्तव्यौ ॥

109. The affix व comes optionally, with the force of matup, after keśa.

Though the word अन्यतरस्याम् was understood here from V. 2. 96 (see sūtra 97); its repetition shows that in the alternative we have not only मत्पु but the affixes इनि and इन् (V. 2. 115) also. Thus we have four forms : केशवः, केशी, केशिकः and केशवान् ॥

Vart.—The affix व is seen after other words also. As गणिवः 'a kind of serpent', हिम्यवः 'a kind of gem', कररावः, कुमारवः, राजीवम्, कुञ्जावः, इटकावः ॥

Vart.—The final of अर्णस् is elided before व, as अर्णवः ॥

Vart.—In the Chhandas, the affixes ई, वनिप्, व and मत्पु come in the sense of मत्पु ॥ Thus ईः—रथीरभून् शुक्लानी गविष्टौ (रथीः), सुमङ्गलीरिवं वधूः; वनिप्ः—मघवा-ममीमहे; व and मत्पु, as उहा or उहती ॥

Vart.—The affixes इरन् and इरप् come respectively after मेधा and रथः as, मेधिर, रथरः ॥

गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् ॥ ११० ॥ पदानि ॥ गाण्डी, अजगात्, संज्ञायाम् (वः) ॥

वृत्तिः ॥ गाण्डी भजग इत्येताभ्यां वः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये मत्वर्थे ।

110. The affix व comes after gāṇḍī and ajaga, in the sense of matup, when the word is a Name.

As गाण्डीव 'the bow Gaṇḍiva of Arjuna' अजगवे 'the bow Ajagava of Siva'. There is shortening also, as गाण्डिवं ॥ The sūtra is so framed, that the word गाण्डी and गाण्डि are both included.

काण्डाण्डादीरञ्जीरचौ ॥ १११ ॥ पदानि ॥ काण्ड, अण्डात्, ईरन्-ईरचौ ॥
वृत्तिः ॥ काण्ड अण्ड इत्येताभ्यां ययासंख्यमीरञ्जीरचौ मत्वयो भवतो मत्वर्थे ।

111. The affixes iran (ल ईर) and irach (ईर) come in the sense of matup, after the words kāṇḍa and aṇḍa respectively.

Thus काण्डीरः and अण्डीरः ॥ Another reading has माण्ड and माण्डीरः ॥

रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ रजः-कृषि-आसुति-परिषद्ः, वलच् ॥

वृत्तिः ॥ रजःप्रश्रुतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

वार्तिकम् ॥ वलच्प्रकारेण ज्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥

112. The affix valach (वलच्) comes, in the sense of matup, after rajas, kṛishi, āsuti, and parishad.

As रजस्वला स्त्री, कृषीवलः कुटुम्बी, आसुतीवलः शौण्डिका, परिषद्वले राज्ञा ॥ The lengthening of vowel in कृषि and आसुति takes place by VI. 3. 118. The affix वलच् comes only under certain senses and conditions, as shown in the above examples. Thus in रजोऽस्मिन् नामे विद्यते, there is no affixing.

Vart:—The affix valach is seen after other words also. As भ्रातृवलः, पुत्रवलः, पितृवलः, उत्साहवलः ॥

दन्तशिखात्संज्ञायाम् ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ दन्त-शिखात्, संज्ञायाम् (वलच्) ॥
वृत्तिः ॥ दन्तशिखाशब्दाभ्यां वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये ।

113. The affix valach comes in the sense of matup, after danta and śikhā, when a Name is formed.

Thus दन्तावलः सैन्यः, दन्तावले राज्ञः, शिखावलं नगरम्, शिखावले स्यूना ॥ The final vowel of दन्त is lengthened before वल by VI. 3. 118.

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥ पदानि ॥
ज्योत्स्ना-तमिस्रा-शृङ्गिण-उर्जास्विन्-गोमिन्-मलिन-मलीमसाः ॥

वृत्तिः ॥ ज्योत्स्नादयः शब्दा मत्वर्थे निपात्यन्ते मत्वर्थे संज्ञायां विषये ।

114. The words jyotsnā, tamisrā, śringiṇa, ūrjasvin, ūrjasvala, gomin, malina, and malīmasa are irregularly formed, in the sense of matup and are Names.

They are thus formed. ज्योतिष् + न = ज्योत्स्ना 'moon-light' (the इ being elided). तमस् + र = तमिस्रा 'night'. (इ being added): it has other genders than feminine as तमिस्रं नमः 'dark sky'. शृङ्ग + इन्च् = शृङ्गिणः ॥ The augment

असुक् is added to ऊर्च्, and then the affix विनि and वलच् ; as ऊर्च् + अस् + विन् = ऊर्च्-विन् ; ऊर्च्त्वलः ॥ गो + विनि = गोविन् ; मल + इमच् = मलिनः ; मल + ईमसच् = मलीमसः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ अतः, इनि-ठनौ ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्ताव्यातिपरिकारिनिठनौ प्रत्ययो भवतः ।

115. The affixes ini (इन्) and than (ल-इक) come in the sense of matup, after nominal stems ending in short अ; and in the alternative matup also comes.

Thus इण्डिन्, इण्डिकः, छभिन् nom. छभी, छधिकः ॥ The word अन्यतरस्वम् (V. 2. 96) is understood here also, so we have मत्प, as इण्डवान्, छभवान् ॥ Why do we say 'short अ'? Observe खदावान्. Here there is neither इन् nor उन् ॥

These two affixes इनि and उन् do not come after words of one syllable, after words ending in kṛit-affixes, after words denoting genus (jāti), and when the construction is that of locative. As स्व and ख form only स्ववान्, खवान् ॥ Kṛit: as, कारकवान् ॥ Genus, as, व्याघ्रवान्, सिंहवान् ॥ Locative; as इण्डा अस्यां सन्ति = इण्ड-वती चाल् ॥ There are, however, some exceptions to this, as kṛit:—कार्यिन्, कार्यिकः हार्यिन्, हार्यिकः ॥ Genus (jāti):—तण्डुलिन्, तण्डुलिकः ॥

श्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ श्रीह्यादिभ्यः, च (इनि-ठनौ ॥

वृत्तिः ॥ श्रीह्यादिभ्यः प्रातिपरिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययो भवतो मत्वर्थे ॥

116. The affixes ini and than come in the sense of matup, after the words vr̥hi &c; as well as the affix matup.

Thus श्रीहिन् (nom. श्रीही), श्रीहिकः, श्रीहिमान्, मायी, मायिकः, मायावान् ॥

These two affixes, however, do not come after all श्रीह्यादि words. According to Patanjali, the affix इनि comes after शिखादि sub-division, and the affix इकन् after यवखरदि sub-division, after the remaining words, both इनि and उन् (=इकन्) come. The शिखादि after which इनि only comes are:—1 शिखा, 2 मेखला, 3 संज्ञा, 4 बलाका, 5 माला 6 बीणा, 7 वडवा, 8 अटका, 9 पताका, 10 कर्मन्, 11 चर्मन्, 12 हंसा, ॥ The यवखर &c. are the following 1 यवखर, 2 कुमारी, 3 नौ; they take इकन् only. The rest take both. The word श्रीहि will get these affixes by the next sūtra also, why is it then read in this class? The word श्रीहि in the Tundādi class V. 2. 117, does not mean the word-form श्रीहि, but words synonym with it. Thus चालयोऽय सन्ति = चालिलः, चाली, चालिकः, चालिमान् ॥ The word शीर्ष preceded by the negative particle, takes these affixes, as अशीर्षी and अशीर्षिकः ॥ The remaining words are श्रीहि, माया, चाला, केका, वर्मन्, रंष्ट्रा, संज्ञा ॥

तुन्दादिभ्य इलच्च ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ तुन्दादिभ्यः, इलच्, च ॥

वृत्तिः ॥ तुन्दादिभ्यः प्रातिपरिकेभ्य इलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अकारान्तिठनौ मत्प च ।

117. The affix ilach (इलच्) also comes in the sense of matup, after the nominal-stems tunda &c.

The force of च is that हनि, ठव and मतुप् also come. As तुन्विकः, तुन्वी, तुन्विकः, तुन्ववान्. Similarly उदरिणः, उदरी, उदरिकः, उदरवान् ॥

The following is the list of तुन्वदि words 1 तुन्व, 2 उदरं, 3 पिचण्ड, 4 षट्, 5 यव, 6 व्रीहि, 7 स्वाङ्गादिवृद्धौ च ॥ That is to say, the affix हलच् comes after words denoting parts of one's body, when the largeness (विवृद्धि) of those organs is implied : as विवृद्धौ कर्णौ यस्य सं = काणलः, कर्णी, कर्णिकः, कर्णवान् ॥

एकगोपूर्वाद्ठञ् नित्यम् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ एक-गोपूर्वात्, ठञ्, नित्यम् ॥
वृत्तिः ॥ एकपूर्वाद्गोपूर्वाच्च प्रातिपदिकान्निव्यं ठञ् प्रत्यये भवति मत्वर्थे ॥

118. The affix ष्ठां (±—ईक) comes always in the sense of matup, after a stem, which in composition is preceded by एक or गो ॥

Thus एकशतमस्यास्ति = ऐकशतिकः ; गौशतिकः, गौसहस्रिकः ॥

The word अतः of V. 2. 115, is understood here also ; so that, stems not ending in अ are not governed by this rule, such as एकाविंशतिरस्यास्ति, no affixing. The word ऐकशतिकः is an apparent exception, it being formed by adding ठञ् to the samāsanta word ऐकशत (V. 4. 92). How do you explain गौशकटिकः formed by ठञ् from गौशकटी ? Here शकटं is taken for शकटी, both being synonyms. (N. B. This opinion of the Kāśika-author is not in harmony with that of Patanjali, who does not read the anuvṛitti of अतः into this sūtra. According to him गौशकटिकः is formed from गौशकटी; and एकाविंशति &c, do not take this affix, because it is against usage. But the author of Kāśika says—अवशं चात इत्यनुवर्त्यम् ; इन्द्रापतोपगह्यान् इत्येवमाद्यर्थम्—the anuvṛitti of अतः must surely be read, for the sake of sūtras like V. 2. 128, though in the sūtras, like वातातिसाराभ्यां &c there is no necessity of reading the anuvṛitti of अतः) ॥

The word नित्यम् 'always', is used in the sūtra to indicate that मतुप् does not come in the alternative. In all the previous sūtras मतुप् came in the alternative. How do you form ऐकद्वयवत् in ऐकद्वयवत्वाद् ? This is not a correct form ; or it may be said to be a compound of ऐक and द्वयवत्वात् ॥

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ शत-सहस्रान्तात्, च, निष्कात् ॥
वृत्तिः ॥ शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकाद् ठञ् प्रत्यये भवति मत्वर्थे । तौ चेच्छतसहस्रघञौ निष्काल-
सौ भवतः ।

119. The affix ष्ठां comes in the sense of matup, after the words śata and sahasra, when they follow after nishka.

Thus निष्कशतमस्यास्ति = नैष्कशतिकः, नैष्कसहस्रिकः ॥ But not so after सुवर्ण-
निष्कशतं, it being never so found in usage.

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥ पदानि ॥ रूपात्, आहत, प्रशंसयोः, यप् ॥

वृत्तिः ॥ आहतप्रसंगे प्रकृत्युपाधी, आहतप्रसंगाविशिष्टार्थवर्त्तमानाद्रूपशब्दाद्यप् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥
 वार्त्तिकम् ॥ यत्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि इत्यतइति वक्तव्यम् ॥

120. The affix yap (य) comes in the sense of matup, after the words rūpa, when stamping (coining) or praise is denoted.

Thus आहत रूपमत्व = रूप्यो दीनारः "a Dināra having stamped on it the form of some king &c". रूप्यः कैदारः, रूप्यं कार्पाणम्. Similarly प्रशस्तं रूपमस्यास्ति = रूप्यः पुरुषः 'a lovely person'. The form impressed on a dinār &c by hammering &c, is called आहत or stamping.

Why do we say 'when stamping or praise is denoted'? Observe रूप-वान् 'having form'.

Vart:—The affix यप् is seen after other words also, as हिष्याः पर्वताः, सुप्यं ब्राह्मणाः ॥

अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ अस्, माया-मेधा-स्रजः, विनिः ॥
 वृत्तिः ॥ असन्ताप्यातिपरिकान्माया मेधा स्रज इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

121. After a stem ending in अस्, and after māyā, medhā and sraj, comes the affix vini (विन्) in the sense of matup.

Thus पयस्—पयस्विन्, यशस्—यशस्विन् ॥ मायाविन्, मेधाविन्, स्रजिन् ॥ The word माया being included in त्रीह्यादि class, will take इनि, and इन् also V. 2, 116. As मायी, मायिकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि (विनिः) ॥
 वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।
 वार्त्तिकम् ॥ छन्दसि विनिप्रकरणे ऽष्टमिखलादयोभयरुजाहृदयानां दीर्घत्वं वेति वक्तव्यम् ॥
 वार्त्तिकम् ॥ मर्मणश्चेतिवक्तव्यम् ॥ वा० ॥ सर्वत्रामयत्योपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्वक्तव्यः ॥
 वा० ॥ फलवह्नीभ्यामिन्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ हृदयाद्यालुरन्यतरस्याम् ॥
 वा० ॥ शीतोष्णकृमिभ्यस्तत्र सहतइत्यालुवक्तव्यः ॥ वा० ॥ तत्र सहतइति हिमाचेलुः ॥
 वा० ॥ बलाचालम् ॥ वा० ॥ वातात्समूहे च ॥ वा० ॥ तत्र पर्वमरुत्तपां वक्तव्यः ॥
 वा० ॥ अर्थाज्ञवभावे इनिर्वक्तव्यः ॥

122. In the Chhandas, the affix vini is added diversely in the sense of matup.

As अग्ने वेजस्विन् ॥ Sometimes it is not added, as सूर्यो वर्षस्वान् ॥

Vart:—In the Chhandas, the final अ of ह्य, उभय and हृदय is lengthened optionally before विनि; and it comes after अष्टा, मेखला and रुजा also: as अष्टावी, मेखलावी, हृयावी, उभयावी, रुजावी, हृदयावी ॥

Vart:—So also after मर्म, as मर्मावी ॥

Vart:—Always after आमय, in the sacred as well as secular literature.

As आमयावी ॥

Vart:—The affix आरक्तन् comes after वृत्त and वृन्; as वृत्तारक्तः, वृन्वारक्तः ॥

Vart:—The affix इनच् comes after कल and बर्ह; as कलिनः and बर्हिनः ॥

Vart:—So also after हर्ष; the affix चाल् comes optionally: as, हर्षचालः, हर्ष्यी, हर्ष्यिकः, हर्षयवान् ॥ The च् is हत् by I. 3. 7.

Vart:—The affix आलुच् comes after शीत, उष्ण, and तृप, in the sense of not being able to bear that. As शीतं न सहते = शीतालुः 'shivering from cold'. उष्णालुः, तृपालुः ॥

Vart:—So also after हिम comes the affix एलु in the above sense: as हिमं न सहते = हिमेलुः ॥

Vart:—The affix ऊलुच् in the same sense after बल; as बलं न सहते = बलुलुः ॥

Vart:—So also after वाय; as वातानां समूहः, or वायं न सहते = वायुलुः ॥

Vart:—The affix तन् comes after पर्व and मरुत्. As पर्वतः and मरुत्तः ॥

Vart:—The affix इनि comes after अर्थ in the sense of 'not having that', as अर्थी 'a beggar, who has not artha or wealth'. Otherwise अर्थवान् 'rich'. All these are obtained by बहुलः ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ ऊर्णायाः, युस् ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्णायाश्चायुस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

123. The affix युस् is added to ऊर्णा in the sense of matup, (in the Chhandas).

The स् of युस् makes the word ऊर्णा a पर (I. 4, 16); the result of which is that rules applicable to अ Bha do not apply; e. g. VI. 1. 148, by which the final ह् or ह्र, अ or आ is elided. Thus ऊर्णायुः ॥ According to some; उन्नासि is to be read in this sūtra. The author of Siddhānta Kaumudī says that this is reasonable; for if yus is added to ऊर्णा in secular literature also, then there was no necessity of this sūtra. The word ऊर्णा could have been read along with aham and śubham in V. 2. 140.

वाचो ग्मिनिः ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ वाचः, ग्मिनिः ॥

वृत्तिः ॥ वाक्शब्दात् ग्मिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

124. The affix gmini (मिन्) comes after the word vāch, in the sense of matup.

Thus वाग्नी, वाग्मिनी, वाग्मिनः. The affix is not मिन्, for had it been so, the form would have been वाह्मिन् by VIII. 4. 45 Vart.

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ आलच्-आटचौ, बहुभाषिणि ॥

वृत्तिः ॥ वाक्शब्दात्प्रथमासमर्थांशालच् आटच् इत्येतौ प्रत्ययो भवतो मत्वर्थे बहुभाषिण्यभिपेक्षे ॥

वार्त्तिकम् ॥ कुत्सितइति वक्तव्यम् ॥

125. The affixes ālach (आल) and ātach (आर्त्त) come in the sense of matup, after vāch, the word denoting 'a talkative'.

This debars ग्निन् ॥ Thus वाचालः 'garrulous', वाचाटः ॥

Vart.—These affixes come when contempt is expressed. An orator (वाग्मी) also talks much, but to the purpose. He will not be called वाचालः or वाचाटः ॥

स्वामिन्नेश्वर्ये ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ स्वामिन्, ऐश्वर्ये ॥

वृत्तिः । स्वामित्ति निपात्यते ऐश्वर्ये गम्यमाने । स्वशब्दे ऐश्वर्यवाचिनो मन्वर्ये आमिन्प्रत्ययो निपात्यते ।

126. The irregularly formed word svâmin denotes 'Sir or Lord'.

The affix आमिन् comes in the sense of lordship after the word स्व ॥ Thus स्वमस्यास्ति = ऐश्वर्यमस्यास्ति = स्वामिन् ॥ Why do we say when meaning 'Sir', Observe, स्ववान् ॥

अर्शाआदिभ्यो ऽच् ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ अर्शाआदिभ्यः, अच् ॥

वृत्तिः ॥ अर्शस् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽच्यत्ययो भवति मत्वर्ये ॥

127. The affix ach (अच्) comes in the sense of matup after the words arśa &c.

Thus अर्शास्ति अस्य विद्यन्ते = अर्शासः उत्सः &c. ॥ After a word denoting a member of the body comes the affix अच्, when defect is meant. As खञ्जः पादास्यास्ति = खञ्जः, काणः ॥ So also after words denoting color, as शुक्लोऽस्यास्ति = शुक्लः पटः ॥

1 अर्शस्, 2 उत्स, 3 तुन्द, 4 चतुर, 5 पलित, 6 जटा, 7 घटा, 8 पादा, 9 अच (अच्), 10 कर्म, 11 अम्ल (आम), 12 लवण, 13 स्वाङ्गाञ्जीनात्, 14 वर्णात्. आङ्गतिगण ॥

द्वन्द्वोपतापगर्हात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्व-उपताप-गर्हात्-प्राणिस्थात्, इनिः ॥

वृत्तिः ॥ द्वन्द्वः समासः । उपतापो रोगः । गर्हो निन्द्य, तद्विषयेभ्यः शब्देभ्यः प्राणिस्थार्यवाचिभ्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्ये । वा० ॥ प्राण्यङ्गात् ॥

128. The affix ini (इन्) comes, in the sense of matup, after a dvandva compound, after the name of a disease, and after anything denoting fault, when the thing is found in a living being.

Thus Dvandva:—कटकवल्यिनी 'a woman having a bracelet and a zone', शङ्खनूपुरिणी 'a woman having śankha and nūpur ornaments'. So after diseases:—कुष्ठी 'a leper', क्लिप्ती 'a white leper'. So after names of faults:—ककुशावर्ती, काकतालुकी ॥

Why do we say 'when found in a living being?' Observe पुष्पफलवान् वृक्षः ॥ The affix, according to a Vārtika, does not come after words denoting members of a living body: as, प्राणिप्रादवती ॥ The word अतः V. 2. 115, is understood in this sūtra, so that the affix does not come after words not

ending in अ; as विचक्रन्प्रदिकास्ती ॥ Though Dvandva compounds &c. ending in अ, would have taken इति by V. 2. 115, the repetition of this affix in the present sūtra shows that Dvandva compounds &c. take only इति, and not इन् &c.

घातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ घात-अतिसाराभ्याम्-कुक्, च ॥
वृत्तिः ॥ घातातिसारघट्टाभ्यामितिः प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च तयोः कुगागनो भवति ॥
घातिकात् ॥ पिशाचाच्येति वक्तव्यम् ॥

120. The augment kuk (क्) comes before इति, after the words vāta and atisāra.

The words घात and अतिसार being names of diseases, will take इति by the fore-going sūtra; the present aphorism only teaches the affixing of the augment. Thus घातकी, अतिसारकी ॥ Another reading is अतीसारकी ॥

Vārt:—So also after पिशाच, as पिशाचकी वैश्वानरः 'the Kubera'.

This is when the words घात and अतिसार denote diseases. Otherwise, घातवती युहा ॥

वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥ पदानि ॥ वयसि, पूरणात्, (इनिः) ॥
वृत्तिः ॥ इनिद्वयवर्त्तते । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे वयसि शब्दे ॥

130. The affix ini comes in the sense of matup, after an ordinal numeral, when age is denoted.

Thus पञ्चमोऽस्यास्ति मासः संवत्सरो वा = पंचमिन् 'five months or years old', as मंचमी उष्ट्रः ॥ Similarly नवमी, दशमी &c. By V. 2. 115 the affix इनि would have come after these words; the present sūtra is a restrictive rule teaching that इन् does not come in this sense.

Why do we say वयसि 'when age is denoted'? Observe, पंचमवान् मानसगः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ सुखादिभ्यः, च, (इनिः) ॥
वृत्तिः ॥ सुख इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यत्वे मत्वर्थे ॥

131. The affix ini comes (to the exclusion of other affixes) in the sense of matup, after the words sukha &c.

Thus सुखिन् nom. सुखी; दुःखिन् &c. When censure is implied, then इन् comes after मान्, to the exclusion of मतुप्, as माली ॥

The following is the list of सुखादि word:—

1 सुख, 2 दुःख, 3 हृत्, 4 कृच्छ, 5 आश्र (आश्र), 6 अक्ष, 7 अलीक, 8 करण (करणा), 9 सोढ, 10 प्रतीप (प्रमीप), 11 शील, 12 हल, 13 माला क्षेपे, 14 कृपण, 15 प्रणय (प्रणय) 16 इत्, 17 कक्ष* ॥

धर्मशीलवर्णान्ताश्च ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ धर्म, शील, वर्णान्तात्, च, (इनिः) ॥
वृत्तिः ॥ अन्तधनुः प्रत्येकमभिसंबध्यते, धर्माद्यन्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो नियम्यत्वे ॥

132. The affix ini comes in the sense of matup, (to the exclusion of others), after nominal steps ending in dharmā, śīla, and varṇa.

Thus ब्राह्मणानां धर्मः - ब्राह्मणधर्मः, सोऽस्यास्ति - ब्राह्मणधर्मी ॥ ब्राह्मणशीलिनः, ब्राह्मण-
वर्णिन् ॥

हस्ताज्जातौ ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ हस्तात्, जातौ, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ हस्तस्यजातिनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते ॥

133. The affix ini comes in the sense of matup, after the word hasta, when a genus is denoted by the word so formed.

Thus हस्तोऽस्यास्ति - इस्तिन् 'elephant'. Why do we say when meaning a जाति 'a genus'? Observe हस्तवान् पुरुषः ॥

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ वर्णाद्, ब्रह्मचारिणि, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ वर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे समुदायेन चेद्ब्रह्मचारी भण्यते ॥

134. The affix ini comes in the sense of matup, after the word varṇa, when the word so formed means a Brahmachārin.

Thus वर्णिन् 'a Brahmachāri'. The first three वर्ण or castes, who are entitled to the investiture with sacred thread, and lead the life of a Brahma-
student are so called. When the meaning is not of Brahmachāri we have वर्णवान् ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ पुष्करादिभ्यः, देशे, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ पुष्कर इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेशोऽभिधीयते ॥

वार्तिकम् ॥ इनिप्रकरणे बलाद्वाहूरुपूर्वादुपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ सर्वदिशेति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ भयान्वासन्निरहिते ॥ वा० ॥ तदन्ताद्येति वक्तव्यम् ॥

135. The affix ini comes in the sense of matup, after the words pushkara &c, when the word so formed denotes a locality.

Thus पुष्करिणी 'a tank', पद्मिनी &c. Why do we say when 'locality' is expressed? Observe पुष्करवान् हस्ती ॥

Vart.—The affix इन् comes after बल preceded by वाहु or ऊरु, as बहुबलिनः
ऊरुबलिनः ॥

Vart.—So also after words preceded by सर्व; as, सर्वधनिन्, सर्ववीजिनः,
सर्वकेशी नरः ॥

Vart.—So also after भयं when meaning 'not near'; as अर्थिनः meaning
अर्थोऽसन्निरहितोऽस्य 'distant from wealth'. Otherwise भयवान् 'having wealth'.

Vart.—So also after a compound ending in भयं, as धान्यार्थी, हिरण्यार्थी ॥

1 पुष्कर, 2 पद्म, 3 उत्पल, 4 समाल, 5 कुमुद, 6 नर, 7 कपित्थ, 8 विस, 9 वृषाल, 10 कर्षदं,

11 शालूक, 12 विगर्ह, 13 करीष, 14 शिरीष, 15 बवास, 16 प्रबाह (प्रवास), 17 हिरण्य, 18 केच, 19 कल्लोल, 20 तट*, 21 तरंग, 22 पङ्कज*, 23 सरोज*, 24 राजीव*, 25 नालीक*, 26 सरोरुह*, 27 पुष्क, 28 भरविन्द*, 29 भम्भोज*, 30 भञ्ज*, 31 कमल*, 32 पयस्*, 33 बवस. ॥

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ बलादिभ्यः, मतुप्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः । बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप्प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यामहेणन प्रकृत इति सप्रधीयते ।

136. After the nominal-stems bala &c, comes the affix matup optionally, as well as ini.

The affix इनि will come in the alternative. Thus बतवान् or बली (v. मलिन्) ; उत्साहवान् or उत्साही (v. उत्साहिन्) ॥

1 बल, 2 उत्साह, 3 उद्वास (उद्वास), 4 उद्वास*, 5 उद्वास*, 6 शिखा*, 7 कुल, 8 चूडा*, 9 झल*, 10 कूल*, 11 आयाम, 12 व्यायाम, 13 उपयाम, 14 आरोह, 15 भवरोह, 16 परिणह, 17 युज, 18 उद्दाम, 19 शिखाबल, 20 वृगमूल, 21 रंघ. ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, मन्-माभ्याम् (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ मन्प्रतात्प्रातिपदिकान्मन्माभ्याम् इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, सप्रुदायेन चेत्यंता गम्यते ।

137. After a nominal-stem ending in मन् or म, comes the affix ini, in the sense of matup, when the whole word so formed means a name.

Thus प्रथिमन् + इनि = प्रथिमन् + इन् (VI. 4. 144) = प्रथिमिन् fem. प्रथिमिनी ॥ So also शमिनी ॥ Similarly होम, होमिनी, सोमिनी ॥ Why do we say, 'when meaning a name'? Observe, सोमवान्, होमवान् ॥

कंशंभ्यां बभयुस्ति तु तयसः ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ कं-शंभ्याम्, ब-भ-युस्-ति-तु-त-यसः ॥

वृत्तिः ॥ कंशमिति मकापान्तावुरकमुल्लयोर्वाचकौ, ताभ्यां ब भ युस् ति तु त यस् इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे ।

138. The seven affixes ba, bha, yus, ti, tu, ta and yas, come in the sense of matup, after कम् 'water and happiness', and शम् 'happiness'.

Thus कम्बः, कम्भः, कंयुः, कन्तिः, कन्तुः, कन्तः, कंयः, शम्बः, शम्भः, शंयुः, शन्तिः, शन्तुः, शन्तः, शंयः ॥

The स् in युस् and यस्, make the stem, a Pada (I. 4. 16), the result of which is that म् of कम् and शम् is changed into Anusvāva before these two affixes by VIII. 3. 23. When denoting a Name, the forms will be कम्बः and शम्बः ॥

तुन्दिबलिबदेभः ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ तुन्दि-बलि-बदेः, भः ॥

वृत्तिः ॥ तुन्दि बलि बदि इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

139. The affix bha (भ) comes in the sense of matup, after tundi, vali and vaṭi.

Thus तुन्दिभः 'having a protuberent belly'. वलिभः and वाटिभः ॥ Another form is वलिभः, because वलि is included in the Pāmādi class V. 2. 100. The forms तुन्दिभः &c, are valid by V. 2. 117.

अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥ पदानि ॥ अहं-शुभमोः, युस् ॥

वृत्तिः ॥ अहमिति शब्दान्तरमहंकारे वृत्तंते, शुभमित्यव्ययं शुभपर्याय, स्ताभ्यां युस्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

140. The affix yus (यु) comes in the sense of matup, after the word aham 'I', and the indeclinable śubham 'good'.

Thus अहंयुः = अहंकारवान्, 'selfish haughty', शुभयुः = कल्याणवान् ॥ 'auspicious', The स् of युस् makes the words अहम् and शुभम्. Padas; and ह् is changed into Anusvāra (I. 4. 16; VIII. 3. 23). See V. 2. 123.

The force of च is that इनि, उन् and मत्तुप् also come. As तुन्दिका, तुन्नी, तुन्दिकः, तुन्दवान्. Similarly उदरिणः, उदरी, उदरिणः, उदरवान् ॥

The following is the list of तुन्दादि words 1 तुन्, 2 उदर, 3 पिच्छण्ड, 4 पद, 5 यव, 6 व्रीहि, 7 स्वाङ्गादिवृद्धौ च ॥ That is to say, the affix इलच् comes after words denoting parts of one's body, when the largeness (विवृद्धि) of those organs is implied : as विवृद्धौ कर्णौ यस्य स = काणलः, कर्णी, कर्णिकः, कर्णवान् ॥

एकगोपूर्वाद्ठञ् नित्यम् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ एक-गोपूर्वात्, ठञ्, नित्यम् ॥
वृत्तिः ॥ एकपूर्वाद्गोपूर्वाच्च प्रातिपदिकान्नित्यं ठञ् प्रत्यये भवति मत्वर्थे ॥

118. The affix ṭhañ (ṭ -इक) comes always in the sense of matup, after a stem, which in composition is preceded by एक or गो ॥

Thus एकद्यतमस्यास्ति = ऐकद्यतिकः ; गौद्यतिकः, गौसहस्रिकः ॥

The word अतः of V. 2. 115, is understood here also ; so that stems not ending in अ are not governed by this rule, such as एकाविंशतिरस्यास्ति, no affixing. The word ऐकद्यतिकः is an apparent exception, it being formed by adding ठञ् to the samāsanta word एकगव (V. 4. 92). How do you explain गौद्यतिकः formed by ठञ् from गौद्यकटी ? Here द्यकटं is taken for द्यकटी, both being synonyms. (N. B. This opinion of the Kāśika-author is not in harmony with that of Patanjali, who does not read the anuvṛitti of अतः into this sūtra. According to him गौद्यकटिकः is formed from गौद्यकटी; and एकाविंशति &c, do not take this affix, because it is against usage. But the author of Kāśika says—अत्र अत्रं चात इत्यनुवर्त्यम् ; इन्द्रापतोपगह्यात् इत्येवमाद्यर्थम्—the anuvṛitti of अतः must surely be read, for the sake of sūtras like V. 2. 128, though in the sūtras, like वातातिसाराभ्यां &c there is no necessity of reading the anuvṛitti of अतः) ॥

The word नित्यम् 'always', is used in the sūtra to indicate that मत्तुप् does not come in the alternative. In all the previous sūtras मत्तुप् came in the alternative. How do you form एकद्व्यवत् in एकद्व्यवत्वाद् ? This is not a correct form ; or it may be said to be a compound of एक and द्व्यवत्वात् ॥

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ शत-सहस्रान्तात्, च, निष्कात् ॥
वृत्तिः ॥ शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकाद् ठञ् प्रत्यये भवति मत्वर्थे । तौ चेष्वतसहस्रयञ्चौ निष्कात्प-
द्ये भवतः ॥

119. The affix ṭhañ comes in the sense of matup, after the words śata and sahasra, when they follow after nishka.

Thus निष्कद्यतमस्यास्ति = नैष्कद्यतिकः, नैष्कसहस्रिकः ॥ But not so after सुवर्ष-
निष्कद्यतं, it being never so found in usage.

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥ पदानि ॥ रूपात्, आहत, प्रशंसयोः, यप् ॥

वृत्तिः ॥ आहतप्रघंसे प्रकृष्टुपाधी, आहतप्रघंसाविधिदार्थ वर्त्तमानाद्रूपघञ्वाप्य् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥
वार्त्तिकम् ॥ यन्प्रकरणे ऽप्येभ्योपि दृश्यते इति वक्तव्यम् ॥

120. The affix yap (य) comes in the sense of matup, after the words rūpa, when stamping (coining) or praise is denoted.

Thus आहतं रूपमस्य = रूप्यो दीनारः "a Dināra having stamped on it the form of some king &c". रूप्यः कैदारः, रूप्यं कार्पापणम्. Similarly प्रघस्तं रूपमस्यास्ति = रूप्यः पुरुषः 'a lovely person'. The form impressed on a dinār &c by hammering &c, is called आहत or stamping.

Why do we say 'when stamping or praise is denoted?' Observe रूप-
वान् 'having form'.

Vart:—The affix य् is seen after other words also, as हिम्याः पर्वताः,
शुष्यं ब्राह्मणाः ॥

अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ अस्, माया-मेधा-स्रजः, विनिः ॥
वृत्तिः ॥ अस्मात्प्रातिपदिकान्माया मेधा स्रज इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

121. After a stem ending in अस्, and after māyā, medhā and sraj, comes the affix vini (विन्) in the sense of matup.

Thus पयस्—पयस्विन्, यद्यस्—यद्यस्विन् ॥ मायाविन्, मेधाविन्, स्रजिन् ॥ The
word माया being included in स्त्रीसादि class, will take इनि, and इन् also V, 2, 116.
As मायी, मायिकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि (विनिः) ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

वार्त्तिकम् ॥ छन्दसि विनिप्रकरणे ऽष्टमेखलाद्वयोभयद्वजाहृद्यानां शीर्षत्वं वेति वक्तव्यम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ मर्मणश्चेतिवक्तव्यम् ॥ वा० ॥ सर्वत्रामयस्योपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ भृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्वक्तव्यः ॥

वा० ॥ फलवर्हाभ्यामिन्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ हृद्याद्यालुरन्यतरस्याम् ॥

वा० ॥ शीतोष्णतृमेभ्यस्तत्र सहस्रइत्यालुवक्तव्यः ॥ वा० ॥ तत्र सहस्रइति हिमाचेलुः ॥

वा० ॥ बलाघोलश्च ॥ वा० ॥ वातास्त्रगृहे च ॥ वा० ॥ तत्र पूर्वमरुद्राणां वक्तव्यः ॥

वा० ॥ अर्थात्तरभावे इनिर्वक्तव्यः ॥

122. In the Chhandas, the affix vini is added diversely in the sense of matup.

As अग्ने वेजस्विन् ॥ Sometimes it is not added, as सूर्यो वर्षस्त्वाद् ॥

Vart:—In the Chhandas, the final अ of ह्य, उभय and हृद्य is lengthened optionally before विनि; and it comes after अष्टा, मेखला and द्वजा also: as अष्टावी, मेखलावी, ह्यावी, उभयावी, द्वजावी, हृद्यावी ॥

Vart:—So also after मर्म, as मर्मावी ॥

Vart:—Always after आमय, in the sacred as well as secular literature.
As आमयावी ॥

Vart:—The affix आरकन् comes after वृत् and वृन्; as वृत्तारकः, वृन्तारकः ॥

Vart:—The affix इनच् comes after क्त and बर्ह; as क्तिनः and बर्हिनः ॥

Vart:—So also after हव; the affix चाल् comes optionally: as, हव्यालुः, हवयी, हवयिकः, हवयवान् ॥ The च् is इत् by I. 3. 7.

Vart:—The affix आलुच् comes after चीत्, उष्ण, and तृप्, in the sense of not being able to bear that. As चीत् न सहते = चीत्तालुः 'shivering from cold'. उष्णालुः, तृपालुः ॥

Vart:—So also after द्विच् comes the affix एत् in the above sense: as द्विम न सहते = द्विमेत् ॥

Vart:—The affix क्लुच् in the same sense after बल; as बल न सहते = बल्लुः ॥

Vart:—So also after वाच; as वाचानां समूहः, or वाचं न सहते = वाचुलः ॥

Vart:—The affix तन् comes after पर्व and मरुत्. As पर्वतः and मरुत्तः ॥

Vart:—The affix इनि comes after अर्थ in the sense of 'not having that', as अर्थी 'a beggar, who has not artha or wealth'. Otherwise अर्थवान् 'rich'. All these are obtained by बहुलः ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ ऊर्णायाः, युस् ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्णायायुस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

123. The affix युस् is added to ऊर्णा in the sense of matup, (in the Chhandas).

The स् of युस् makes the word ऊर्णा a षट् (I. 4, 16); the result of which is that rules applicable to ष Bha do not apply; e. g. VI. 1. 148, by which the final ह् or ई, अ or आ is elided. Thus ऊर्णायाः ॥ According to some; ऊर्णासि is to be read in this sūtra. The author of Siddhānta Kaumudī says that this is reasonable; for if yus is added to ūrṇā in secular literature also, then there was no necessity of this sūtra. The word ūrṇā could have been read along with aham and śubham in V. 2. 140.

वाचो ग्मिनिः ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ वाचः, ग्मिनिः ॥

वृत्तिः ॥ वाक्शब्दात् ग्मिनिः प्रत्यये भवति मत्वर्थे ।

124. The affix gmini (ग्मिन्) comes after the word vāch, in the sense of matup.

Thus वाचनी, वाग्मिनौ, वाग्मिनः. The affix is not ग्मिन्, for had it been so, the form would have been वाह्ग्मिन् by VIII. 4. 45 Vart.

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ आलच्-आटचौ, बहुभाषिणि ॥

वृत्तिः ॥ वाक्शब्दात्प्रथमासमर्थांशालच् आटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे बहुभाषिण्यभिधेये ॥

वार्तिकम् ॥ कुत्सितरति वक्तव्यम् ॥

125. The affixes ālach (आल) and ātach (आट) come in the sense of matup, after vāch, the word denoting 'a talkative'.

This debars ग्निन् ॥ Thus वाचालः 'garrulous', वाचाटः ॥

Vart.—These affixes come when contempt is expressed. An orator (वाग्मी) also talks much, but to the purpose. He will not be called वाचालः or वाचाटः ॥

स्वामिन्नेश्वर्ये ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ स्वामिन्, ऐश्वर्ये ॥

वृत्तिः । स्वामिन्निति निपात्यते ऐश्वर्ये गन्धमाने । स्वशब्दादेश्वर्यवाचिनो मन्वर्ये आमिन्प्रत्ययो निपात्यते ।

126. The irregularly formed word svâmin denotes 'Sir or Lord'.

The affix आमिन् comes in the sense of lordship after the word स्व ॥ Thus स्वमस्यास्ति = ऐश्वर्यमस्यास्ति = स्वामिन् ॥ Why do we say when meaning 'Sir', Observe, स्ववान् ॥

अर्शाआदिभ्यो ऽच् ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ अर्शाआदिभ्यः, अच् ॥

वृत्तिः ॥ अर्शस् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽच्यप्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

127. The affix ach (अच्) comes in the sense of matup after the words arśa &c.

Thus अर्शास्ति अस्य विद्यन्ते = अर्शसः उरसः &c. ॥ After a word denoting a member of the body comes the affix अच्, when defect is meant. As लुञ्जः पादोऽस्यास्ति = लुञ्जः, काणः ॥ So also after words denoting color, as शुक्लोऽस्यास्ति = शुक्लः पटः ॥

1 अर्शस्, 2 उरस्, 3 तुन्, 4 चतुर, 5 पलित, 6 जटा, 7 घटा, 8 घटा*, 9 अघ (अन्न), 10 कर्म, 11 अम्ल (आम), 12 लवण, 13 स्वाङ्गाक्षीनात्, 14 वर्णात्. भाकृतिगण ॥

द्वन्द्वोपतापगर्हात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्व-उपताप-गर्हात्-प्राणिस्थात्, इनिः ॥

वृत्तिः ॥ द्वन्द्वः समासः । उपतापो रोगः । गर्हो निन्द्यं, तद्विषयेभ्यः चन्देभ्यः प्राप्तिस्थार्थवाचिभ्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । वा० ॥ प्राण्यङ्गात् ॥

128. The affix ini (इन्) comes, in the sense of matup, after a dvandva compound, after the name of a disease, and after anything denoting fault, when the thing is found in a living being.

Thus Dvandva:—कटकवलयिनी 'a woman having a bracelet and a zone', साङ्खनूपुरिणी 'a woman having śankha and nūpur ornaments'. So after diseases:—कुष्ठी 'a leper', किलासी 'a white leper'. So after names of faults:—ककुशावर्ती, काकतालुकी ॥

Why do we say 'when found in a living being?' Observe पुष्पफलवान् वृक्षः ॥ The affix, according to a Vārtika, does not come after words denoting members of a living body: as, प्राणिप्राक्वती ॥ The word अतः V. 2. 115, is understood in this sūtra, so that the affix does not come after words not

ending in अ; as विश्वकर्माटिकास्ती ॥ Though Dvandva compounds &c. ending in अ, would have taken इति by V. 2. 115, the repetition of this affix in the present sūtra shows that Dvandva compounds &c. take only इति, and not इन् &c.

घातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ घात-अतिसाराभ्याम्-कुक्, च ॥
 वृत्तिः ॥ घातातिसाराद्यद्वाभ्यामितिः प्रत्ययो भवति, तुल्यनियोगेन च तयोः कुगागमो भवति ॥
 वाचिकम् ॥ पिशाचाद्यति वक्तव्यम् ॥

120. The augment kuk (क्) comes before इति, after the words vāta and atisāra,

The words घात and अतिसार being names of diseases, will take इति by the fore-going sūtra; the present aphorism only teaches the affixing of the augment. Thus घातकी, अतिसारकी ॥ Another reading is अतीसारकी ॥

Vart.—So also after पिशाच, as पिशाचकी वैश्वपणः 'the Kubera'.

This is when the words घात and अतिसार denote diseases. Otherwise, घातवती गृहा ॥

वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥ पदानि ॥ वयसि, पूरणात्, (इतिः) ॥
 वृत्तिः ॥ इतिरनुवर्त्तते । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकारिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे वयसि चोत्ते ॥

130. The affix ini comes in the sense of matup, after an ordinal numeral, when age is denoted.

Thus पञ्चमास्यास्ति मासः संवत्सरो वा = पंचमिन् 'five months or years old', as पंचमी दृष्टः ॥ Similarly नवमी, द्वादशी &c. By V. 2. 115 the affix इति would have come after these words; the present sūtra is a restrictive rule teaching that इन् does not come in this sense.

Why do we say वयसि 'when age is denoted'? Observe, पंचमवारं ग्रामरागः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ सुखादिभ्यः, च, (इतिः) ॥
 वृत्तिः ॥ सुख इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इतिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे ॥

131. The affix ini comes (to the exclusion of other affixes) in the sense of matup, after the words sukha &c.

Thus सुखिन् nom. सुखी; दुःखिन् &c. When censure is implied, then इन् comes after मान्, to the exclusion of मतुप्, as माली ॥

The following is the list of सुखादि word :—

- 1 सुख, 2 दुःख, 3 हृत्, 4 कृच्छ, 5 आश्र (आश्र), 6 भ्रम, 7 भलीक, 8 करुण (करुणा), 9 सौद, 10 प्रतीप (प्रमीप), 11 शील, 12 हल, 13 माला क्षेपे, 14 कृपण, 15 प्रणय (प्रणाव) 16 हल, 17 कक्ष ॥

धर्मशीलवर्णान्ताश्च ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ धर्म, शील, वर्णान्तात्, च, (इतिः) ॥
 वृत्तिः ॥ अन्तधनुः प्रत्येकमभिसंबन्धते, धर्माद्यन्तात्प्रातिपदिकारिनिः प्रत्ययो नियम्यते ॥

132. The affix ini comes in the sense of matup, (to the exclusion of others), after nominal steps ending in dharma, śīla, and varṇa.

Thus ब्राह्मणानां धर्मः = ब्राह्मणधर्मः, सोऽस्त्यास्ति = ब्राह्मणधर्मी ॥ ब्राह्मणशीलिनः, ब्राह्मण-
वर्षिनः ॥

हस्ताज्जातौ ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ हस्तात्, जातौ, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ हस्तपञ्चादिनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते ॥

133. The affix ini comes in the sense of matup, after the word hasta, when a genus is denoted by the word so formed.

Thus हस्तोऽस्त्यास्ति = हस्तिन् 'elephant'. Why do we say when meaning a जाति 'a genus'? Observe हस्तवान् पुरुषः ॥

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ वर्णाद्, ब्रह्मचारिणि, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ वर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे समुदायेन चेद्ब्रह्मचारी भण्यते ॥

134. The affix ini comes in the sense of matup, after the word varṇa, when the word so formed means a Brahmachârin.

Thus वर्षिनः 'a Brahmachârî'. The first three वर्ण or castes, who are entitled to the investiture with sacred thread, and lead the life of a Brahma-
student are so called. When the meaning is not of Brahmachârî we have वर्णवान् ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ पुष्करादिभ्यः, देशे, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ पुष्कर इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेदेशोऽभिधीयते ॥

वार्त्तिकम् ॥ इनिप्रकरणे बलाद्वाहुरुपूर्वादुपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ सर्वदिशेति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ भयांशासन्निरहिते ॥ वा० ॥ सवन्ताद्येति वक्तव्यम् ॥

135. The affix ini comes in the sense of matup, after the words pushkara &c, when the word so formed denotes a locality.

Thus पुष्कराणी 'a tank', पद्मिनी &c. Why do we say when 'locality' is expressed? Observe पुष्करवान् हस्ती ॥

Vart:—The affix इन् comes after बल preceded by वाहु or ऊरु, as बहुबलिनः
ऊरुबलिनः ॥

Vart:—So also after words preceded by सर्व; as, सर्वधनिन्, सर्वबीजिनः,
सर्वकोपी नरः ॥

Vart:—So also after भयं when meaning 'not near'; as अधिनः meaning
अर्थोऽसंनिहितोऽस्य 'distant from wealth'. Otherwise भयंवान् 'having wealth'.

Vart:—So also after a compound ending in भयं, as धान्यार्थी, हिरण्यार्थी ॥

1 पुष्कर, 2 पद्म, 3 उत्पल, 4 समाल, 5 कुसुम, 6 नर, 7 कपित्थ, 8 बिल, 9 वृषाल, 10 कर्षे,

11 शालूक, 12 विगर्ह, 13 करीष, 14 शिरीष, 15 अवास, 16 प्रवाह (प्रवास), 17 हिल्प, 18 कैव, 19 कल्लो, 20 तट, 21 तरंग, 22 पद्मज, 23 सरोज, 24 राजीव, 25 नालीक, 26 सरोह, 27 पुटक, 28 भरविन्द, 29 अम्भोज, 30 अहज, 31 कमल, 32 पयस्, 33 बवस. ॥

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ बलादिभ्यः, मतुप्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः । बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप्प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यांप्रहेणन प्रकृत इतिः सप्रुचीयते ।

136. After the nominal-stems bala &c, comes the affix matup optionally, as well as ini.

The affix इनि will come in the alternative. Thus बलवान् or बली (v. मलिन); उल्साहवान् or उल्साही (v. उल्साहिन) ॥

1 बल, 2 उल्साह, 3 उद्गास (उद्गाव), 4 उद्गास, 5 उद्गास, 6 शिखा, 7 कुल, 8 चूदा, 9 झुल, 10 कूल, 11 आयाग, 12 व्यायाग, 13 उपयाग, 14 आरोह, 15 अवरोह, 16 परिणाह, 17 युज, 18 उद्गाम, 19 शिखाबल, 20 वृगमूल, 21 इंच. ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, मन्-माभ्याम् (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ मन्प्रत्ययात्प्रातिपदिकान्मन्माभ्यान्ताच्च इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, सप्रुवावेन चेतसंज्ञा गम्यते ।

137. After a nominal-stem ending in मन् or म, comes the affix ini, in the sense of matup, when the whole word so formed means a name.

Thus प्रथिमन् + इनि = प्रथिम् + इन् (VI. 4. 144) = प्रथिमिन् fem. प्रथिमिनी ॥ So also होमिनी ॥ Similarly होम, होमिनी, सोमिनी ॥ Why do we say, 'when meaning a name'? Observe, सोमवान्, होमवान् ॥

कंशभ्यां बभयुस्ति तु तयसः ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ कं-शभ्याम्, ब-भ-युस्-ति-तु-त-यसः ॥

वृत्तिः ॥ कंशभिति मकारान्तावुक्कमुल्लयोर्वाचकौ, ताभ्यां ब भ युस् ति तु त यस् इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे ।

138. The seven affixes ba, bha, yus, ti, tu, ta and yas, come in the sense of matup, after कम् 'water and happiness', and शम् 'happiness'.

Thus कम्बः, कम्भः, कंयुः, कन्तिः, कन्तुः, कन्तः, कयः, कम्बः, कम्भः, कंयुः, कन्तिः, कन्तुः, कन्तः, कयः ॥

The स् in युस् and यस्, make the stem, a Pada (I. 4. 16), the result of which is that ष of कम् and शम् is changed into Anusvāva before these two affixes by VIII. 3. 23. When denoting a Name, the forms will be कम्बः and कम्भः ॥

तुन्दिबलिबदेभः ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ तुन्दि-बलि-बदेः, भः ॥

वृत्तिः ॥ तुन्दि बलि बदि इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

139. The affix bha (भ) comes in the sense of matup, after tundi, vali and vaṭi.

Thus तुन्दिभः 'having a protuberent belly'. वलिभः and वटिभः ॥ Another form is वलिभः, because वलि is included in the Pāmādi class V. 2. 100. The forms तुन्दिभः &c, are valid by V. 2. 117.

अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥ पदानि ॥ अहं-शुभमोः, युस् ॥

वृत्तिः ॥ अहमिति शब्दान्तराहंकारे वृत्तंते, शुभमित्यव्ययं शुभपर्याय, स्ताभ्यां युस्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

140. The affix yus (यु) comes in the sense of matup, after the word aham 'I', and the indeclinable śubham 'good'.

Thus अहंयुः = अहंकारवान्, 'selfish haughty', शुभयुः = कल्याणवान् ॥ 'auspicious', The स् of युस् makes the words अहम् and शुभम्, Padas; and ह् is changed into Anusvāra (I. 4. 16; VIII. 3. 23). See V. 2. 123.

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य तृतीयः पादः ।

BOOK FIFTH.

CHAPTER THIRD.

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥ पदानि ॥ प्राक्-दिशः, विभक्तिः ॥

वृत्तिः ॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति वक्ष्यति, प्रागितस्मादिक् संसृजनाद्यानित ऊर्ध्वननुकनि-
प्यामो विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्याः ।

1. The affixes taught from this aphorism forward as far as V. 3. 27 (exclusive) are called Vibhakti.

The affixes herein taught do not change the sense of the word, i. e. they are स्वार्थ affixes which leave to the word their own denotation. The rule IV. 1. 82, extends no further than this, hence the words formed by these affixes do not produce epithets connoting the sense of the primitive and denoting something else.

Thus V. 3. 7 declares, that after the words किञ्च in the ablative there is the affix तसिल्, as कुतः, ततः अतः ॥

The purpose served by designating these affixes as Vibhakti is (a) to debar the elision of final स् and ष् of the affixes as इत् (I. 3. 4). Thus in the affix सानीच् V. 3. 18, ष् is not इत्, had it been so, rule I. 1. 47 would have applied: (b) to regulate the accent of इत्, thus इत् + तसिल् = इत्तः here by VI. 1. 171, the affix तसिल् becomes udatta by virtue of its being Vibhakti, otherwise the accent would have been regulated by the indicatory ष् (VI. 1. 193); (c) to make applicable to these words the rules of त्यदादि, that is, the rules given in the Sūtras VII. 2. 102, and those that follow. Thus त्यद् + तसिल् = त्यतः, the ष् being replaced by अ by VII. 2. 102.

The affixes now to be taught being स्वार्थिका, the anuvṛitti of समर्थानच् and प्रथमाद् of IV. 1. 82, does not apply to them. The word च of IV. 1. 82 however applies here, so that these affixes are optional, thus we may have कृत्वा or कसात्, कृच or कसिच् ॥

किं सर्वनाम बहुभ्यो ऽध्यादिभ्यः ॥ २ ॥ पदानि ॥ किम्-सर्वनाम-बहुभ्यः, अङ्ग-
दिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्दिद्य इत्येव । किम् सर्वनाम्नो बहुष्वन्नाच्च प्राग्दिद्यः प्रत्यया वेदितव्याः ।
वार्तिकम् । बहुमहणे संख्यामहणम् ॥

2. These Prâgdiśīya affixes come after the word kim, and after a stem called sarvanâma, and after bahu ; but not after dvi &c.

The words द्वि &c, though सवनाम are exempted. Thus कुच, कुतः, वतः, वचः, बहुतः, बहुवः ॥

Why do we say अङ्गादि 'not dvi &c'. Observe हाभ्याम्, हयोः ॥ Why do we say किम् &c? Observe वृक्षान्, वृक्षे &c. The word किम् is a सर्वनाम, but it being included in the dyâdi class, would have been exempted from the operation of this rule had it not been separately mentioned.

Vart:—The word बहु here is a Sankhyâ. Therefore, the affix does not apply here, वहोः सूपात्, वहो सूप् ॥

इदम् इश् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ इदम्, इश् ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्दिद्य इत्येव । इदम् इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयेषु प्रत्ययेषु परतः ।

3. For idam, there is the substitute इश् (इ), when a Prâgdiśīya affix follows.

The word प्राग्दिद्यः is understood here also. The श् of इश् is indicative of the substitution of the whole (I. 1. 55). Thus इदम्+इ V. 3. 11, = इइ ॥

एततौ रथोः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ एत-इतौ, र-थोः ॥

वृत्तिः ॥ रेफ्यकापक्षे प्राग्दिशीये प्रत्यये परत इदम् एततावदिशो भवतः । इद्योपचारः ।

4. The substitutes एत and इत come instead of idam, when a Prâgdiśīya affix beginning with र and थ respectively follows.

This debars इश् ॥ The अ in र is for the sake of euphony. Thus इदम्+इत् = एतर्हि (V. 3. 16); इदम्+यद् = इत्थम् (V. 3. 24).

एतदोश् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ एतदः, अश् ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्दिद्य इत्येव । एतदः प्राग्दिशीये परतो ऽधित्ययमादेशो भवति ।

5. The substitute अश् comes in the place of एतद् when a Prâgdiśīya affix follows.

The श् of अश् causes the replacement of the whole (I. 1. 55). According to Patanjali the substitute is अन् and not अश् ॥ Thus एतद्+तसिद् = अतः V. 3. 7; अन् V. 3. 10.

Vart:—This sūtra must be divided into two एतदः, and अश्, the mean-

ing being. (1) The substitutes एत् and इत् come in the place of एत्द् when affixes beginning with र् and य respectively follow, as एत्द् + हिँत = एत्हिँ (V. 3. 21) एत्द् + यद् = इत्यद् ॥ The य must be the य of यद् which comes after idam (V. 3. 24) for the application of this rule (1), and not the य of यात् (V. 3. 23) before which the substitute will be अद् ॥ The word एत्द् will take यद् by the implication of this rule. (2) The substitute अद् replaces एत्द् before other Prāgdiśīya affixes.

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥ पदानि ॥ सर्वस्य, सः, अन्यतरस्याम्, दि ॥
वृत्तिः । सर्वस्य स इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीये एकापदेशे प्रत्यये परतोऽन्यतरस्याम् ।

6. The स is substituted optionally for सर्व before a Prāgdiśīya vibhakti beginning with द् ॥

Thus सर्वस or सस ॥ When the affix is not Prāgdiśīya, there is no substitution: as, सर्वे ददाति = सर्वस ब्राह्मणी 'a Brāhmaṇī who gives all'.

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥ पदानि ॥ पञ्चम्याः, तसिल् ॥
वृत्तिः ॥ पञ्चम्यन्तेभ्यः किं सर्वनाम बहुभ्यस्तसिल्प्रत्ययो भवति ।

7. The affix (— तस्) comes after the word kim, a sarvanāma, and bahu, when ending in the ablative case.

As किम् + तसिल् = कु + तस् (VII. 2. 104) = कुतः, यतः, ततः, बहुतः ॥

तसेश्च ॥ ८ ॥ पदानि ॥ तसेः, च ॥
वृत्तिः ॥ प्रतियोग पञ्चम्यास्तसिः, अपदानि चाहीयरुहोपि वक्ष्यति । तस्य तसेः किं सर्वनाम बहुभ्यः परस्व तसिलोदेशो भवति ।

8. The affix tasil (— तस्) is substituted for तस् (V. 4. 44, 45) when kim, a sarvanāma, and bahu follow.

Thus कुतः, यतः, ततः, or बहुत भागतः ॥ This substitution is for the sake of accent; and for giving it the designation of vibhakti.

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥ पदानि ॥ परि-अभिभ्यां, च (तसिल्) ॥
वृत्तिः । परि अभि इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति ॥

9. The affix tasil comes after pari and abhi also.

This affix comes when परि means 'all'; and अभि means 'both'. Thus परितः = सर्वतः; 'all round'; अभितः, उभयतः 'on both sides'.

सप्तम्यास्तसिल् ॥ १० ॥ पदानि ॥ सप्तम्याः, तसिल् ॥
वृत्तिः ॥ किं सर्वनाम बहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः तसिल् प्रत्ययो भवति ।

10. The affix tral (— त्र) comes after kim, a sarvanāma, and bahu, when ending in a locative.

Thus कुत्र (VII. 2. 104) 'where', तत्र (VII. 2. 102) 'there', बहुत्र 'in many places'.

इदमो हः ॥ ११ ॥ पदानि ॥ इदमः, हः ॥
वृत्तिः ॥ इदमः सप्तम्यन्ताद्भ्यः प्रत्ययो भवति । त्रलोऽपवादः ॥

11. The affix ह comes after ह्वन् ending in the locative.

This debars बल् ॥ Thus इह (V. 3. 3.) 'here'.

किमो ऽत् ॥ १२ ॥ पदानि ॥ किमः अत् ॥

वृत्तिः ॥ किमः सप्तम्यन्ताद्द्वयत्ययो भवति । बलोऽपवादः ।

12. The affix अत् (अ) comes after kim ending in the locative.

This debars बल् ॥ Thus कम् + अत् = कु + भ (VII. 2. 105) = क as कु मोक्ष्यसे 'where will you eat'. क्वाप्शेष्यसे । According to some बल् also comes, as कुच ॥ This is done by drawing the word वा 'optionally' from the next sūtra. So that this sūtra becomes an optional one.

वा ह चच्छन्दसि ॥ १३ ॥ पदानि ॥ वा, ह, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ किमः सप्तम्यन्ताद्वा ह प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । यथाप्राप्तं च ।

13. Optionally the affix ह also comes in the Chhandas, after the word kim in the locative : as well as the other affixes.

Thus कुह (VII. 2. 104), क, कुच. As in Rig Veda VIII. 62. 4 : कुहंस्तु कुहंजग्मयुः कुहं द्येनेषं पेतयुः ॥ 'Where are ye two? Where are you (or did you) going? Where do you fall like eagles?'

इतराभ्योपि हृद्यन्ते ॥ १४ ॥ पदानि ॥ इतराभ्यः, अपि, हृद्यन्ते ॥

वृत्तिः ॥ सप्तमीपञ्चम्यपेक्षमितरत्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलारयो हृद्यन्ते ।

14. The above affixes are seen coming after kim, a sarvanama and bahu, ending with other case-affixes also, besides the locative and ablative.

That is to say, the affixes तस्मिन्, बल्, ह &c come after kim &c which are not in the ablative or the locative case. By the employment of the expression 'are seen', it is hinted that this may take place not on every occasion, but only when in juxtaposition with such words as भवन् 'Your Honor', दीर्घायुः 'long-lived', आयुष्मान् 'having long-life', and देवानामिदं 'the beloved of the Gods'. Thus :

Nom.	ततो भवान् or तत्र भवान् = स भवान् ॥
Acc.	तत्र भवन्तम् or ततो भवन्तम् = तं भवन्तम् ॥
Ins.	तत्र भवता or ततो भवता = तेन भवता ॥
Dat.	ततो भवसे or तत्र भवसे = तस्मै भवसे ॥
Abt.	ततो भवतः or तत्र भवतः = तस्माद् भवतः ॥
Gen.	ततो भवतः or तत्र भवतः = तस्य भवतः ॥
Loc.	ततो भवसि or तत्र भवसि = तस्मिन् भवसि ॥

Similarly with the words *दीपायुः*, *आयुष्माद्* and *देवानां मित्रः* ॥

सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा ॥ १५ ॥ पदानि ॥ सर्वं, एक, अन्य, किम्, यत्, तदः, काले, दा ॥

वृत्तिः ॥ सप्तम्या इति वर्त्तते, न स्वित्तराभ्य इति । सर्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽश प्रत्ययो भवति । मलोपवादः ।

15. After *sarva* 'all', *eka* 'one', *anya* 'other', *kim* 'what', *yad* 'which', and *tad* 'that', when time is denoted, comes the affix *दा*, the words being in the locative case.

The word *सप्तम्याः* V. 2. 10 is understood here and not the word *इत्तराभ्यां* of the last. This debars *बल्* ॥ Thus *सर्वदा* or *सदा* (V. 3. 6) 'at every time' or 'always', *एकदा* 'once', *अन्यदा* 'at another time', *कदा* (VII. 2. 103) 'when', *यदा* 'when', *तदा* 'then'.

Why do we say *काले* 'when time is denoted'? Observe *सर्वत्रदेशे* (where although the case is the 7th, the affix is not *श*, because the sense is) 'in every place' or 'every where'.

इदमो हिंल् ॥ १६ ॥ पदानि ॥ इदमः, हिंल् ॥

वृत्तिः ॥ सप्तम्या इत्येव । काल इति च । इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् हिंल् प्रत्ययो भवति । इत्यापवादः ॥

16. After *idam* 'this', ending in the locative case, comes the affix *rhil* (—/हिं), when time is denoted.

The words *सप्तम्याः* and *काले* are understood. This *rhil* debars *ha*. The *ह्* of *हिंल्* is for accent. Thus *अस्मिन् काले* = *एतर्हि* (V. 3. 4) 'at this time'. Why 'when time is denoted'? Observe, *इह* 'in this place', as *इह देशे* ॥ See V. 3. 4.

अधुना ॥ १७ ॥ पदानि ॥ अधुना ॥

वृत्तिः ॥ अधुनेति निपात्यते । इदमेऽद्यभावो धुना च प्रत्ययः ।

17. The word *adhunâ* is anomalous, having the same sense.

As *अस्मिन् काले* = *अधुना* 'at this time': *अद्* is substituted for *इत्* and, *धुन* affix is added.

दानीं च ॥ १८ ॥ पदानि ॥ दानीम्, च ॥

वृत्तिः ॥ इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानादानीं प्रत्ययो भवति ।

18. The affix *dânim* also comes after *idam*, ending in the locative, and denoting time.

Thus *अस्मिन् काले* = *इदानीम्* (V. 3. 3) 'at this time'.

तदो दा च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ तदः, दा, च ॥

वृत्तिः ॥ तदः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् दा प्रत्ययो भवति चकारादानीं च ।

19. After *tad*, ending in the seventh case, when time is denoted, comes the affix *दा*, and also *dânim*.

The णीच् is read into the sūtra by force of the word च 'also'. Thus वस्मिन् काले—तदा or तदानीच् 'at that time'. This sūtra, so far as it ordains ण after the word तद् is useless, because the word तद् already takes ण by V. 3. 15.

तयोर्दाहिलौ च्छन्दसि ॥ २० ॥ पदानि ॥ तयोः, दा, हिलौ, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ तयोपिति प्रातिपदिकनिर्देशः । तयोर्दिग्मः तदम् यथासंख्यं दाहिलौ प्रत्ययो भवत ञ्छन्दसि विषये । चकारपद्यामात्रं च ।

20. After these two (nominal stems idam and tad), come respectively the affixes dā and rhil, in the Chhandas, and also the other affixes.

The affix ण comes after इद्च् and हिं after तद् ॥ Thus इदा (V. 3. 3), तर्हि (VII. 2. 102). So also इदानीच् and तदानीच् ॥ As इदा हि इदुर्पस्तुतिमिषा शुभस्य प्रकृत्यै (Rig Veda VIII. 27. 11).

अनद्यतने हिलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ पदानि ॥ अनद्यतने, हिल, अन्यतरस्याम् ॥ वृत्तिः । छन्दसीति न स्मर्यते । सामान्येन विधानम् । किं सर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो ऽनद्यतने कालविशेषे वक्तव्येभ्यो हिल् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ।

21. The affix rhil (— / हिं) comes optionally, in denoting time not of the current day, after the words 'kim, the sarvanāma, and bahu &c.' in the 7th case.

The anuvṛitti of छन्दसि is not read into this sūtra. This is a general rule. Thus कर्हि or कदा (VII. 2. 103), यर्हि or यदा, तर्हि or तदा ॥

सद्यःपरुत्परार्येषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ २२ ॥ पदानि ॥ सद्यः, परुत्, परारि, पेषमः, परेद्यवि, अद्य, पूर्वेद्युः, अन्येद्युः, इतरेद्युः, अपरेद्युः, अधरेद्युः, उभयेद्युः, उत्तरेद्युः ॥

वृत्तिः । सप्तम्याः कालवृत्तिं वर्त्तते । सद्यःप्रभृतयःषड्वा निपात्यन्ते प्रकृतिप्रत्यय आदेशः कालविशेषवृत्तिं सर्वमेतन्निपातनास्त्वथते ।

वार्तिकम् । शुभोभयादन्तम्यः ॥

22. The following words are anomalous: sadyah, parut, parāri, aishamas, paredyavi, adya, pūrvedyus, anyedyus, anyataredyus, itaredyus, aparedyus, adharedyus, ubhayeddyus, and uttareddyus.

The words सप्तम्याः and काल are understood here. The base, the substitute, the affix, the particular time &c, must all be deduced from these forms. Thus सद्यः is formed from समान, by substituting स for समान, and adding the affix द्यल्; in the sense of 'a day'. समानेऽहनि=सद्यः 'the same day'. The पूर्व and पूर्वतर are replaced by पर, and then the affixes उत् and आरि are added, in the sense of 'a year'. Thus पूर्वास्मिन् संवस्तरे=परुत् 'last year'. पूर्वतरे संवस्तरे=परार 'the year before last'. The इद्य replaces इद्च्, and affix समसण् is added, in the

sense of 'year'. Thus अस्मिन् सवस्तरे = देवमः 'during this year'. To वर is added एषादि in the sense of 'a day': as, परस्मिन्नहनि = परेषादि 'the other day'. The अस्मिन्नहनि replaces इहम् and the affix यस् is added in the sense of 'a day'. Thus अस्मिन्नहनि = अद्य 'to day'. To the words पूर्व, अन्य, अन्यतर, इतर, अपर, अघर, उभय and उपर is added the affix एषुस्, in the sense of 'a day': as पूर्वस्मिन्नहनि = पूर्वेषुस् 'on the day before', अन्यस्मिन्नहनि = अन्येषुस् 'on the following day'. अन्यतस्मिन्नहनि = अन्यतरेषुः 'on either of two days' इतरस्मिन्नहनि = इतरेषुः 'on another day', अपरस्मिन्नहनि = अपरेषुः 'on the following day', अघरस्मिन्नहनि = अघरेषुः 'on a previous day'. उभयोरह्नोः = उभयेषुः 'on both days'.

प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥ पदानि ॥ प्रकारवचने, थाल् ॥

वृत्तिः । किसर्वनामबहुभ्यो ऽध्यादिभ्य इति वचने । समन्याः कालवति निवृत्तम् । सामान्यस्य विशेषो भेदकः प्रकारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतत् । प्रकारवृत्तिभ्यः किसर्वनामबहुभ्यः स्तार्ये थाल् प्रत्ययो भवति ।

23. The affix thâl (—ल था) comes, after the words kim &c V. 3. 2, when we speak of a kind or manner of being.

The sūtra V. 3. 2, is to be read into this. The anuvṛtiti of समन्याः and काले ceases. The word प्रकार means the differentiating quality distinguishing a species among the genus: it means 'sort', 'kind', 'mode', 'manner' &c. Thus तेन प्रकारेण = तथा 'so, in that manner'. Similarly यथा, सर्वथा ॥ The affix जातीय् taught in V. 3. 69 has also the same force, with this difference that जातीय् applies to words which denote things possessing such a quality (प्रकारवाच, while thâl denotes mode itself. Therefore, one does not debar the other, so that we have forms like तथाजातीयः, and यथाजातीयः ॥

इदमस्यमुः ॥ २४ ॥ पदानि ॥ इदमः, यमुः ॥

वृत्तिः । इदंशब्दात्प्रकारवचने यमुः प्रत्ययो भवति । थालोपवाहः ।

24. After idam comes the affix thamu (थम्) in the same sense i. e. in denoting manner.

This debars थाल्; thus: अनेन प्रकारेण = इत्यम् V. 3. 4, 'in this manner. The ञ् in यमु protects the म् from becoming इत् (See I. 3. 4)

किमश्च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ किमः, च, यमुः ॥

वृत्तिः । किमश्चात् प्रकारवचने यमुः प्रत्ययो भवति ।

25. Also after kim, comes the affix thamu in the sense of manner.

Thus केन प्रकारेण = कथम् 'how?'

था हेतौ चच्छन्दसि ॥ २६ ॥ पदानि ॥ था, हेतौ, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः । किमश्चात्तेतौ वर्त्तमानात्था प्रत्ययो भवति, प्रकारवचकारवचने । छन्दसि विषये ।

26. The affix चा comes in the sense of 'cause' also (as well as 'manner'), in the Chhandas, after the word kim.

The word प्रकार वचने is read into the sūtra by force of च ॥ Thus कया wherefore? why? for what reason?, कया 'how'. The former is an example of हेतु 'reason or cause', the second of प्रकार 'manner'. As in the following sentences : कया मामं न पृच्छसि = केन हेतुना मामं न पृच्छसि ॥ कया देवा भासद् पुराविदः ॥

Here end the affixes having the designation of Vibhakti.

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥ पदानि ॥
दिक्शब्देभ्यः, सप्तमी-पञ्चमी-प्रथमाभ्यः, दिक्-देश-कालेषु, अस्तातिः ॥

वृत्तिः । दिक्षां शब्दाः दिक्शब्दाः तेभ्यो दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वर्त्तमानेभ्यः सप्तमीपञ्चमी प्रथमान्तेभ्यो उस्तातिः प्रत्ययो भवति स्वार्थे ॥

27. After words of 'direction', ending in the locative, ablative and nominative, and referring to 'direction', 'locality' or 'time', comes the affix astāti (अस्तात्), without change of sense.

The word दिक् शब्दाः means 'words denoting directions'. Thus पुरस्ताद्, has all these three significations in the following sentences, पुरस्तादवसति 'he lives eastward', पुरस्ताद्गतः 'he came from east' पुरस्ताद् रमणीयम् 'It was delightful previously'. Similarly with अस्तस्तात् ॥

Why do we say 'after words of direction? Observe ऐन्द्र्यां विधि वसति ॥ Why do we say 'ending in the locative, ablative and nominative'? Observe पूर्वम् मामं गतः ॥ Why do we say when the sense is 'a direction', 'a locality' or 'a time'? Observe पूर्वस्मिन् गुरौ वसति 'he lives in the presence of the guru'.

This affix is a स्वार्थिक affix, like the affixes taught previously. The words denoting direction must be primitive words of direction; and not derivative words like ऐन्द्री &c. which also denote direction. The rule of वयासेच्य does not apply here.

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ दक्षिणा-उत्तराभ्याम्, अतसुच् ॥

वृत्तिः ॥ दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्त्तमानाभ्यां सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्ताभ्यां स्वार्थे अतसुच् प्रत्ययो भवति । अस्तातिरपवादः ।

28. After dakṣiṇā and uttara, (referring to a direction or a locality or a time, and ending with locative, ablative or nominative) comes the affix atasuch (अतसुच्) ॥

This debars अस्ताति ॥ The word दक्षिणा can never refer to time, so with regard to it direction and locality are only taken. Thus दक्षिणतो वसति, दक्षिणत भागतः, दक्षिणतोरमणीयम् ॥ उत्तरतो वसति, उत्तरत भागतः, उत्तरतोरमणीयम् ॥ The अ of अतसुच् is for the sake of differentiating this affix from तत् in sūtras like II. 3. 30.

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ विभाषा-पर-अवराभ्याम् (अतसुच्) ॥
वृत्तिः । परावरशब्दाभ्यां विभाषा ऽतसुच्प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थे ।

29. Optionally after para and avara, comes the affix atasuch, in the sense of astâti.

Thus परतः or परस्तात् or अवरस्तात् or अवरतो वसति, भागतः or एमणीयम् ॥

अञ्चेलुक् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ अञ्चः, लुक् ॥

वृत्तिः । अञ्चत्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्य उत्तरस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुप् भवति ।

30. After words of direction ending in अञ्च्, there is luk-elision of the affix astâti.

Thus प्राक् or प्रत्यक्; as, प्राच्यां दिशि वसति = प्राग् वसति, प्रागागतः, प्रामणीयम् ॥
The feminine affix of प्राची is also elided, when the taddhita affix is elided by लुक् ॥ See I. 2. 49.

उपर्युपरिष्ठात् ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ उपरि-उपरिष्ठात् ॥

वृत्तिः । उपरि उपरिष्ठात् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अस्तातिरर्थे । ऊर्ध्वस्योपभावः रिप् रिष्टातिल्ले च प्रत्ययौ निपात्येते ।

31. The word upari and upariṣṭât are anomalous in the sense of astâti.

These words are derived irregularly from the word ऊर्ध्व, by changing it into उप, and adding the affixes रिप् and रिष्टातिल् ॥ Thus ऊर्ध्वायां दिशि वसति = उपरि वसति. So also उपर्यागतः, उपरि एमणीयम् ॥ उपरिष्ठाद् वसति, उपरिष्ठाद्गतः, उपरिष्ठाद्गमणीयम् ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ पश्चात् ॥

वृत्तिः ॥ पश्चादित्ययं शब्दो निपात्येते ऽस्तातिरर्थे । अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः ।

वार्तिकम् ॥ दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावा वक्तव्यः, आतिश्च प्रत्ययः ॥

वा० ॥ अर्द्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः ॥

षा० ॥ विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः ॥

32. The word paśchât is anomalous, in the sense of astâti.

The word is formed by changing अपर into पश्च, and adding the affix आति ॥ As अपरस्यां दिशि वसति = पश्चाद् वसति, भागतः, एमणीयम् &c.

Vart:—So also when अपर is preceded by another word denoting direction, it is changed into paścha and âti is added. As दक्षिणपश्चात्, उत्तरपश्चात् ॥

Vart:—So also when अर्ध follows such a compound, apara is changed into paścha; as, दक्षिणपश्चार्धः, उत्तरपश्चार्धः ॥

Vart:—Apara is changed into paścha, when followed by ardha, and not preceded by any other word. As, पश्चार्धः ॥

पश्च पश्चा च्छन्दसि ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ पश्च, पश्चा, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ पश्चपश्चाशब्दौ निपात्येते छन्दसि विषये, अस्तातिरर्थे । चकारात्पश्चादित्यपि भवति । अपरस्य पश्चभावा ऽकाराकारो च प्रत्ययो निपात्येते ॥

33. The words *paścha* and *paśchā* are anomalous in the Chhandas, having the force of *astāti*.

By च्, the word पश्चात् is also included. As पुत्र ब्याघ्रो जायते, पश्च, पश्चा or पश्चात् सिद्धः ॥ As पश्चात् पुस्तोदधुपदुर्वन्तान् (Rig Ved X. 87. 21) पश्चेत्प्रन्यदंमवृयाजंनम् (R. V. X. 149. 3).

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ उत्तर, अधर, दक्षिणात्, आति ॥
श्रुतिः ॥ उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे ।

34. To the words *uttara*, *adhara* and *dakshina* is added the affix *āti*, in the sense of *astāti*.

Thus उत्तरस्यां द्विधि वसति = उत्तरवसति ; उत्तरागतः, उत्तरागमणीयम् ॥ Similarly अधरात् and दक्षिणात् ॥

एनवन्यतरस्यामदूरे ऽपञ्चम्याः ॥ ३ ॥ पदानि ॥ एनप्, अन्यतरस्याम्, अदूरे, अपञ्चम्याः ॥

श्रुतिः । उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यामस्तातेरर्थे । अदूरे चेद्वधिमानवधेर्भवति ।

35. The affix *enap* (एनप्) comes optionally, (after the words *uttara*, *adhara* and *dakshina*, in the sense of *astāti*), when the limit indicated is not remote, and when it is not a substitute of the ablative case-affix.

The affix *अस्ताति* and the other affixes taught above come with the force of locative, ablative and nominative. The *एनप्* comes with the force of locative and nominative and not that of ablative. The adverbs so formed refer to objects not at a distance. Thus उत्तरेण or उत्तरात् or उत्तरतो वसति or एनपीयम् ॥ Similarly अधरेण, अधरात्, अधस्ताद् वसति &c, so also दक्षिणेन, दक्षिणात्, दक्षिणतो, वसति &c, 'He lives near by in the north-ward or southward'. Why do we say 'when not denoting distance'. Observe उत्तरवसति 'he lives far away in the north'. Why do we say 'when not having the force of ablative'? Observe उत्तरागतः 'come from the north'.

The word *अपञ्चम्याः* governs all the succeeding *sūtras* upto V. 3. 39, exclusive. Some do not read उत्तर &c into this *sūtra*: according to them this is a general rule applicable to all words denoting direction. As पूर्वेषु मामम्, अपरेण मामम् (II. 3. 31). The ए in *enap* is for the sake of accent (III. 1. 4).

दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ दक्षिणात्, आच् ॥

श्रुतिः ॥ अदूरवति न स्वर्यते । अपञ्चम्या इति वचने । दक्षिणशब्दादाच् प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे ।

36. The affix *āch* (आँ) comes after the word *dakshina*, in the sense of *astāti*, but not as a substitute of the ablative case-affix.

The word अहू of the last sūtra is not read into this: though the word अपञ्चम्या: governs it. Thus दक्षिणा वसति or रमणीयम्, but दक्षिणत आगतः ॥ The च् in आच् is not for the sake of accent (VI. 1. 163) for the simple affix आ would be udatta by the general rule III. 1. 3. The च् serves the purpose of differentiating this आ from other affixes in Sūtra II. 3. 29.

आहि च दूरे ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ आहि, च, दूरे, (आच्) ॥

वृत्तिः । दक्षिणदक्षिणदक्षिणः प्रत्यये भवति अस्तातेरर्थे, चकाराच् । दूरे चेद्वधिमनवधेर्भवति ।

37. The affix āhi (आहि) comes after the word dakṣhiṇa, in the sense of astāti, as well as āch, when the reference is to a distant limit.

Thus दक्षिणाहि वसति or दक्षिणा वसति 'he lives far away in the south'. Similarly दक्षिणाहिं रमनायम्, दक्षिणा रमणीयम् ॥

Why do we say दूरे 'when the adverb denotes a distant limit'? Observe दक्षिणतो वसति ॥ The word अपञ्चम्या: governs this also: as, दक्षिणत आगतः ॥

उत्तराच्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ उत्तरात्, च, (आच्-आही) ॥

वृत्तिः । उत्तरदक्षिणदक्षिणदक्षिणी प्रत्यये भवतः, अस्तातेरर्थे, दूरे चेद्वधिमनवधेर्भवति ।

38. The affixes आच् and आहि come after uttara in the sense of astāti; when the reference is to a distant limit.

Thus उत्तर or उत्तरहि वसति or रमणीयम् "He lives far away in the north: or the northward far away is pleasant". But when 'distance' is not meant we have उत्तरेण प्रयाति ॥ The word अपञ्चम्या: governs this also: as उत्तरागतः ॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवधैषाम् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ पूर्व-अधर-अवराणाम्-असिः, पुर-अध-अवः च, एषाम् ॥

वृत्तिः । अपञ्चम्या इति निवृत्तम् । तिसृणां विभक्तीनामिह प्रथमम् ॥ पूर्वाधरावराणामसि प्रत्यये भवति अस्तातेरर्थे । तस्मान्नियोगेन चैषां यथासंख्यं पुर अध् अच् इत्येते आदेशा भवन्तः ।

39. After pūrva, adhara and avara comes the affix asi (अस्) in the sense of astāti; and pur, adh, and av are their respective substitutes before this affix.

The word अपञ्चम्या: does not govern this sūtra. Thus पुणे वसति, पुर आगतः, पुणे रमणीयम् ॥ Similarly अधस् and अवस् with वसति, आगतः and रमणीयम् ॥ As अधोवसति अध-आगतः, अधोरमणीयम्, अवोवसति, अवभागतः and अवोरमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥ पदानि ॥ अस्ताति, च ॥

वृत्तिः । सम्प्रत्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परतः पूर्वासीनां यथासंख्यं पुरादय आदेशा भवन्ति ।

40. The same substitution takes place when the affix astāti (अस्तात्) follows.

That is *पूर्व* for *अध्*, *अध्* for *अधर* and *अध्* for *अवर* ॥ This sūtra indicates by implication that the affix *अस्ताति* V. 3. 27 is not debarred by *अध्* after these words. Thus *पुरस्तात्* or *अधस्तात्* or *अवस्तात्* *वसति* or *भागतः* or *रमणीयम्* ॥

विभाषा ऽवरस्य ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ विभाषा, अवरस्य ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अवरस्तात्तो परतो विभाषा अध् इत्ययमादेशो भवति ॥

41. The substitution of *अध्* for *अवर* is optional when *astāti* follows.

This declares option when by last it was compulsory. As *अवस्तात्* or *अवस्तात्* *वसति* *भागतः*, or *रमणीयम्* ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, विधार्थे, धा ॥

वृत्तिः ॥ संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थे वर्त्तमानेभ्यो धा प्रत्ययो भवति स्वार्थे । विधा प्रकारः सर्व क्रियाविषय एव गृह्यते । क्रियाप्रकारे वर्त्तमानायाः संख्याया धा प्रत्ययः ॥

42. The affix *dhā* (धा) comes after a nominal-stem denoting a Numeral, when it means the mode or manner of an action.

The word *विधा* and *प्रकार* have the same meaning. The adverbs so formed apply to every kind of action. Thus *एकधा भुङ्क्ते* 'he eats once'. *द्विधा गच्छति* 'he goes twice'. Similarly *विधा*, *चतुर्धा*, *पञ्चधा* ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ अधिकरण-विचाले, च, (धा) ॥

वृत्तिः ॥ संख्याया इत्येव । अधिकरणं द्रव्यं, तस्य विचालः संख्यान्तरापादनम् । एकस्थानिकीकरणमनेकत्वं वा एकीकरणम् । अधिकरणविचाले गम्यमाने संख्यायाः स्वार्थे धा प्रत्ययो भवति ॥

43. The affix *dhā* comes after a numeral, when the sense is a change in the apportionment or distribution of substances.

The word *संख्यायाः* is understood here. The word *अधिकरण* means 'matter, stuff, substance'. *विचालः* 'change in numbers'. Thus to make one into many, or to make many into one. Thus *एकं राशिं पञ्चधा कुरु* 'divide one heap into five'. *अष्टधा कुरु*, *अनेकमेकधा कुरु* ॥

एकादो ध्यमुञ्जन्त्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ एकाद्-धः, ध्यमुञ्-अन्यतर-स्याम् ।

वृत्तिः । एकचञ्जात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुञ्जदेशो भवत्यन्यतरस्याम् ।

44. After the word *eka* the substitute *dhyamuñ* (+/—*ध्यम्*) comes optionally instead of *dhā*.

Thus *एकधा राशिं कुरु* or *एकधं कुरु*; *एकधा भुङ्क्ते* or *एकधं भुङ्क्ते* ॥ The repetition of *धा* in the sūtra shows that the substitution takes place when the sense is that of *विधा*, as well as when it is that of *अधिकरण विचाल* ॥ Had *धा* not been repeated, the substitution would have come in the sense of *अधिकरण विचाल* only, as immediately preceding this sūtra.

द्वित्रयोश्च घमुञ् ॥ ४५ ॥ पदानि । द्वित्रयोः, च, घमुञ् ॥

वृत्तिः । धा इत्यनुवर्तते । द्वित्रयोः संबन्धिनो धामस्यस्य विधायोऽधिकरणविचाले च विहितस्य धमुमादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ।

वाक्तिकम् । धमुमन्तास्त्रायै उदर्शनम् ॥

45. The substitute dhamuñ (+^l—धम्) comes optionally, in the place of धा, after the words dvi and tri.

Here also it comes in both the विधाय and अधिकरण विचाल senses. By च, the word 'optionally' is drawn into the sūtra. Thus द्विधा or द्वेषम्, त्रिधा, or त्रैषम् ॥

Vart.—The affix उ (da, with the elision of the final vowel) comes without changing the sense, after words ending in dhamuñ. As द्वेष, त्रैष, in पयि द्वेषानि संश्रयन्ते, मति त्रैषानि संश्रयन्ते ॥

एधाश्च ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ एधात्, च ॥

वृत्तिः । द्वित्रयोः संबन्धिनो धामस्यस्य एधाजारेणो भवत्यन्यतरस्याम् ।

46. The substitute edhāch (एधौ) comes optionally in the place of dhā, after dvi and tri.

Thus द्वेषा (VI. 4. 148) or द्वेषम् or त्रिधा, त्रैषा, त्रैषम् or त्रिधा ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ याप्ये-पाशप् ॥

वृत्तिः । याप्यः कुस्त्वित् उच्यते । याप्य वर्त्तमानाख्यातिपरिकास्त्रायै पाशप् प्रत्ययो भवति ।

47. The affix pāśap (पाशप्) denotes something as insignificant.

The word याप्य means 'contempt, trifling' &c. Thus याप्यो वैयाकरणः = वैयाकरणपाशः 'a very bad Grammarian'. So also वाक्तिकपाशः ॥ Of course this will not come in denoting a person who is a good Grammarian, but bears bad character, or who is a good performer of sacrifices but immoral.

पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ पूरणात्, भागे-तीयात्, अन् ॥

वृत्तिः । पूरणप्रत्ययो यस्तीयस्तदन्ताख्यातिपरिकास्त्रागे वर्त्तमानास्त्रायै अन् प्रत्ययो भवति ।

48. After (a nominal stem being) an ordinal number ending in tiya, comes the affix अन् (^l—अ), (the word retaining its denotation), when a 'part' is meant.

This sūtra is made only to teach accent, for the word to which अन् is added undergoes no other change of form except in accent. Thus द्वितीयः (V. 2. 54) has udātta on ती (III. 1. 3) but when अन् is added, the accent falls on द्वि (VI. 1. 197). Thus द्वितीयो भागः = द्वितीयः 'the moiety'. Similarly तृतीयः 'the one-third'. Why do we say when 'part' is meant? Otherwise, there is no change in accent. The affix तीय always comes in forming ordinal numbers and for no other purpose, for the तीय in words like तुल्यतीय is not significant as it is not an

affix. The employment of the word पूरण in the aphorism is useless for the purposes of this sūtra. Its anuvṛitti, however, runs in the other sūtras, and that is the only purpose that it serves here.

प्रागेकादशभ्यो ऽच्छन्दसि ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ प्राक्, एकादशभ्यः, अच्छन्दसि (अन्) ॥
वृत्तिः । पूणाद्भागत्वेव । प्रागेकादशभ्यः संख्यावाचिभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यो भागे वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे ऽन् प्रत्ययो भवति अच्छन्दसि विषये ।

49. After an ordinal numeral upto eleven exclusive, comes the affix अन्, the word retaining its denotation, when a 'part' is meant : but not so in the Chhandas.

This is for accent also. Thus चतुर्थः, पञ्चमः, सप्तमः, नवमः, दशमः ॥ Why do we say प्रागेकादशः 'before eleven'? Observe एकादशः, द्वादशः no change of accent (VI 1. 223). Why do we say 'not in the Chhandas'? Observe, पञ्चममिन्द्रियस्यापाकामत (पञ्चमे has acute on the final being formed by उद् preceded by म् V. 2. 48, 49).

षष्ठाष्टमाभ्यां अ च ॥ ५० ॥ पदानि ॥ षष्ठ-अष्टमाभ्याम्, अ, च ॥
वृत्तिः ॥ भागत्वेव । अच्छन्सीति च । षष्ठाष्टमाभ्यां भागे ऽभिधेये ऽच्छन्दसि विषये मः प्रत्ययो भवति ।

50. The affix ña (+—अ) also comes as well as अन्, after shashṭha and ashtāma, when a 'part' is meant, but not in the Chhandas.

The words भागे and अच्छन्दसि are understood here. By च, the affix अन् is included. Thus षष्ठः or षोष्ठः, अष्टमः or अष्टमः ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुको च ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ मान-पशु-अङ्गयोः, कन्-लुको, च ॥
वृत्तिः ॥ भागत्वेव । षष्ठाष्टमाभ्यां यथासंख्यं कन्लुको च भवतो मानपश्वङ्गयोर्भागयोर्भिधेययोः । षष्ठ-को भागो मानं चेत्तद्वति । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत्तद्वति । कस्य लुक् । मस्य लुक् भनो वा । अकार-यथाप्राप्तं च ॥

51. After the words shashṭha and ashtāma there may come respectively कन् (—क) and लुक् elision of the affix, when the meaning is a division of a measure called māna or grain, or the part of the body of a beast respectively.

The word मान means a grain weight (त्रीहि परिमितं सुवर्णं). That is to say, कन् comes after षष्ठ when a division of मान 'measure' is expressed; and लुक् comes after अष्ट when a part of पश्वङ्ग is denoted. Thus षष्ठको भागः 'a sixth of a grain measure'. अष्टमो भागः 'an-eighth part of the body of a beast'. The लुक् here takes the place of the affix म as well as अन् ॥ By च, the affixes above mentioned are also employed : as षष्ठः or षष्ठ; अष्टमः or अष्टमः ॥ When a measure or the body of an animal is not denoted, this rule (though optional) will not apply.

एकादाकिनिश्चासहाये ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ एकात्, आकिनिच्, च, असहाये ॥
वृत्ति ॥ एकसहायसहायवाचिनः स्वार्ये आकिनिच् प्रत्ययो भवति । चकारात्कन्रुका च । आकिनिच्
कनो वास्तुविज्ञायते ।

52. After the word eka, comes also the affix ākin-
ich (आकिन्), (the word retaining its denotation), when the
sense is 'without a companion'.

By the word च, the affix कन् and the elision लृक् also take effect: the
elision being of कन् or आकिनिच् ॥ Thus एकाकिन् (nom. एकाकी), एकः or एकः ॥
By using असहाय, it is indicated that the word एक here is not a numeral meaning
'one', but a noun meaning 'alone'. एकोऽन्यार्थे प्रधाने च, प्रथमे, केवले तथा ॥ साधारणे, समाने
ऽन्ये, सख्यायां च प्रयुज्यते ॥ So that this word will have dual एकाकिनौ, and the
plural एकाकिनः ॥

भूतपूर्वे चरद् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ भूत पूर्वे, चरद् ॥

वृत्ति ॥ पूर्वे भूत इति विग्रह सुप्सुपेति समासः । भूतपूर्वशब्दोतिक्रान्तकालवचनः । प्रकृतिविशेषणं चैतन् ।
भूतपूर्वत्वविशिष्टेर्षं वचनानाध्यातिपदिकास्त्वार्ये चरद् प्रत्ययो भवति ॥

53. The affix चर (with the feminine in डीप्)
comes, after a nominal stem, the word retaining its denota-
tion, when the meaning is 'this had been before'.

The word भूतपूर्व is a compound of पूर्वे and भूतः the compounding being
by सुप्सुपा, and denotes something done in a past time. Thus भाव्यो भूतपूर्वः =
भाव्यचरः 'once opulent'. सुकुमारचरः ॥ The ङ indicates that the feminine will be in
डीप्, as, भाव्यचरी ॥ The च् is not इत् in चरद् though required by I. 3. 7. This
proves that चुट्ट rule is anitya. The sūtra V. 2. 18 might have been read after
this, with the saving of the word भूतपूर्वः, but then खच् would have debarred चरद्
which is, however, not intended.

षष्ठ्यारूप्य च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ षष्ठ्याः, रूप्यः, च ॥

वृत्ति ॥ षष्ठ्यन्ताध्यातिपदिकाद्व्ययः प्रत्ययो भवति चकाराच्चरद् च ॥

54. After a nominal-stem ending in the sixth-
case, comes the affix रूप्य, and also चरद्, in the sense of
'having belonged formerly to somebody'.

The word भूतपूर्व here qualifies the sense of the affix, and not the sense
of the base, as it was in the last sūtra. Thus देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः = देवदत्तरूप्यः
'the cow that formerly belonged to Devadatta'. Similarly देवदत्तचरः ॥

अतिशायने तमविष्टनौ ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ अतिशायने, तमप्, इष्टनौ ॥

वृत्ति ॥ अतिशयनमतिशयनं, प्रकर्षः । निपातनार्थिर्षः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतन् । अतिशयनविशिष्टेर्षं
वचनानाध्यातिपदिकास्त्वार्ये तमविष्टनौ प्रत्ययो भवति ॥

55. When the sense is that of surpassing, there come the affixes तमप् (तम) and इष्टन् (—इष्ट), after a nominal stem, the word retaining its denotation.

These affixes form the superlative degree. The word अतिशायन is an irregular form of अतिशयने, and it qualifies the sense of the primitive. The स्वार्यिक affixes sometimes qualify the sense of the primitive. Thus आढ्यतमः—सर्व इमे आढ्याः, अयमेवामतिशयेनाढ्यः 'the richest' i. e. 'these are all rich, but he surpasses them all in riches'. Similarly हर्षनीयतमः 'most handsome'. सुकुमारतमः &c. Similarly षट्—परिष्टः, दुरु—गरिष्टः, लघु—लघिष्टः (VI. 4. 155). When among superlatives, further excellence is indicated, then these words may take additional affixes: as श्रेष्ठ, though a superlative, forms श्रेष्ठतमः ॥ As देवो वा सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाव कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुजामिति ॥

तिङ्श्च ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ तिङ्ः, च ॥

वृत्तिः ॥ तिङ्न्ताच्चातिशायने षोडशे तमप् प्रत्ययो भवति ॥

56. So also after a finite verb, comes the affix tamap, when 'surpassing' is meant.

By उचापप्रातिपदिकान् IV. 1. 1 whose force runs throughout, the taddhita affixes are ordained only after nominal stems; they would not have come after verbs; hence this sūtra. Thus पचतितमाप्, (the भाप् is added by V. 4. 11) —सर्व इमे पचन्तीति, अयमेवामतिशयेन पचति, 'he cooks surprisingly'. अल्पतितमाप् &c. The affix इष्टन् never comes after a verb, as by V. 3. 58, it is restricted to adjectives.

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ द्विवचन, विभज्य-उपपदे, तरप्, ईयसुनौ ॥

वृत्तिः ॥ द्वयोरर्थयोवचनं द्विवचनम् । विभक्त्यो विभज्यः । निपातमाद्यत् । द्वये विभज्ये चोपपदे प्रातिपदिकात्तिङ्न्ताच्चातिशायने तरबीयसुनौ प्रत्ययो भवतः । तमविष्टनोरपवादे ॥

57. The affixes tarap (तर) and iyasun (—ईयस्) come in the sense of 'surpassing', after a nominal stem or a finite-verb, when it expresses (comparison between) two things, or when that which is added to it (upapada), is to be distinguished from another.

The word द्विवचन does not mean 'dual', but means an expression for two. विभज्य is irregularly formed by यत्, and means 'that which is to be distinguished or differentiated'. This debars तमप् and इष्टन् ॥ The rule of यथासख्य (I. 3. 10) does not apply here. First to take an example of द्विवचन or when comparison is between two things: thus: द्वाविमावाढ्यौ, अयमनयोरतिशयेन—आढ्यतरः 'both are rich, but he is richer amongst the two'. Similarly सुकुमारतरः, पचतितराप्,

अल्पतितपस् (V. 4. 11): or with इयसुन्: as, हाविमो षट्, अयमनयोपतिघावेन षट्: = पटीयान् 'more skillful of the two', लघीयान् ॥ Secondly to take an example of विभक्त्ये चोच-
पदे i. e. when a word in construction is to be differentiated: thus मायुषः पाटलिपुत्र-
केभ्य आरुयतपः 'The men of Mathurā are richer than those of Pāṭaliputra'.
Here there are more than two things, but as the words are expressed in the
sentence, the comparative degree in plural number is used. Similarly ईर्षनीय-
तराः, पटीयांसः, लघीयांसः ॥ Of course all these words must be plural, as they refer
to more than two persons.

अजादौ गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ अजादौ, गुणवचनात्, एष, (इष्टन्,
ईयसुनौ) ॥

वृत्तिः ॥ इष्टमीयसुनावजादौ सामान्येन विहितौ तयोरयं विषयनिबन्धः क्रियते । गुणवचनादेव भवतस्तौ भा-
व्यस्मादिति ॥

58. The two affixes beginning with a vowel (i. e. ईयस् and इष्ट) are added only after words denoting attributes.

The affixes इष्टन् and ईयसुन् are restricted in their scope by this sūtra i. e. they come only after adjectives or adverbs, in expressing comparative and superlative degrees. Thus लघीयान्, लघिष्टः, पटीयान्, पटिष्टः; but not after words like पाचक &c. There we have पाचकतरः, पाचकतमः ॥ The word एव 'only' restricts the scope of the affixes, and not of the primitives. Thus षट्तरः, षट्वतमः are also valid forms.

तुश्छन्दसि ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ तुः, छन्दसि, (इष्टन्, ईयसुनौ) ॥

वृत्तिः ॥ तुरिति वृत्तुः सामान्येन ग्रहणम् । चन्ताच्छन्दसि विषये अजादौ प्रत्ययो भवतः ॥

59. These affixes ishṭan and iyasun come in the Chhandas after a nominal stem ending in तु ॥

The तुः is ablative of तु which includes both तृन् and तृच् ॥ This extends the application of these affixes to words other than attributes. Thus अतिघायेन कर्ता = करिष्ठः (कर्त् + इष्टन् = कर् + इष्ट by VI. 4. 154, तृ is elided). As आसुर्ति करिष्ठः, सोहीयसी धेनुः ॥ By Vārtika under VI. 3. 35, सोहित्री is changed into masculine सोहिर् and then ईयस् is added, when तृ is elided by VI. 4. 154.

प्रशस्यस्य अः ॥ ६० ॥ पदानि ॥ प्रशस्यस्य, अः ॥

वृत्तिः ॥ प्रशस्यशब्दस्य अ इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः ॥

60. For प्रशस्य is substituted अ, when these affixes ishṭam and iyasun follow.

Though प्रशस्य is not an attribute, it takes these affixes by the application of this rule. The anuvṛtti of अजादौ runs here, but the word must be changed into locative for the purposes of this aphorism, and which will read thus प्रशस्यस्य अजाद्योः ॥ Thus सर्व इने प्रशस्यो अयमेवामतिघायेन प्रशस्यः = अष्टः, उभावित्यौ प्रशस्यौ, अयमनयोपतिघायेन प्रशस्यः = श्रेयान् ॥ Rule VI. 4. 163 prevents the elision of the

अ of अ, which otherwise would have been elided by VI. 4. 148 and 155), These words are equal to प्राशस्यतः and प्राशस्यतमः ॥

ज्य च ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ ज्य, च ॥

वृत्तिः ॥ प्राशस्यतस्य ज्य इत्ययमादेशो भवति अजायोः प्रत्यययोः परतः ॥

61. For प्राशस्या, ज्य is also substituted before these two affixes.

As ज्येष्ठः, ज्यायान् (आ is substituted for the ई of ईष्यन् by VI. 4. 160).

बृद्धस्य च ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ बृद्धस्य, च (ज्य) ॥

वृत्तिः ॥ बृद्धशब्दस्य च ज्य इत्ययमादेशो भवत्यजायोः प्रत्यययोः परतः ।

62. ज्य is also substituted for बृद्ध, when ishtan and fyas follow.

Thus ज्येष्ठः 'the oldest', ज्यायान् 'the older'. By VI. 4. 157, वर्षि is also substituted for बृद्ध; and we have वर्षीयः and वर्षीयान् also. The word बृद्ध though not a guṇavachana, takes these affixes by the implication of this sūtra.

अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ अन्तिक, वाढयो, नेद, साधौ ॥

वृत्तिः ॥ अन्तिकवाढयोर्वयासंख्यं नेदं साध इत्येतावदिशौ भवतोऽजायोः परतः ॥

63. For आन्तिक is substituted नेद, and for वाढ is साध, when these affixes follow.

Thus नेदिष्टम्, नेदीयः, साधिष्टः and साधीयान् ॥ सर्वाणीमान्यान्तिकानि इदमेषामतिशयेन, नेदिष्टम् । उभे इमे अन्तिके इदमनयोरतिशयेन नेदीयः । इदमस्मान्नेदीयः । सर्वइमे वाढमधीयते । अयमस्मात्साधीयोधीते ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ युव, अल्पयोः, कन्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ युवाल्पशब्दयोः कनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यामजायोः परतः ॥

64. Before these affixes, कन् is optionally substituted for युवन् and अल्प ॥

Thus कनिष्ठः, कनीयान् or यविष्ठः, यवीयान्; similarly अल्पिष्ठः, अल्पीयान्, or कनिष्ठः, कनीयान् ॥ सर्वइमे युवानः, अयमेषामतिशयेन, कनिष्ठः । द्वाविमौ युवानौ अयमनयोरतिशयेन, कनीयान् । यविष्टः । यवीयान् । सर्वइमेऽल्पाः । अयमेषामतिशयेन, कनिष्ठः । उभाविमाऽल्पावयमनयोरतिशयेन कनीयान् । अयमस्मात्कनीयान् । अल्पिष्ठः अल्पीयानिति वा ॥

विन्मतेर्लुक् ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ विन्, मतोः, लुक् ॥

वृत्तिः ॥ विनो मत्पञ्च लुक् भवति अजायोः प्रत्यययोः परतः ॥

65. The affixes विन् and मत् are luk-elided, when ishtan and fyasun follow.

Thus सन्विन्—सञ्जिष्टः, सञ्जीयान्; स्वग्वन्—स्वषिष्ठः, स्वषीयान् ॥ सर्वइमे सन्विणः, अयमेषामतिशयेन, सञ्जिष्ठः । उभाविमौ सन्विणौ, अयमनयोरतिशयेन, सञ्जीयान् । अयमस्मात् सञ्जीयान् । सर्वइमे स्वग्वन्तः अयमेषामतिशयेन, स्वषिष्ठः । उभाविमौ स्वग्वन्तौ, अयमनयोरतिशयेन, स्वषीयान् । अयमस्मात्स्वषीयान् ॥ This sūtra is a jñāpaka or indicator that words ending in विन् and मत् or वत् form their comparative and superlative degrees by adding ईष्यन् and इष्टन् ॥

प्रशंसायां रूपम् ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ प्रशंसायाम्, रूपम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रशंसा स्तुतिः । प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चैतत् । प्रशंसाविधिटे ऽर्थवर्त्तमानान् प्रातिपदिकान् स्वार्थे रूपम् प्रत्ययो भवति ॥

66. The affix **रूपम्** (रूप) comes without change of connotation after a stem (nominal or verbal) denoting praise.

The word **प्रशंसा** means 'praise', and it qualifies the sense of the primitive; i. e. when the sense of the primitive is that of 'praise', then **रूपम्** is added. As a general rule the **स्वार्थिक** affixes, which do not change the denotation of the word, serve the purpose of prominently bringing forward one particular meaning out of the several meanings possessed by a primitive. Thus **प्रशस्तो वैयाकरणः** = **वैयाकरणरूपः** 'a celebrated Grammarian'. So also **याज्ञिकरूपः** ॥ The praise may be implied by the sense of the primitive, without being absolute praise: thus **चोररूपः** 'a celebrated thief', **वस्तुरूपः** 'a celebrated robber'; a person very expert in his evil courses even; these word being applied to a thief who is so dexterous that he can steal 'the collyrium from the eye-lashes', or 'a horse from under the rider', without the latter being aware of it.

The affix comes after a verbal word ending in **तिद्**, for the word **तिद्** V. 3. 56 is understood here also. Thus **पचतिरूपम्**, **पचतोरूपम्**, or **पचन्तिरूपम्** 'who is celebrated, who two are celebrated or who all are celebrated in cooking'. These words **पचतिरूपम्** &c cannot take dual or plural; because the action denoted by the verb is only one, not many. These words are always in the neuter gender, by the general usage of the people.

ईषदसमाप्ती कल्पद्देश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ ईषत्, असमाप्ती, कल्पम्, देश्य, देशीयरः ॥

वृत्तिः ॥ संपूर्णता, पश्यानां समाप्तिः । स्तोत्रेणासंपूर्णता, ईषदसमाप्तिः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । ईषदसमाप्तिविधिटे ऽर्थवर्त्तमानान् प्रातिपदिकान् कल्पद् देश्य देशीयर इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥

67. The affixes **कल्पम्** (कल्प), **देश्य**, and **देशीयर** (देशीय) come after a nominal or verbal stem which connotes a slight incompleteness.

The word **समाप्ति** means 'fullness of objects'. A little non-fullness is called **ईषदसमाप्ति** ॥ Thus **षट्कल्पः**, **षट्देश्यः** or **षट्देशीयः** 'clever but slightly incomplete' i. e. 'toberably clever'. **षट्कल्पः**, **षट्देश्यः**, **षट्देशीयः** ॥ So also after verbs, as **पचतिकल्पम्**, **अल्पतिकल्पम्** ॥ &c.

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, सुपः, बहुच्, पुरस्तात्, तु ॥

वृत्तिः ॥ ईषदसमाप्तिविधिटे ऽर्थवर्त्तमानान् सुबन्ताद्विभाषा बहुच् प्रत्ययो भवति, स च पुरस्तात् भवति, न परतः ॥

68. Optionally to a declined noun may be added the affix बहुच् (बहु), but it stands before: when the sense is slight incompleteness.

This is the only exception to the general rule that an affix is added *after* a word. The affix बहुच् however is added *before* the word. The च् of बहुच् indicates that the udatta will fall on the final vowel of the word. See VI. I. 163. Thus बहुपटुः 'a tolerably skillful person'. बहुपटुः, बहुयुर्ज्ञाताः ॥ By the word 'optionally' it is indicated that the affixes कल्प &c also come. By using the word सुवः 'to a noun ending in a case-affix i. e. a declined noun', it is indicated that the affix is not added to finite verbs (तिङन्त) ॥

प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६९ ॥ प्रकारवचने, जातीयर् ॥

वृत्तिः ॥ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः, तस्य वचने प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतत् । सुबन्तात्प्रकापविधिरेव वचनानान् प्रातिपदिकान् स्थायंजातीयर् प्रत्ययो भवति ॥

69. The affix जातीय comes after a case-inflected word which expresses 'a speciality'.

That which distinguishes one thing from another is called प्रकार or 'speciality'. When a word expresses speciality, it is called प्रकारवचनः ॥ This word qualifies the sense of the primitive. The affix जातीयर् and the affix याच् V. 3. 23 both denote प्रकार, but while जातीयर् denotes प्रकारवान्, the other denotes प्रकारमात्र i. e. merely प्रकार ॥

Thus पटुजातीयः 'he may be reckoned among the clever persons'. So also मृदुजातीयः, इषानीयजातावः ॥

The above Sûtra may, therefore, be translated in these words also, "the affix जातीय has the sense of "belonging to the class of", "being of the nature of".

प्राग्विवात्कः ॥ ७० ॥ पदानि ॥ प्राक्, इवात्, कः ॥

वृत्तिः ॥ इव प्रतिकृताविति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादिवसंघब्दनाद्यानित ऊर्ध्वममुकमिष्यामः कप्रत्ययस्तेष्वपि कृता वैरित्य्यः ॥

70. The affix क् (क्) governs all the sūtras, as far as ive pratikritau (V. 3. 96).

Properly speaking क् extends only upto V. 3. 86. Thus in the sūtra अत्राते V. 3. 73, the word क् must be supplied to complete the sense. As अकच्, गन्मकः ॥ This affix क् does not come after finite verbs (तिङन्त), but the affix अकच् (V. 3. 71) comes after such verbs. In other words, the phrase तिङच् V. 3. 56, should be connected, by way of anuvritti, with the next sūtra, and not with this.

अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ अव्यय, सर्वनाम्नाम्, अकच्, प्राक्, टेः ॥

वृत्तिः ॥ तिङच्चेत्येव । अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्राग्विधीष्वर्थेष्वकच्प्रत्ययो भवति, सच प्राक् टेः, न परतः । कत्वापवादः ॥

वार्तिकम् ॥ अकच्यकरणे तृष्णीयः काम् मत्वयो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ छीने को मलोपश्च वक्तव्यः ॥

71. The affix *akach* (अक्) is added to an Indeclinable and to a Pronominal, before the last vowel of those words; in the sense of *Prāgviya* affixes.

The *च्* shows that the acute accent falls on the final (VI. 1. 163), though the affix is inserted in the middle of the word. The phrase तिङ्श्च V. 3. 56 is understood here also. This अकच् debars क् ॥ Thus उचैः + अक् = उचच् + अक् + ऐः = उचच्यकैः; similarly नचिकैः, चनकैः from नीचैः and चनैः ॥ So also after Pronominals, as सर्वकैः, विद्वकैः, and उभयकैः from सर्वे, विद्वे and उभवे ॥ In these last examples, it will be seen that the affix is added to सुबन्त words i. e. to declined nouns, and not to प्रातिपदिक or crude-noun: as was required by IV. 1. 1. Sometimes, however, the affix is added after a *Prātipadika* also. The usage will determine when the affix should be added to a Nominal stem (*Prātipadika*) and when to a Subanta word. Thus in युष्मकाभिः, अस्मकाभिः, युष्मकासु, अस्मकासु, युवकयोः, भावकयोः, the affix is added to *prātipadika* viz to युष्मद्, अस्मद्, giving युष्मकद्, अस्मकद् which are then declined as Pronominals. But in the examples स्वयका, मयका स्वयकि, मयकि, the affix अक् is added to the स्वया, मया (the Instrumental case of युष्मद् and अस्मद्), and स्वयि and मयि the Locative singular of the same. From the above examples, this rule may be deduced; the affix अक् is added to the *Prātipadika*, when case-affixes beginning with ओ, स or म follows; and the affix is added to the *declined* pronoun, in the remaining cases.

Vart:—The affix काम् is added to the Indeclinable तृष्णीम् ॥ The च् is Indicatory, therefore, का comes before the final vowel (I. 1. 47). As तृष्णीम् + का = तृष्णिकाच्, as तृष्णीकामस्त, तृष्णीकां तिष्ठति 'he remained silent'. When, however, the meaning is that 'whose habit is so', then the affix क् is added, and the च् of तृष्णीम् is elided. As तृष्णीकः 'a taciturn'.

The phrase तिङ्श्च (V. 3. 56) being understood here, the affix अक् comes after finite verbs also. As पचति—पचताकै. अल्पति—अल्पतकि ॥

कस्य च दः ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ कस्य, च, दः, (अक्) ॥

वृत्तिः ॥ ककारान्तस्य प्रातिपदिकस्याकच्येन्नियोगेन ककारदेशो भवति । अकारः सन्नियोगार्थः ॥

72. The letter द् is the substitute of the final क् of an Indeclinable, when the affix *akach* is added.

The word अच्यच् is to be read into this sūtra and not सर्वानच्, because no Pronominal ends in क् ॥ Thus धक्त्, हिरक्त् and पृथक्त् from धिक्, हिक् and पृथक् ॥ Thus हिक् + अक् = हिक् + अक् + उक् = हिरक्त्, now comes the present rule and the final क् is changed into द्, as हिरक्त् or हिरक्त् ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ अज्ञाते ॥

वृत्तिः ॥ अज्ञातविद्योऽज्ञातः । अज्ञातस्योपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानाप्रातिपदिकात्तिङ्श्चाच्च स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

73. The affix क (V. 3. 70) and अङ्क (V. 3. 71) come after a word, noun or verb, when something or somebody not known, is spoken of.

This अज्ञात or want of knowledge refers not to the object itself, but to its relation with some other object. As अश्वकः 'whose horse?' गर्भकः 'the ass' (of whom is this)? उद्भ्रकः &c. Similarly in उच्चके, 'high' (is it so?) नीचके: 'Is it low?' सर्वके 'was this agreed to by all'? So also विश्वके ॥ Similarly पचतकि "He cooks, is it?" अल्पतकि, 'He speaks, does he?'

कुत्सिते ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ कुत्सिते ॥

वृत्तिः ॥ कुत्सितो गर्हितो निन्दितः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । कुत्सितत्वोपाधिके ऽर्थे वर्त्तमानाव्यातिपरि-
काल्पार्ये यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

74. The above affixes come when the thing is spoken of as contemptible.

Thus अश्वकः 'a sorry horse'. उद्भ्रकः, गर्भकः, उच्चकेः, नीचकेः सर्वके, विश्वक ॥ पचतकि 'he cooks contemptibly'. अल्पतकि 'he speaks insignificantly'.

संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥ संज्ञायाम्, कन् ॥

वृत्तिः ॥ कुत्सितइत्येव । कुत्सितत्वोपाधिके ऽर्थे वर्त्तमानान् प्रातिपदिकान् कन् प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः ।

75. The affix kan (/—क) comes in the above sense of contemptible, when the whole word is a Name.

The word कुत्सिते of the last sūtra is understood here also. This कन् debars क ॥ शुद्धकः, धारकः, पूर्णकः ॥

अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ अनुकम्पायाम् ॥

वृत्तिः । कारुण्येनाभ्युपपात्तः परत्यानुकम्पा । तस्यां गम्यमानायां सुवन्तासिद्धन्ताश्च यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

76. The above affixes come when compassion is denoted.

The word अनुकम्पा means 'compassion, pity, endearment'. Thus पुत्रकः 'the little child', 'poor child'. वस्त्रकः, दुर्बलकः, बुभुक्षिकः, विश्वसितकि 'fie! he trusts'. स्वपितकि 'alas! he sleeps'. The two latter are examples of finite verbs taking this affix.

नीतो च तद्युक्तात् ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ नीतो, च, तद्युक्तात् ॥

वृत्तिः ॥ सामानादरुपायो नीतिः । नीतो च गम्यमानायां तद्युक्तात्तु कम्पायुक्ताद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

77. Also as an expression of courteousness, the above mentioned affix is added to that by which compassion is shown.

The word नीति means 'policy' or 'expedient', such as 'conciliation', 'dissension' and 'punishment'. तद्युक्तात् means 'joined with that, i. e. with gift

compassion'. In other words, the things signified by the bases, are connected as means of relief with the persons or things that have been objects of compassion. Thus, इत्त ते धानकाः 'alas! here are barley for you'. इत्त ते तिलकाः 'alas! here are sesamun for you'. एहकि, अद्दकि 'O dear! come and eat'. (These words are supposed to be addressed to a person who is starving, by one who wants to relieve him. *Iyengar*). Being moved with compassion, he entreats courteously the object of sympathy, with gifts to relieve his want. In the last Sūtra, the affix was added, in the sense of compassion, to the name of the person or action that evoked pity. In the present sūtra, the affix is added to the object or action by which pity is shown. The word एहकि is from एहि the Imperative second person Singular of इ 'to go' with the upasarga आ ॥

बह्वचो मनुष्यनाम्नप्रज्वा ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ बह्वचः, मनुष्यनाम्नः, उच्, वा ॥
वृत्तिः ॥ अनुकम्पायां नीतो च तद्युक्तादिति वर्त्तते । बह्वचः प्रातिपदिकान्मनुष्यनामधेवाद्वा उच्यते
भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नीतो च ।

78. The affix thach (इक्) is optionally added to a word of more than two syllables, being the name of a human being, as an expression of compassion, or of courtesy joined with compassion.

In the alternative we have कन् also. As अनुकम्पितो देवदत्तः—देविकः (देवदत्त + इक् = देव + इक् V. 3. 83). When कन् is added there is no shortening of the base, as देवदत्तकः ॥ Similarly यत्तिकः or यज्ञदत्तकः ॥

Why do we say बह्वचः 'after a polysyllable?' Observe दत्तकः, शुभकः ॥ Why do we say 'being a Man-name'? Observe मद्गवाहुकः, मद्गवाहुकः which are epithets and not Proper Nouns (मद्गो बाहु यस्य); or these are names of quadrupeds.

घनिलचौ च ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ घन्, इलचौ, च ॥
वृत्तिः ॥ अनुकम्पायामित्यादि सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वेण उचि विकल्पेन प्राप्ते वचनम् । बह्वचो मनुष्यनाम्नो घन् इलच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ।

79. Also the affixes ghan (ङ—इय) and ilach (इल्ल) come after a word of more than two syllables, being the name of a human being, when compassion or courtesy joined with compassion is expressed.

The force of च is that the other affix कन् also comes, as well as उच् ॥ Thus from देवदत्त we have: देवियः, देविलः, देविकः, देवदत्तकः ॥ So from यज्ञदत्तः—यज्ञियः, यज्ञिलः, यज्ञिकः, यज्ञदत्तकः ॥ V. 3. 83.

प्राचामुपादेरडज्जुचौ च ॥ ८० ॥ पदानि ॥ प्राचाम्, उपादेः, अडज्जु, जुचौ च ॥
वृत्तिः । पूर्ववन् सर्वमनुवर्त्तते । उपशब्द आदिर्यस्य तस्मादुपादेः प्रातिपदिकाद् बह्वचो मनुष्यनाम्नोऽडज्जु जुच् प्रत्ययौ भवतः । चकाराद् घनिलचौ प्रत्ययौ भवतः । उच वा ।

80. According to the opinion of Eastern Gram-
marians, the affixes *añach* (अँ) and *vuch* (अक्) also come
after a human-name beginning with the word *वप* ॥

The *च* shows that the former affixes also come. The sense of the
affixes are the same as above viz. compassion or courtesy. Thus from the
word *वपेन्द्रवत्त*, we have, 1. *वपेन्द्रवत्तकः* (kan), 2. *वपिकः* (thach), 3. *वपिलः* (ilach), 4. *वपिवः*
(ghan), 5. *वपकः* (vuch), 6. *वपः* (añach). The shortened forms are by V. 3. 83.
In diminutives, the forms are generally shortened. The word *प्राज्ञः* is used as
a sign of respect (*pujārtha*), for the word *वा* was understood in the aphorism
by *anuvṛitti* from V. 3. 78.

जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥ पदानि । जातिनाम्नः, कन् ।

वृत्तिः । बह्वच इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानं, जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयी व्याघ्र सिंह इत्येवमादि,
समादनुकम्पायां नीतो च कन्प्रत्ययो भवति ।

81. The affix *kan* (क) is added to a Name of a
human being, which expresses a special idea : when compas-
sion or courtesy is meant.

The *जातिनाम्नः* are words like *व्याघ्र* &c which are well-known names of
particular species of animals &c, but which are come to be applied to men by
way of metaphor. The *anuvṛitti* of *बह्वचः* does not extend to it. This is a
general rule. Thus *व्याघ्रकः*, *सिंहकः*, *शरभकः* ॥ The word *वा* being understood
in the *sūtra*, the previous affixes also come, as *व्याघ्रिलः*, *सिंहिलः* ॥ The word
नाम्नः is used along with *जाति*, to prevent the affix being added to the word-form
जाति (I. 1. 68).

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ अजिनान्तस्य, उत्तरपदलोपः, च ।

वृत्तिः । कनित्यनुवर्त्तते, मनुष्यनाम्न इति च । अजिनशब्दान्तात्प्रातिदिकान्मनुष्यनाम्नो ऽनुकम्पायां कन्प्र-
त्ययो भवति तस्य चोत्तरपदलोपः ।

82. The affix *kan* (क) comes in the sense of
compassion, after a man-name ending in *अजिन*, and this second
member is elided before the affix.

The words *कन्* and *मनुष्यनाम्नः* are understood in this *sūtra*. Thus *व्या-
घ्रकः* from *व्याघ्राजिनः*, and *सिंहकः* from *सिंहाजिनः* ॥ *Vyāghrājina* and *Sinhājina* are
names of men.

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ ठ, अजादौ, ऊर्ध्वम्, द्वितीयात्, अचः ॥

वृत्तिः ॥ लोप इत्यनुवर्त्तते । अस्मिन्प्रकरणे यद्ये ऽजादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन्परतः प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं यच्छ-
द्वरूपं तस्य लोपो भवति । ऊर्ध्वमहर्णं तर्दलोपार्थम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ चतुर्थ्यादच ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः ॥ वा० । अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥

वा० । लोपः पूर्वपदस्य च ठाजादावनजादौ च वक्तव्यः ॥

वा० । विना ऽपि प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ वा० । उपर्णोक्त इत्यस्य च ॥

Kirikā चतुर्थादनञासौ च लोपः पूर्वपरस्व च ।

अपरस्ये तथैवेद उपर्णात् इत्यत्र च ॥

वार्त्तिकम् । एकाक्षरपूर्वपरानामुत्तरपरस्वलोपो वक्तव्यः ॥

83. When *ṭha* (V. 3. 78) or one of the affixes beginning with a vowel (V. 3. 79, 80) taught above, follows, there is elision of all that portion which comes after the second vowel of the name of a human being.

The word लोप is understood here from the last sūtra. The word चतुर्ध्वम् indicates that the *whole* of that portion of the term which follows the second vowel should be elided, otherwise, only the first letter of the third syllable would have been elided by I. 1. 54. The illustrations have been given above. Thus देवदत्त + इकः; here all the letters after the अ of देव should be elided : as देविकः, so also देवियः, देविलः ॥

The affix इ is replaced by इक् or क (VII. 3. 50 and 51) hence its special mention in this sūtra. For had it not been used, the sūtra would have run thus. 'When an affix beginning with a vowel follows &c'. This rule would have applied to इक् substitute of इ, but not to क substitute of इ which comes after words ending in उ, ऊ, ऋ, इस् and उस् ॥ But it is intended that क (and not इक) substitute of इ should be added to words whose second syllables end in उक् (उ or ऊ) vowels. If it be said that इक substitute of इ would be sufficient for words like वायुदत्त &c. also as it will cause the elision of the third and subsequent syllables; and when such syllables are elided, क would be the proper substitute to add to वायु and not इक, which we can do by the rule of sthanivāt; we say, it is not so. For if it were the case, we should add the क substitute and not इक in the following: मयित् + उक् (VI. 4. 51) = मयित् + उक् (VI. 4. 148), because, after elision, मयित् ends with ऋ ॥ But we know that क is not added but इक, and we have मयित्कः ॥ Hence the employment of इ in the sūtra is proper as वायुदत्तः—वायुकः, पितृदत्तः—पितृकः ॥

Vart :—It should be stated that the portion after the *fourth* vowel is elided in certain cases. As अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः—बृहस्पतिकः, बृहस्पतियः, बृहस्पतिलः ॥

Vart :—When an affix not beginning with a vowel follows, the elision is optional. Thus देवदत्त + कन् = देवदत्तकः or देवकः, यज्ञदत्तकः or यज्ञकः ॥

Vart :—There is elision of the first term, when these affixes उच् &c denoting compassion, whether beginning with vowel or not, follow. Thus इत्तिकः, इत्तिलः, इत्तियः, इत्तकः from देवदत्त or यज्ञदत्त or वायुदत्त &c.

Vart :—The diminutive of compassion or endearment may be formed without adding any affix, by simply dropping either the first or the second term of the name. Thus दत्तः or देव from देवदत्तः, सत्यभामा—भामा or सत्या ॥

Vart:—The affix इल is replaced by ऋ after a word ending in उ as, मानुलः from मानुइत्तः, वसुलः—वसुइत्तः ॥ So also after a word ending in ऋ as सावतुलः ॥

Vart:—When the second vowel is ओ, औ, ए or ऐ, then this is also elided. As लहिकः from लहोइः, कहिकः from कहोइः ॥

Vart:—When the first member consists of a single syllable, there is elision of the second member : as वाचिकः from वागीचाः (the ग् changed back to च् because the stem is now म and not पद्, and rule VIII. 2. 39 does not apply.) So also; झुचिकः, स्वचिकः ॥ The form पडिकः (and not पचिकः from पच्) is an exception. It is diminutive of पडह्युलिचः ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ शेवल, सुपरि, विशाल, वरुण, अर्यमादीनाम्, तृतीयात् ॥

वृत्तिः ॥ शेवलदीनां मनुष्यनाम्नां मञ्जारी प्रत्यये परतः तृतीयादश्च ऊर्ध्वस्य लोपो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । वार्तिकम् । शेवलदीनां तृतीयादश्चो लोपः स चाकृतसन्धीनामिति वक्तव्यम् ॥

84. There is elision of that portion of the word, which follows the third vowel, in the case of a man-name beginning with Śevāla, Supari, Viśāla, Varuṇa, and Aryaman, when the above affixes ṭha or those having initial vowel follow.

This debars the previous sūtra. Thus अनुकम्पितः शेवलइत्तः = शेवलिकः, शेवलियः, शेवलिलः; सुपरिकः, सुपरियः, सुपरिलः from सुपरिइत्तः; so also विशालिकः, विशालियः, विशालिलः; वरुणिकः, वरुणियः, वरुणिलः; अर्यमिकः, अर्यमियः, and अर्यमिलः ॥

Vart:—The *third* vowel must be the original third vowel, and not that which results from Sandhi. Thus in शेवलेन्द्रइत्तः and सुपार्याशीइत्तः; though the apparent third vowels are ए and आ, but they being the result of compounding between शेवल + इन्द्र and सुपारि + आशीम्; the original vowels are taken. Thus शेवलिकः from शेवलेन्द्रइत्तः, and सुपरिकः from सुपार्याशीइत्तः; and not शेवलेचिकः and सुपार्यिकः ॥

अल्पे ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ अल्पे ॥

वृत्तिः । परिमाणापचये अल्पशब्दः, प्रकृतिविशेषणं चैतन् । अल्पत्वविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानाद्यातिपदिकाद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

85. The above-mentioned affixes क (V. 3. 70) and the rest come in expressing the small quantity or small number of anything.

Thus अल्पं तैलं = तैलकं 'a little oil'. सर्वकम्, घृतकम्, विश्वकम्, उच्चकैः, नीचकैः 'a somewhat high, a somewhat low &c'. पचतकि 'he cooks a little'. अल्पतकि 'he speaks somewhat'.

ह्रस्वे ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वे ॥

वृत्तिः । ह्रस्वत्वविशिष्टे र्थे वर्त्तमानान् प्रातिपदिकाद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

86. The above mentoned-affixes (V. 3. 70) come in expressing shortness of length or diminutive.

The इस्व here is opposed to दीर्घ or 'long'. Thus इस्वोवृत्तः = वृत्तकः 'a small tree'. वृत्तकः, स्रग्मकः ॥

संज्ञायाम् कन् ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, कन् ॥

वृत्तिः । इस्वइत्येव । इस्वस्वहितुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्यायमपवादः ॥

87. The affix kan (क) comes when the short thing is a Name.

Thus वृत्तकः, वेणुकः, वृन्दकः ॥ This debars क ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ कुटी, शमी, शुण्डाभ्यः, रः ॥

वृत्तिः । इस्वइत्येव । संज्ञामहं नातुवर्त्तते, सामान्येन विधानम् । कुटीशमीशुण्डाभ्यो इस्वार्ये, षोडशे रः प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः ।

88. The affix र comes after the words kuṭī, śamī, and śuṇḍā, when shortness of length is meant.

The word इस्व is understood here, but not संज्ञा ॥ This debars क V. 3. 70. Thus इस्वा कुटी = कुटीरः, शमीरः and शुण्डारः ॥ The derivatives are masculine names; though the primitives are feminine.

कुत्वाः, डुपच् ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ कुत्वाः, डुपच् ॥

वृत्तिः । इस्वइत्येव । कुतूष्णाद्द्वस्वत्वे षोडशे डुपच्यत्ययो भवति । कस्यापवादः ।

89. The affix ḍupach (डुप) comes, in expressing diminution, after the word kuṭī 'a jar'.

This debars क ॥ Thus कुतुपः, from कुर् the long ऊ being elided owing to ड ॥ It means a small leathern vessel for oil. This word is neuter also, as, कुतुपम् ॥

कासूगोणीभ्यां हरच् ॥ ९० ॥ पदानि ॥ कासू, गोणीभ्याम्, हरच् ॥

वृत्तिः । इस्वइत्येव । कासूगोणीभ्याम् इस्वत्वे षोडशे हरच्यत्ययो भवति । कस्यापवादः ।

90. The affix śṭarach (तर्र् with feminine ई IV. 1. 40) comes in expressing diminutive, after the words kâsī and gopī.

Thus इस्वा कासूः = कासूती 'a small lance'; गोणीती 'a small sack'.

घत्सोक्षाश्चर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ घत्स, उक्ष, अश्व, ऋषभेभ्यः, च, तनुत्वे, (घट्टर्च्) ॥

वृत्तिः । इस्वइति निवृत्तम् । घत्स उक्षन् अश्व ऋषभ इत्येतेभ्यस्तनुत्वे षोडशे हरच्यत्ययो भवति ।

91. The affix śṭarach expresses slenderness, after the words vatsa, ukshan, aśva, and ṛishava.

The anuvṛitti of ह्रस्व ceases. Thus वत्सतरः 'a weaned calf' becoming slender in reaching the second period of its age. उन्नतरः 'a slender bull': being the third age of a वत्स ॥ अश्वतरः 'a mule': (तस्य तनुत्समन्यपितृकता); वृषभतरः 'a slender bull or that cannot draw the load'.

कियत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य उत्तरच् ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ किम्, यत्, तद्; निर्द्धारणे, द्वयोः, एकस्य, उत्तरच् ॥

शुचि । किं यत् तत् इत्येतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे उत्तरच् प्रत्ययो भवति । निर्द्धारिमाणवाचिभ्यः स्वार्थे प्रत्ययः ।

92. After the words किम्, यद् and तद्, in determining of the one out of two, comes the affix ḍatarach (अतरच् with the elision of the final इम् and अद्)

This affix comes in the svārtha sense. The differentiation of a portion from the whole by means of its peculiar caste, action, attribute or name is called निर्द्धारण or specification. Thus कतरो भवतोः कठः 'amongst you two, who is Kaṭha'. कतरो भवतोः कारकः 'amongst you two, who is the agent'. कतरो भवतोः पटुः 'amongst you two, who is clever'. कतरो भवतोः देवदत्तः 'which of the two amongst you is Devadatta'. Similarly यतरः 'of the two the one who', ततरः 'of the two—that one'. as यतरो भवतो देवदत्तः, ततर आगच्छतु, 'of the two, let that one who is Devadatta, come'. The taddhita affixes being optional (IV. 1. 82), this idea may be expressed by a sentence also. As, को भवतो देवदत्तः, स आगच्छतु 'who amongst you two is Devadatta, let him come'.

वा बहूनां जातिपरिप्रश्नेऽत्तमच् ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ वा, बहूनाम्, जातिपरि प्रश्ने, उत्तमच् ॥

शुचि । कियत्तद् इति वचने, निर्द्धारणे एकस्येति च । बहूनामीति निर्द्धारणे पृष्ठी । बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे गम्यमाने जातिपरिप्रश्नविषयेभ्यः किमादिभ्यः वा उत्तमच् प्रत्ययो भवति ।

93. The affix ḍatamach (अत्तमच् with the elision of the last syllable) comes after kim, yat and tat, optionally, when the object is the determining of the one out of many, the question being that of caste.

The words कियत्तद् and निर्द्धारणे एकस्य are to be read into the sūtra. Thus कतरो भवतोः कठः 'which of you, Sirs, is a Kaṭha Brāhmaṇa' यतरो भवतोः कठः, ततम आगच्छतु 'that one of you, Sirs, who is a Kaṭha, let him come'. The word वा 'optionally' indicates that the affix अत्तमच् (V. 3. 71) also comes, as यको भवतां कठः, स कः, आगच्छतु ॥ This idea may be expressed by a sentence also, owing to the महाविभाषा (IV. 1. 82): as, को भवतां कठः; यो भवतां कठः, स आगच्छतु ॥

Why do we say 'when question is that of caste? Observe, को भवतां देवदत्तः. Here the question is about a Name: and not jāti. The word परिप्रश्न applies to किम् only, the pronouns यत् and तत् not being interrogative pronouns. But the word जाति applies to all these three pronouns.

According to some, the affix इतर has also this force, after the word किञ्, as, कतये भवतां कठः 'which of you, Sirs, is a Kaṭha Brāhmāṇa' कतये भवतां कलापः. As may be inferred from the sūtra कतरकतमौ श्रुतिपरिग्रहे (II. 1.63)

एकाच्च प्राचाम् ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ एकात्, च, प्राचाम् (इतरच्, इतमच्) ॥
वृत्तिः । एकशब्दात्प्राचामाचार्याणां भवेन इतरच् इतमच् इत्येतौ प्रत्ययो भवतः स्वामिनिषये । चकारो इतरचो ऽनुकर्षणार्थः ।

94. After the word एक, according to the opinion of Eastern grammarians, may be added the affixes ḍatarach and datamach in the above senses.

The च draws in इतरच् ॥ That is इतरच् comes when one out of two is to be specified; and इतमच् when one out of many is to be specified. The word श्रुतिपरिग्रहे does not govern this sūtra: it being a general rule. Thus एकतये भवतो ईवदन्तः, एकतमो भवतां देवदन्तः ॥

The word प्राचाम् is for pujārtha; the word च being already understood in the sūtra.

अवक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ अवक्षेपणे, कन् ॥
वृत्तिः ॥ भवतिप्यते येन तदवक्षेपणम् । तस्मिन्वर्त्तमानान्यातिपरिकाल्कन्यत्वयो भवति ।

95. The affix kan (क) comes after a nominal stem, in expressing scoffing.

Thus व्याकरणकः 'Grammar' used in a derisive sense, when its study produces pride. As व्याकरणकेन नाम स्वं गर्वितः 'thou art proud, because thou hast read *grammar* only'. याज्ञिक्यकेन नाम स्वं गर्वितः ॥ Here the words व्याकरणक and याज्ञिक्यक are used in a mocking sense. When, however, the derision applies to the person itself, then कन् is added by V. 3. 14: as देवदन्तकः &c.

So far the governing power of क V. 3. 70.

इवे प्रतिकृतौ ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ इवे, प्रतिकृतौ, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ कनित्यनुवर्त्तते । इवार्ये यद्व्यातिपरिकं वर्त्तते तस्मात्कन् प्रत्ययो भवति ।

96. The affix कन् means also 'like this'; when the imitation of a thing is to be expressed.

The word कन् is understood here. Thus अश्व इवायमश्व प्रतिकृतिः = अश्वकः 'an imitation of a horse' in wood or clay &c. उष्ट्रकः, गर्भकः ॥ Why do we say 'imitation?' Observe गौरिव गवसः "The gayal cow".

संज्ञायां च ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, च, (कन्) ॥
वृत्तिः । इवेत्यनुवर्त्तते, कनिति च । इवार्ये गम्यमाने कन्यत्वयो भवति समुदायेन चैत् संज्ञागम्यते ॥

97. The affix kan comes in the sense of 'like this', when the whole word so formed is a Name.

This applies when imitation is not meant. Thus अश्वसदृशस्य संज्ञा = अश्वकः 'a thing reminding a horse'. उष्ट्रकः, गर्भकः ॥

लुम्भनुष्ये ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ लुप्, मनुष्ये ॥
वृत्तिः । संज्ञायामित्येव । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्ये अभिधेये लुप् भवति ।

98. When in the same way a Man is denoted, the affix is elided by lup; the word retaining its number and gender.

Thus चञ्चुषा (चञ्चुषेवमनुष्यः) 'straw-man' i. e. an effigy in straw. So also हासी, खड्कुटी ॥ For accent see VI. 1. 204.

Why do we say 'a man'? Observe अश्वकः, उष्ट्रकः &c. This sūtra may be considered to be an enlargement of V. 3. 100.

जीविकार्ये चापण्ये ॥ ९९ ॥ जीविकार्ये, च, अपण्ये (लुप्) ॥
वृत्तिः । जीविकार्ये यदपण्यं तस्मिन्नभिधेये कनो लुप् भवति ।

99. A similar elision of the affix कन् takes place then also, when the figure is made a means of livelihood, it being presumed, that no traffic is driven thereby.

That which is bought and sold is called पण्य; that which is not so dealt with is अपण्यः ॥ The rule applies to the *images* of gods which are made means of subsistence by a low order of Brāhmaṇas, not by selling them, but by exhibiting them from door to door. Thus वासुदेवः 'the idol of Vāsudeva': शिव 'the idol of Śiva'. स्कन्दः, विष्णुः, भारित्यः &c.

Why do we say अपण्ये? Observe, हस्तिकान् विक्रीणीति 'he sells the images of elephant'. अश्वकान्, रथकान् ॥

This rule is also an amplification of V. 3. 100.

देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥ पदानि ॥ देव पथादिभ्यः च ॥
वृत्तिः । इवे प्रकृतिकृतौ संज्ञायां च विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरस्य लुप् भवति ।

अर्थास्तु पूजनायास्तु चित्रकर्मभ्यजेतु च ।
इवे प्रकृतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिभ्यः ॥

100. After the words devapatha &c, there is similar elision of the affix कन्, (V. 3. 96 and 97) expressing an image or a Name.

The देशपथ class is आकृतिगणः ॥ Thus देवपथः, हंसपथः ॥

1 देवपथ, 2 हंसपथ, 3 वारिपथ, 4 रथपथ, 5 स्थलपथ*, 6 करिपथ*, 7 अजपथ*, 8 राजपथ, 9 घातपथ, 10 बाहुपथ, 11 सिन्धुपथ (सिंहपथ), 12 सिद्धगति (सिंहगति), 13 उष्ट्रमीव (उष्ट्रमीवा), 14 वायव्यु (वायव्यु), 15 हस्त, 16 इन्द्र, 17 इण्ड, 18 पुष्प, 19 मत्स्य, 20 जलपथ, 21 रज्जु. It is आकृतिगणः ॥

Karika :—The affix कर् is elided when the imitation is an image of a god that is worshipped, or a picture, or a design on a flag. As शिवः, विष्णुः are examples of gods, अर्जुनः 'the picture of Arjuna', दुर्योधनः 'the picture of Duryodhana', कपिः 'the flag having the figure of monkey', गरुडः 'the eagle-flag'.

वस्तेऽङ् ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ वस्तेः, ङ् ॥

वृत्तिः । इवेत्यनुवर्तते, इतः प्रथमि प्रत्यया सामान्येन भवन्ति प्रतिकृतौ चामतिकृतौ च । यस्मिन् चञ्चालादिवार्ये षोडशे ङ् प्रत्ययो भवति ।

101. The affix ḍhañ (+'-एय) comes after vasti, in the sense of 'like this'.

The word इव is understood here. The affixes taught hence forward come in a general sense, and are not confined to images. Thus वस्तिरिव-वास्तेक- fem. वास्तेयी 'like the abdomen'.

शिलाया ङः ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ शिलायाः, ङः ॥

वृत्तिः ॥ शिलाचञ्चालादिवार्ये ङः प्रत्ययो भवति ।

102. The affix ḍha (एय) comes after śilā, in the sense of 'like this'.

Thus शिलेव = शिलेयं वृधिः 'curd, hard as stone'. According to some, the affix ङ् also comes after शिला, as शिलेयम् ॥

शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ शाखादिभ्यः, यत् ॥

वृत्तिः । शाखा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति इवार्ये ।

103. The affix यत् comes, in the sense of 'like this', after śākhā &c.

Thus शाखेव = शाख्यः, मुखः (VI. I. 213), जघन्यः &c.

1 शाखा, 2 मुख, 3 जघन, 4 भृङ्ग, 5 मेघ, 6 अक्ष, 7 चरण, 8 स्कन्ध, 9 स्कन्ध, 10 उरत्, 11 शिरस्, 12 अक्ष, 13 चरण ॥

द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ द्रव्यम्, च, भव्ये (यत्) ॥

वृत्तिः । द्रव्यशब्दो निपात्यते भव्ये प्रभिधेये । द्रव्यशब्दादिवार्ये यत्प्रत्ययो निपात्यते ।

104. The word द्रव्य is anomalous, meaning 'beautiful'.

The word द्रव्य is formed by adding यत् to the word द्रु ॥ The word भव्य means 'nice, excellent, proper, fit; having or containing in himself all the desired requisites'. As द्रव्योऽयं राजपुत्रः 'how nice is this Prince'. द्रव्योऽयं माणवकः ॥

कुशाभ्राच्छः ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ कुशाभ्रात्, छः ॥

वृत्तिः । कुशाभ्रशब्दादिवार्ये छः प्रत्ययो भवति ।

105. The affix chha (ईय) comes in the sense of 'like this', after the word kuśāgra.

Thus कुशाभीया (कुशाभिव सुभवात्) इति: "Intellect sharp as the point of the kuśa grass". कुशाभीवं वक्ष्ये ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ समासात्, च, तद्विषयात्, (छः) ॥
वृत्तिः । तद्विषयेन प्रकृते इवार्यो निर्दिश्यते । इवार्यविषयास्तमासात्परस्मिन्निवार्ये एव छः प्रत्ययो भवति ।

106. The affix chha (इय) comes, also only in the sense of 'like this', after a compound noun which contains in itself the force of 'like this'.

The word तद् refers to इव, and तद्विषय means इवार्यविषय ॥ A compound which is formed with the force of इव, takes the affix छ, when a second इव is to be indicated. In the chapter on Compounds, no samāsa is taught with the force of इव; this sūtra, therefore, indicates by implication that such a samāsa of two nouns can be formed, having hidden in it the sense of इव ॥ Such a samāsa will come under the head of सुप् सुपा समासः (II. I. 4).

Thus काकतालीयम्, अजाकृपाणीयम्, अन्धकर्त्तकीयम् ॥

The word काकतालीय means 'like the crow and the palm-fruit': 'the unexpected and sudden fall of a palm-fruit upon the head of a crow so as to kill it, at the very moment of its sitting on a branch of that tree; and is used to denote a very unexpected and accidental occurrence'. Thus Devadatta happens to enter a village, and on that very day, robbers happen to attack the village, and in the fray, Devadatta is killed, this coincidence of the robbers and Devadatta is called काकतालीयसमागमः, and the killing of Devadatta is like that of the crow by the palm fruit. The first case of समागमः will form the compound, the second case of वधः will give rise to the affixing of छ, as काकतालीयो देव-इत्तस्य वधः (the compound काकताल meaning काकतालसमागमसदृशश्चोर समागमः) and the derivative word काकतालीय meaning काकमरणसदृशः):

Similarly अजाकृपाण्य means "like the death of a goat (ajā) by the accidental falling of a sword (kṛipāṇa) as the goat was passing". Similarly अन्धकर्त्तकीय means "like the accidental falling of a vulture (vartikā) in to the hands of a blind person who thus captures it". All these are unintentional (atarkita and curious (chitrakarana) coincidences. In short, these words mean 'accidentally', 'unexpectedly'.

शर्करादिभ्यो ऽण् ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ शर्करादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः । शर्करा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्ये ऽण् प्रत्ययो भवति ।

107. The affix an (+_अ) comes in the sense of 'like this', after the words śarkarā &c.

Thus शर्करेव = शर्करम्, कापालिकम् ॥

1 शर्करा, 2 कपालिका, 3 कपाटिका*, 4 कनिष्ठिका (कपिष्ठिका; पिष्ठिका, कनिष्ठिक!), 5 पुण्डरीक, 6 शतपत्र, 7 गोलोमन्, 8 लोमन्*, 9 गोपुच्छ, 10 नराची (नरालि), 11 नकुल (नकुल), 12 सिकता ॥

अङ्गुल्यादिभ्यश्च ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ अङ्गुल्यादिभ्यः, षक् ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गुल्यादिभ्यश्च इत्यर्थे षक् प्रत्ययो भवति ।

108. The affix *ṭhak* ($\pm$ — इक् or क्) comes in the sense of 'like this', after the words *aṅgulī* &c.

Thus भाङ्गुलिकः (= अङ्गुलीच), भाङ्गुलिकः ॥

1 अङ्गुलि (अङ्गुली), 2 भरुज, 3 बभ्रु, 4 बल्यु, 5 मण्डर, 6 मण्डल, 7 शङ्कुली (शङ्कुल), 8 इति*, 9 कवि, 10 कुनि*, 11 रुह*, 12 खल*, 13 उरुधित्, 14 गोपी, 15 उरत्, 16 कुलिष, 17 शिखा ॥

एकशालायाद्यजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ एकशालायाः, षच्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ एकशालायाद्यजनिवार्ये ज्यतरस्यां षच् प्रत्ययो भवति ।

109. The affix *ṭhach* (इक्) also comes optionally after the word *ekasālā* : with the force of 'like this'.

Thus एकशालिकः or ऐकशालिकः by षक् ॥

कर्कलोहितादीकक् ॥ ११० ॥ पदानि ॥ कर्क, लोहितात्, ईकक् ॥

वृत्तिः ॥ कर्कलोहितशब्दाभ्यानिवार्ये ईकक प्रत्ययो भवति ।

110. The affix $\pm$ —ईक comes in the sense of 'like this', after *karka* and *lohita*.

Thus कर्ककः 'like कर्क or white horse'. लोहिताकः स्फटिकः 'a crystal though not itself red, appears red, owing to the reflection of some thing behind it'.

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि ॥ १११ ॥ प्रत्न, पूर्व, विश्व, इमात्, थाल्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ प्रत्न पूर्व विश्व इम इत्येतेभ्य इत्यर्थे थाल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विश्वे ।

111. In the *Chhandas*, the affix *thâl* ($\pm$ — या) comes in the sense of 'like this', after *pratna*, *pūrva*, *viśva*, and *ima* (*idam*).

Thus :—

तं प्रत्नया पूर्वया विश्वयेमया ज्येष्ठताति बर्हिषरे स्तुविदम् ॥

(*Rig Veda V. 44. 1*). 'Him (Indra), as the ancients, as the predecessors, as all creatures, and as these living men have worshipped &c'.

पूगाञ्च ज्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ पूगात्-ज्यः, अग्रामणी-पूर्वात् ॥

वृत्तिः ॥ इत्यर्थे इति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकान्प्रधानाः संपाः पूगाः । पूगाश्चिनः प्रातपदिकाग्रामणीपूर्वास्त्वर्थे ज्यः प्रत्ययो भवति ।

112. The affix *ñya* ($\pm$ '-य) is added without changing the connotation, to a word denoting a horde, but not when the word is derived from the name of their leader.

The *anuvṛitti* of इव ceases. The word *पूग* means a crowd of men of various castes, having no fixed livelihood, connected together with the object

of acquiring wealth &c. Thus लोहभङ्गः 'the trident bannered horde'. *dual* लोहभङ्गयोः, *pl.* लोहभङ्गाः ॥ Similarly, शैव्यः, शैव्योः, शिववः, चातकवः, चातक्योः, चातकाः ॥ In the plural, the affix is elided by II. 4. 62.

Why do we say अपानणीपूर्वात्? Observe देवदत्तकाः (V. 2. 78) 'a horde whose leader is Devadatta'. From this sūtra, commence the तद्गात्र affixes &c, the affixes that have the sense of 'King thereof'. The affix ङ्, therefore, has this meaning also viz. 'the leader of the horde'.

व्रातच्छजोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ व्रात, च् फञोः, अस्त्रियाम्, (ङ्यः) ॥ वृत्तिः ॥ नानाजातीया अनियतवृत्तयउत्सवजीविनः संपा व्राताः । व्रातवाचिभ्यः च्फञन्तेभ्यःप्रातिपरिकेभ्यश्च स्वार्थेऽङ्यः प्रत्ययो भवत्यस्त्रियाम् ॥

113. The affix ñya comes after the name of a wild band, and after a word ending in chphañ ($\pm$ —आयन् IV. 1. 98), without change of sense; but not in the feminine.

A collection of persons of different castes, having no determined livelihood, and living by violence are called व्रात or 'wild band'. Thus कापोतपाकवः 'a wild band living on pigeons', कापोतपाक्यो and कपोतपाकाः, त्रैहिमत्यः, त्रैहिमत्यो *pl.* त्रैहिमताः ॥ So with words ending in च्फञ्, as कौञ्जायन्यः, कौञ्जायन्योः, *pl.* कौञ्जायनाः, ब्राधायन्यः ब्राधायन्यो *pl.* ब्राधायनाः ॥

Why do we say "not in the Feminine?" Observe कपोतपाकी, त्रैहिमती, कौञ्जायनी, ब्राधायनी ॥

आयुधजीविसंघाञ् अयद्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ आयुध-जीविसंघात्, अयद् वाहीकेषु, अब्राह्मण-राजन्यात् ॥ वृत्तिः ॥ आयुधजीविनां सघः आयुधजीविसंघः । स वाहीकेषु व आयुधजीविसंघस्तदा-चिनः । प्रातिपरिकाद्ब्राह्मणराजन्यवर्जितास्वार्थेअयद् प्रत्ययो भवति ।

114. To a name expressing a multitude living by the trade of arms, is added the affix ñyaṭ ($\pm$ —च with the fem. in ई), when it is the name among the Vāhika, but not when it is the name of a Brāhmaṇa, nor when the word is Rājanya.

The anuvṛitti of अस्त्रियाम् does not govern this sūtra. Thus कौण्डीबन्धः, कौण्डीबन्धो *pl.* कौण्डीबन्धाः, fem. कौण्डीबन्धीः; शौद्रक्यः, शौद्रको, *pl.* शूद्रकाः fem. शौद्रकी, मालव्यः, मालव्यो *pl.* मालवाः fem. मालवी ॥

Why do we say 'living by the profession of arms'? Observe मत्ताः, घयण्डाः ॥ Why do we say 'a multitude'? Observe सत्ताद् ॥ Why do we say 'amongst the Vāhika'? Observe चवराः, पुलिन्दाः ॥ Why do we say "not a Brāhmaṇa or the word-form Rājanya"? Observe गोपालरा ब्राह्मणाः, चालङ्कायना राजन्याः ॥

वृकाट्टेण्यन् ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ वृकात्, टेण्यन् ॥ वृत्तिः । आयुधजीविसंघादिति वर्त्तते । वृकशब्दात्आयुधजीविनः स्वार्थे टेण्यन् प्रत्ययो भवति ।

115. The affix ṭenyan ($\underline{+}$ —एष्य with the fem. in ई) comes after the word *Vrika*, a class of persons living by trade of arms.

Thus वार्केण्यः वार्केण्यो, pl. वृका, fem. वार्केणी ॥ The affix will not come, when वृक means 'a wolf'. As कामक्रोधौ मनुष्याणां खारितायै वृकायिष ॥

दामन्यादित्रिगर्त्तपष्ठाच्छः ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ दामन्यादि, त्रिगर्त्त, षष्ठात्, छः ॥
वृत्तिः । आयुधजीविसंपादयति वसंते । दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चगर्त्तपष्ठेभ्यसायुधजीविसंपवाप्तिभ्यः
स्वार्ये छः प्रत्ययो भवति । शेषामायुधजीविनां संघानां वदन्तर्गन्तव्य एव विपर्ययः षष्ठः ॥
आहुस्त्रिगर्त्तपष्ठांस्तु कौण्डोपरयसण्डकी ।
कौष्ठकिज्जालमानिश्च ब्रह्मयुतोय जानकिः ॥

116. The affix *chha* (ईय) comes without changing the sense, after *dāmini* &c, and after the six warrior-stocks called *Traigarta shashṭha*.

The following are the six warrior races of *Trigarta* :—कौण्डोपरय, सण्डकी, कौष्ठिक, जालमानि, ब्रह्मयुतः and जानकिः ॥

Thus दामनीयः दामनीयो, pl. दामनयः; भौलपीयः भौलपीयो, pl. उलपयः; कौण्डोपरपीयः pl. कौण्डोपरयाः; सण्डकीयः pl. सण्डकयः; कौष्ठकीयः pl. कौष्ठकयः; जालमानीयः pl. जालमानयः; ब्रह्मयुतीयः pl. ब्रह्मयुताः; जानकीयः pl. जानकयः ॥

1 दामनि, 2 भौलपि, 3 वैजवापि*, 4 भौदकी (भौतकि भौतकि), 5 भौदङ्गि*, 6 अच्युतन्ति (अच्युतन्ति), 7 आच्युतन्ति* (अच्युतन्ति), 8 घाकुन्तकि*, 9 आकिसन्ति, 10 औडवि*, 11 काक-
रन्तकि (काकरन्ति), 12 घायुतपि, 13 सार्वसेनिं, 14 बिन्दु, 15 वैन्दरि*, 16 तुलभ, 17 मौञ्जावन, 18 काकन्दि, 19 सारिणीपुत्र, 20 काकरन्ति 21 वैववापि, 22 अपच्युतका, 23 कर्की, 24 विण्ड ॥

पश्वादिद्यौधेयादिभ्यामणञौ ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ पश्वादि, यौधेयादिभ्याम् अ-
ण, अञौ ॥

वृत्तिः । आयुधजीविसंपादयत्येव । पश्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य आयुधजीविसंपवाप्तिभ्यः
स्वार्येऽणञौ प्रत्ययो भवतः ।

117. The affix an ($\underline{+}$ —अ) comes after *parśu* &c, and the affix añ ($\underline{+}$ '—अ) comes after *yaudheya* &c, without changing the sense : when these words denote warrior classes.

Thus पार्श्वः, pl. पार्श्वः; आसुरः, pl. असुराः, यौधेयः, pl. यौधेयाः ॥

1 पशुं, 2 असुर, 3 रक्षत्, 4 बाहीक (बाल्हीक), 5 वयत्, 6 वसु, 7 मरुत्, 8 सत्वत्, 9
देहाह 10 पिशाच, 11 अशनि, 12 कार्पापय ॥

1 यौधेय, 2 कौशेय, 3 शौकेय, 4 शौभेय, 5 पार्तेव*, 6 धार्तेव 7 ज्यावाजेव (ज्यावालेव),
8 विगत, 9 भरत, 10 उरानर 11 कौशेव, 12 वार्त्तव ॥ See IV. 1. 178.

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावछुमदणा यञ् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥
अभिजित्, विदभृत्, शालावत्, शिखावत्, शमीवत्, ऊर्णावत्, धुमत्, अणः, यञ् ॥

वृत्तिः । आयुषजीविसंपादिति निवृत्तम् । अभिजित्वादिभ्यो ऽपन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे षम् प्रत्यये भवति ।

118. The affix *yañ* (±'-अ) comes without changing the sense, after the words *abhijit*, *bidabhrit*, *śālāvat*, *śikhāvat*, *śamīvat*, *ūrṇāvat*, and *śrumat*, when those words end in the Patronymic affix अण् ॥

The *anuvṛitti* of आयुषजीविसंपान् ceases. Thus अभिजितोऽपत्यम् = अभिजित्, add षम् to this, अभिजित्यः ; pl. अभिजिताः, वैदभृत्यः pl. वैदभृताः, शालावत्यः pl. शालावताः, शिखावत्यः pl. शिखावताः, शमीवत्यः pl. शमीवताः, और्णावत्यः और्णावता, श्रौमत्यः and श्रौमताः ॥ The अण् here is Patronymic. Otherwise अभिजितो मुहूर्त्तः and अभिजित् स्यालीपाकः, the affix here is ङण् of मक्षत्रेण युक्तः कालः IV. 2. 3 and of सास्यदेवता IV, 2 24 respectively,

ज्यादयस्तद्राजाः ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ ज्यादयः, तद्राजाः ॥
वृत्तिः । पूगाज्यो मामर्णापूर्वादिस्त्यतः प्रशति ये प्रत्ययः ते तद्राजसंज्ञा भवन्ति ।

119. The affixes *ñya* &c, (V. 3. 112 &c) are called *tadrāja*.

The illustrations of *Tadrāja* affixes have been given above. The word *तद्राज* occurs in *Sūtra* II. 4. 62.

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

BOOK FIFTH.

CHAPTER FOURTH.

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ॥ १ ॥ पदानि ॥ पाद, शतस्य, संख्यादेः, वीप्सायाम् वुन्लोपः, च ॥

वृत्तिः ॥ पादशतान्तस्य संख्यदिः प्रातिपदिकस्य वीप्सायां योत्थ्यायां वुन् प्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोगेन शान्तस्य लोपो भवति ॥

1. The affix *vun* (/ — झक) comes after the words *pāda* and *śata* when preceded by a numeral, the sense being that of distributive relation ; and the final of the stem is elided.

Prātipadīkas preceded by a numeral and ending in the words *पाद* or *शत* take the affix *वुन्* when a distributive sense (वीप्सा) is to be expressed : and by the addition of this, the final is elided.

By VI. 4. 148 the final झ of *pāda* and *śata* would have been elided before the taddhita affix *vun* ; even if such elision was not taught in this rule. The repetition of the word लोप in this rule, therefore, indicates that the elision ordained here is not one *caused* by the affix. For if the elision had been *caused* by the affix, then by I. 1. 57, such लोपादेश or “substitute” would be equivalent to the principal (*sthanivat*) ; and would thus debar the application of the rule VI. 4. 130 by which पाद् *pād* (and *not pāda*) is changed into पद् ॥ In other words, the lopa taught by यस्येति च is परनिमित्तक or caused by some thing which is subsequent, namely by a taddhita affix or by इ or ई affix ; therefore, this lopa would be *sthāni-vat* for the purposes of the rule which would apply to something preceding it (I. 1. 57). Therefore, *pād* becomes *sthāni-vat* to *pāda*. Therefore, the *anga* or base ending with ‘*pāda*’ will be called झ, and not the base ending with ‘*pād*’, and therefore VI. 4. 130 which applies to झ bases will not apply, and there will be no substitution of पद् for

पाद, as there is not in the form पादाद्. But we want such substitution and hence the employment of words "the final of the stem is elided".

Thus दो दो पादो ददाति "he gives two quarters to each" = द्विपदिकां ददाति (द्विपाद + डुन् = द्विपाद + डुन् = द्विपत् + डुन् VI. 4. 130 = द्विपदिका VII. 3. 44 by which अ of अङ् is changed into इ). Similarly हे हे घते ददाति = द्विघतिकां ददाति ॥

The compounds above formed are taddhitārtha Tatpurusha compounds, viz. compounds containing the sense of a taddhita affix, by rule II. 1. 51. After the compound is formed, then the affix डुन् is added. Thus first we have द्विपाद and द्विघत compounded by II. 1. 51 and then the affix is added. The words पाद and घत when not so compounded, take डुन् affix only in the feminine.

Why do we say "of the words पाद and घत"? Observe दो दो मासौ ददाति, no affixing. Why do we say "preceded by a numeral?" Observe पाद पाद ददाति ॥ Why do we say "in a distributive sense"? Observe दोपादौ ददाति "He gives two quarters:" इ घते ददाति ॥

The enumeration of पाद and घत is useless, as the affix is found after other words also. As, द्विमोदकिकां ददाति "he gives two cakes to each". त्रिमोदकिकां ददाति ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥ पदानि ॥ दण्ड, व्यवसर्गयोः, च, (डुन्) ॥
वृत्तिः ॥ इमं दण्डः । इमं व्यवसर्गः । दण्डव्यवसर्गयोग्यमानयोः पादघतान्तस्य प्रतिपदिकस्य संख्या-
दुर्दुन् प्रत्ययो भवति भन्तलोपश्च ॥

2. Also when the sense is of a punishment or a donation.

The word दण्ड means "punishment", and व्यवसर्ग means "gift or donation". The prātipadikas पाद and घत preceded by a numeral, and conveying the sense of punishment or donation, take the affix डुन्, and the final अ is elided. This sūtra is begun to show that the "distributive sense" does not apply here. Thus दो पादो दण्डितः = द्विपदिकान् दण्डितः "punished with the infliction of a fine of two Padas (a quarter coin)". दो पादो व्यवसृजाति = द्विपदिकां व्यवसृजाति "he makes a gift of two Padas". Similarly द्विघतिकां दण्डितः "punished with a fine of two hundreds". द्विघातिकां व्यवसृजाति &c.

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ स्थूलादिभ्यः, प्रकारवचने, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने घोत्ये कन् प्रत्ययो भवति । जातीयोपवाहः ॥
वाचिक ॥ कम्प्रकारे चञ्चद्बृहदारुणसंख्यानश्च ॥

3. The affix kan (१—क) comes in the sense of "like that or specialty", after the words sthūla &c.

This debars the affix जातीयर् (V. 3. 69). Thus स्थूलप्रकारः = स्थूलकः "bulky. So also मणुक, मापकः ॥

Vdt:—The words चंचत् and बृहत् should be included in the list of sthūlādi words. As, चंचत्कः, बृहत्कः ॥ According to one version the words are चंचा and बृहा and not चंचत् and बृहत्. So the derivatives will be बृहत्कः and चंचत्कः the words that end in long vowels आ, ई or ऊ, shorten their vowels before this affix, by VII. 4. 13. As, सुप + कन् = सुरकः “snake-like”. The word कृष्ण takes कन् when tila is meant; as कृष्णप्रकारास्तिन्त्र = कृष्णकाः ॥ ख takes कन् when meaning श्रीहि, as खकाः ॥ इक्षु, तिल, पाय, काल, and भवशात take this affix when wine is meant, a पायिका, कालिका, भवशातिका “a kind of wine”. गोमूत्र takes this affix when meaning a covering, as गोमूत्रकः ‘a covering of the colour of cow’s wine, or go-mūtra may mean a certain arrangement of colours such as white and black”. सुप takes कन् meaning a snake, as सुरकः (VII. 4. 13) “a kind of snake of the color of wine”. जीर्ण takes it when meaning śāli grain, as जीर्णकाः = जीर्ण-कल्पा शालयः ॥ The following is a list of Sthulādi words.

1 स्थूल, 2 अणु, 3 माष, 4 इक्षु, 5 कृष्ण तिलेषु, 6 ख श्रीहि, 7 इक्षुतिलपायकालभवशाताः सुपयाम्, 8 गोमूत्र भाच्छादने, 9 सुप भहो, 10 जीर्ण शालिषु, 11 पत्रशूले समस्तव्यस्ते, 12 कुमारीपुत्र, 13 कुमारीश्वशुर (कुमार, श्वशुर), 14 मणि. ॥

अनत्यन्तगतौ कात् ॥ ४ ॥ पदानि ॥ अनत्यन्तगतौ, कात्, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अनत्यन्तगतिरशेषेण संबन्धः । तदभावे अनत्यन्तगतिः । अनत्यन्तगतौ गम्यमानार्थं कान्तात्कन्प्रत्ययो भवति ॥

4. After a participle ending in kta, comes the affix kan, when the meaning is something not yet wholly completed.

The word अनत्यन्तगति means an act which has been fully accomplished; अनत्यन्तगति therefore, means, an act which has not been fully accomplished. Thus भिन्न + कन् = भिन्नकः “not yet wholly divided” So also छिन्नकः &c.

Why do we say “something not wholly completed”? Observe भिन्नम् “totally divided”, छिन्नम् ‘totally cut’.

न सामिवचने ॥ ५ ॥ पदानि ॥ न, सामिवचने ॥

वृत्तिः ॥ सामिवचने उपपदे कान्तात्कन्प्रत्ययो न भवति ॥

5. Not so when a word in the sense of “half”, precedes such participle.

When the word सामि or any other word having this sense, is compounded with a participle in क्त, the affix कन् is not added to denote the sense of incompleteness. Thus सामिकृतम्, सामिधुक्तम् &c (II. 1. 27). The word वचन shows that the synonyms of सामि are also to be taken. Thus अर्धकृतम्, नेमकृतम् &c.

Objection :—It is redundant to have prohibited कन् after a word preceded by ‘half’, because the word “half” itself shows that the action has not been completed.

Answer :—The prohibition contained in this sūtra does not refer to the क्न् of the last sūtra, where it has the sense of “incompleteness”. It refers to that क्न् which comes after a word, without changing the sense of that word (स्वाय क्न्) ॥ Thus the words भिन्नतर and भिन्नतम (the comparative and superlative degrees of भिन्न) show by the very fact of their comparison, that the action denoted by them is not complete. These words भिन्नतर and भिन्नतम also take the affix क्न् without change of sense. As भिन्नतरकः and भिन्नतमकः ॥ and बहुतरकं &c as used by Patanjali himself in the following sentences :—एव हि सूत्रमभिन्नतरकं भवति, एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यते ॥ This क्न् is also prohibited in the case of compounds with सामि ॥ In fact, this sūtra teaches by implication (Jñāpaka) that क्न् comes also in the sense of svārtha.

बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥ पदानि ॥ बृहत्याः, आच्छादने, (क्न्) ॥

वृत्तिः ॥ कर्मनुषर्षन्ते, न प्रतिषेधः । बृहतीशब्दादाच्छादने वर्त्तमानान्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

6. The affix kan comes after the word bṛihati when it means “an article of dress”.

The word क्न् is to be read into this sūtra and not its prohibition. The force of this क्न् is *nil*, or it is an example of स्वार्थे क्न् ॥ Thus बृहती + क्न् = बृहतिका (प्रावारः) (VII. 4. 13 by which long vowel is shortened) “an upper garment or mantle”.

Why do we say “when it means dress”? Observe बृहती ऊन्ः “the metre called Bṛihati”.

अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालं पुरुषान्युत्तरपदात्सः ॥ ७ ॥ पदानि ॥ अषडक्ष, अशितङ्गु, अलङ्कर्म, अलंपुरुषः, अध्येत्तरपदात् ख ॥

वृत्तिः ॥ अषडक्ष आशितंय अलंकर्म अलंपुरुष इत्येतेभ्यो ऽध्येत्तरपदात्स्व स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

7. The affix kha (ईन्) comes after the words ashadāksha, āsitaṅgu, alaṅkarma, alampurusha, and after a stem ending with adhi.

The force of ख is स्वार्थे i e. it does not change the sense of the word. The word अषडक्ष means “that which has not six eyes”. षडक्ष is compounded from षट् + अक्षिण by adding षच् (V. 4. 113) “having six eyes”. The affix ख is to be added to this word already ending in the affix shach. Thus अषडक्षीणे मन्त्रः “a secret not having six eyes”. i. e. “a secret known or determined by two persons only to the exclusion of a third”. Similarly आशितंगवीर्यं अरण्यम् = आशिता गावोऽस्मिन्नरण्ये = मभूतयवसं “a forest where formerly cattle had grazed”. The augment शुन् is added to आशित by nipāta, or irregularly. So also अलंकर्मिणः = अलं समर्थः कर्मणे पर्याप्तः = competent to do any act, clever. So अलं पुरुषीणः = अलं समर्थः पुरुषाय = प्रतिमल्लादिः = fit for a man.

A word ending with अधि, will be a Tatpurusha compound, by II. 1. 40, as the word अधि belongs to Śaunḍādi class. As अर्वाचीनः ॥

The affix kha in the case of these words is invariable (nitya), because the word विभाषा occurs in the next sūtra ; and it is a maxim of interpretation that a rule occurring between two optional rules is nitya. The above words always occur with this affix and never without it. while in the case of other words taught hereafter this affix comes optionally. There are other affixes also which are svārthika and nitya. Such as लप् &c up to the affix कर् (V. 3. 55 to 95). अच् &c upto बुन्, (V. 3. 112 to V. 4. 1) भाच् &c upto मच्, (V. 4. 11 to 21) and affixes taught from V. 4. 6 i. e. कर् to V. 4. 9. (ख). ending in जाति and all Samāsānta affixes.

विभाषाञ्चैरदिकृत्त्रियाम् ॥ ८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, अञ्चैः, अदिकृ, त्रियाम्, (खः) ॥

वृत्तिः ॥ अञ्चत्यन्ताप्यातिपरिकारदिकृत्त्रियां वर्तमानास्त्वार्ये विभाषा खः प्रत्ययो भवति ॥

8. The affix kha (ईन) may optionally be added without change of sense to a stem ending in anch (अञ्च), when it does not mean a point of the compass used in the feminine gender.

Thus प्राक् or प्राचीनम् "old", अर्वाक् or अर्वाचीनम् "new".

Why do we say "when not denoting a direction in the feminine?" Observe प्राची दिक् "eastern region", प्रतीची दिक् "western region." Why do we say "a point of the compass"? Other words in the feminine will take this affix. As प्राचीना ब्राह्मणी, अर्वाचीना शिखा ॥ Why do we say "in the feminine"? A direction or दिक्' used in any other gender will take this affix. As प्राचीन दिग्मणीयम्, उदीचीन दिग्मणीयम् ॥

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ ९ ॥ पदानि ॥ जात्यन्तात्, छः, बन्धुनि ॥

वृत्तिः ॥ जात्यन्ताप्यातिपरिकारबन्धुनि वर्तमानास्त्वार्ये छः प्रत्ययो भवति ॥

9. The affix chha (ईय) is added without change of sense, to a stem ending in the word जात, when it means appropriateness.

The word बन्धु means the substance or substratum in which jāti or generic quality adheres or any thing by which a thing is regulated and individualised (बन्धते नियम्यते स्वतन्त्री क्रियते). Thus बन्धु means that substance by which the genus Brāhmaṇa, Kshatriya &c is distinguished. Thus ब्राह्मणजातीयः "appropriate to a Brāhmaṇa". क्षत्रियजातीयः, वैश्यजातीयः &c.

Why do we say "when meaning appropriateness". Observe ब्राह्मण-जातिः शोभना "the Brāhmaṇa caste is beautiful".

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥ पदानि ॥ स्थानान्तात्, विभाषा, सस्थानेन, इति, चेत् ॥

वृत्तिः ॥ स्थानान्तात्प्रातिपदिकादिभाषा छः प्रत्ययो भवति सत्यानेन चेत् स्थानान्तमर्थचङ्गवति ॥

10. The affix *chha* (ईय) is optionally added to a stem ending in स्थान, if it is compounded with something with which another is made to take an equal place.

The word सस्थान means समानं स्थानमस्य 'whose place is the same' or तुल्य or equal. Thus पित्रा तुल्यः = पितृस्थानीयः or पितृस्थानः (पितुरिव स्थानमस्य whose place is that of a father). Similarly मातृस्थानीयः or मातृस्थानः; राजस्थानीयः or राजस्थानः ॥

Why do we say "when it means equal to". Observe गांस्थानम् "cowshed" अश्वस्थानम् "stable". The word इति in सस्थानेनेति is for the sake of distinctness. The word सस्थान as a Bahuvrīhi compound is the appropriate word to be taken here, and not when it is taken as a Tatpuruṣa compound like समानं च तत् स्थानं च ॥ The word चेत् "when", is a conjunction : and joins the two meanings.

The rule 9 occurring between this rule and 8th rule, both of which are optional, must be taken to be a *nitya* rule, as explained above. इयोर्दिभाषयोर्निष्ठा विषयः ॥

किमेत्तिङ्गव्ययघादादम्बद्ग्व्यप्रकर्षे ॥११॥ पदानि ॥ किम्, एत्, तिङ्, अव्यय, घात्, आमु, अद्ग्व्यप्रकर्षे ॥

वृत्तिः ॥ किं एकापन्तात्तिङ्गन्तादव्ययेभ्यश्च यो विहितो घः स किमेत्तिङ्गव्ययघः, तदन्तात्प्रातिपदिकाद्ग्व्यप्रकर्षे आम् प्रत्ययो भवति ॥

11. To the affix *तर* and *तम* (घ I. 1. 22) ordained to come after the word *किम्* (V. 3. 55) or after a word ending in ए (VI. 3. 17) or after a finite verb (V. 3. 56, 57) or after an indeclinable, is added the affix *ām* (आम्), but not if the excess belongs to a substance (and not to an action or quality).

The ए or तरए and तमए affixes are employed for comparison (प्रकर्ष 'excess') of adjectives and adverbs. This rule applies to adverbs and not to adjectives : i. e. when an adverb qualifies a verb or another adjective, but not when an adjective qualifies a noun. The द्रव्य denoting word by itself has no 'excess' &c, it is the adjective which qualifies such substance that is capable of excess or comparison. The prohibition in अद्ग्व्यप्रकर्षे therefore really relates to the *quality* of a substance; i. e. to adjectives. द्रव्यस्याव्ययपदेभ्यस्त्य न विना भेद हेतुना । प्रकर्षोविद्यते नापि शब्दस्योभेति वाच्यताम् ॥

Thus कित्तराम् or किन्तमाम् "how excessively", पूर्वार्द्धे तराम् or पूर्वार्द्धे तमाम्, पच-तितराम् or पचतितमाम् "he cooks surprisingly", उच्चैस्तराम्, उच्चैस्तमाम् "more or most loftily or loudly".

But when the excess belongs not to an action or attribute, but to a substance, the *ām* आम् is not added. As उच्चैस्तमः तरुः "a most lofty tree".

अमु, च छन्दसि ॥ १२ ॥ पदानि ॥ अमु, च, छन्दसि ॥
वृत्तिः ॥ किमेतिङ्गव्ययवाद्द्वयप्रकार्ये अम्, प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । चकाराद्यु च ॥

12. In the Chhandas, the affix amu (अम्) also is added after the above, under similar conditions.

To the word क्रिन्, words ending in क्, finite verbs and indeclinables, when taking the comparative affixes त्तर and त्त्त is added the affix अम् in the Vedas, when these words are used as adverbs. By the force of the word च 'also' in the sūtra, the affix आमु is also included. Thus प्रतरम् नद्यामः ॥ or प्रत्तयम् वत्यः । प्रतर means प्रकृष्टतर ॥

The words ending in आम् and अम् are indeclinables as they are included in the class of Svarādi (I. 1. 37).

अनुगादिनष्टक् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ अनुगादिनः, षक् ॥
वृत्तिः ॥ अनुगतस्त्वित्यनुगादी । अनुगादिन्षब्दास्त्वार्ये षक् प्रत्ययो भवति ॥

13. The affix ṭhak (+—इक्) comes after the word anugādin, without changing its sense.

Thus अनुगादिकः "repeater or who echoes back".

णच्: स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥ पदानि ॥ णच्:, स्त्रियाम्, अञ् ॥
वृत्तिः ॥ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णञ्चिहितः, तदन्तास्त्वार्ये ऽञ् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये ॥

14. The affix añ (अ) comes without changing the sense, after a word ending in the affix ṇach (+—अ), when the word is feminine.

By III. 3. 43 the affix णच् is ordained after feminine words denoting reciprocity of action. The affix अञ् comes after such a word without changing the sense, when the thing denoted is feminine. Thus व्यावक्रोशी, व्यावहाशी चर्त्तते ॥

Q.—Why the word स्त्री "feminine" is repeated in this sūtra, when we already know from III. 3. 43 that णच् comes only after feminine words; and a svarthika affix like अञ् coming after a feminine word will keep the word feminine?

Ans.—The repetition of the word स्त्री in this sūtra, teaches by implication (jñāpaka) the following "स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यविवर्त्तन्ते ऽपि" :— "Sometimes it happens that bases which are derived by means of affixes that do not convey any particular meaning of their own, but leave the meaning which is conveyed by the original to which they are added, unchanged, do not take their gender and number from those original bases from which they are derived". Thus शुद्धकल्पा द्राक्षा, तैलकल्पा मसजा (सुरा विशेषः) formed by adding the swārtha affix कल्प (V. 3. 67) to शुद्ध and तैल, the resultant words being in the feminine gender. Similarly from देव—देवता is derived without change of meaning, but change of gender.

अणित्नुणः ॥ १५ ॥ पदानि ॥ अण्, इत्नुणः ॥

वृत्तिः ॥ अणिविधौ भावइत्नुण् विहितस्तदन्तात्स्वार्ये ऽण् प्रत्ययो भवति ।

15. The affix अण् (+—अ) comes without changing the sense, after a stem ending in the affix इत्नुण् (इत्नुण्).

By III. 3. 44, the affix इत्नुण् is added to a root to express a condition resulting from a universal co-operation of the action denoted by the root. But a word formed by इत्नुण् is after all an imaginary word, it requires the further addition of this affix अण् to make it a complete word. In fact, all svārtha affixes generally complete the not fully developed word. Thus सांप्रविणम् वर्तते, सांप्रदिनम् ॥

विसारिणोमत्स्ये ॥ १६ ॥ पदानि ॥ विसारिणः, मत्स्ये, (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ विसरतीति विसारी । विसारिन्स्यन्तात्स्वार्ये ऽण् प्रत्ययो भवति मत्स्ये ऽभिधेये ॥

16. The affix अण् (+—अ) is added to the word विसारिन् when a word expressing "fish" is to be made.

Thus विसारिणः "a fish". Why do we say "when it means a fish"? Observe विसारी देवदत्तः "Devadatta who is gliding out".

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, क्रियाभ्यावृत्तिगणने, कृत्वसुच् ॥

वृत्तिः ॥ संख्यायाब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः स्वार्ये कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति ॥

17. The affix कृत्वसुच् (कृत्वस्) is added to a Numeral, when the repetition of an action is to be counted.

This is also a svārtha affix. The word अभ्यावृत्तिः means "again and again or repetition". The counting of actions belonging to the same class and having the same agent, which occur again and again is called क्रियाभ्यावृत्तिगणनम् ॥ Thus पंचपापन् शुद्धे = पंचकृतोपुक्ते "he eats five times". So also सप्तकृत्वः &c.

Why do we say "after a Numeral"? Observe शूरीन् वारान् शुक्ते "he eats many times".

Objection :—Why do we say "action" when we know that an 'action' alone can be repeated, and not a substance or an attribute? *Reply* : The word क्रिया is employed in this sūtra for the sake of the next sūtras, into which its anuvṛitti flows. Thus in sūtra 19, एकस्य सकृच्च when the affix does not apply to count repetition, because it is impossible for a unit to express repetition ; but merely to count the "action" only.

Why do we use the word "repetition"? The affix will not apply when merely "actions" are counted. Thus पंचपाकाः "five cookings", दद्यापाकाः &c.

Why do we use the word "counting", when we know that a Numeral is nothing but counting? Had the sūtra been merely संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तौ कृत्व-

सुच्, there would arise this anomaly. The numerals upto ten denote only the thing numbered (संख्येव), but the numerals above those denote both the counting (संख्यान) and the thing counted (संख्येव) ॥ If गणन were not used, the affix would come only after the numeral denoting saṅkhyeya and not saṅkhyāna. Thus it will apply to घतवारान् मुहन्ते = घतकृत्वः, but not here घतं वारानां मुहन्ते; because here the word घत does not denote repetition, but merely a counting. By using the word गणन it applies to both.

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रि, चतुर्भ्यः, सुच् ॥

वृत्तिः ॥ द्वि त्रि चतुर् इत्येतेभ्यः संख्याघट्टेभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः सुच् प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचोऽपवादः ।

18. The affix “such” (स्) is added to the numeral dvi, tri and chatur, in the same sense of counting the repetition of an action.

This debars कृत्वसुच् ॥ Thus द्वि—द्विस्, त्रि—त्रिस्, चतुर्—चतुर् in द्विर्मुहन्ते, त्रिर्मुहन्ते, चतुर्मुहन्ते ॥ The स् in the last example is elided by VIII. 2. 24: but चतुर् meaning “four”, and चतुर् meaning “four-times”, are differently accented: the च् of सुच् indicating that the accent udatta falls on the last syllable. Thus चतुर् (चतेरन् Un V. 58, beieg formed with the affix ‘uran’ added to चत्), and चतुर् (with सुच्).

एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ एकस्य, सकृत्, च (सुच्) ॥

वृत्तिः ॥ एकघट्टस्य सकृद्विग्ययमादेशो भवति सुच् प्रत्ययः क्रियागणने कृत्वसुचोऽपवादः ।

19. The word सकृत् is substituted for एक before the affix सुच्, when an action is to be counted.

This debars कृत्वसुच् ॥ The ‘repetition’ being impossible, the action alone is counted: so the anuvṛitti of क्रिया only runs into this sūtra and not of अभ्यावृत्तिः ॥ Thus सकृत्सुहन्ते “he eats once” सकृत्धीति ॥ The स् of सुच् is elided by VIII. 2. 23. But not here in एकः पाकः as being against usage.

विभाषा बहोर्द्धा ऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥ पदानि ॥ विभाषा, बहोः, धा, आवि-प्रकृष्टकाले ॥

वृत्तिः ॥ बहुवचनान् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानान् विभाषा धा प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचोऽपवादः ॥

20. The affix धा is optionally added to the numeral बहु, to count the repetition of an action, occurring in a not distant period of time.

This debars कृत्वसुच् which comes in the alternative. The word अविप्रकृष्ट “not remote”, qualifies क्रियाभ्यावृत्तिः; i. e. when the recurring of the action takes place within a short time, it is अविप्रकृष्टकाल ॥ Thus बहुधा or बहुकृत्व विवसस्व मुहन्ते “he eats many times a day”. But when a remote time is denoted then धा does not apply. Thus बहुकृत्वो मासस्य मुहन्ते ‘he eats many times in a month, not daily, owing to poverty &c.’

तत्प्रकृतवचने मयद् ॥ २१ ॥ पदानि ॥ तत्, प्रकृतवचने, मयद् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, प्राचुर्येण प्रस्तुत प्रकृतम् । प्रथमासमर्थान् प्रकृतोपाधिकेयं वत्सना-
मात्स्वार्थे मयद् प्रत्ययो भवति ॥

21. The affix *mayat* (मय with the feminine in grave ई) is added to a word in first case in construction, when the sense is "made thereof", or "subsisting therein".

The translation of the *sūtra* given above is according to the rendering of Prof. Böhtlingk. According to *Kāśikā* :—तत् signifies that the word in construction to which the affix is to be added should be in the nominative case, (IV. 1. 82) the word प्रकृतम् means "happening to be in abundance". So that according to this interpretation the *sūtra* should be translated, as done by Dr. Ballantyne, "The affix *mayat* may be employed after a word denoting some substance, when we require an expression for it as abundant". Thus अन्नं प्रकृतम् = अन्नमयम् "abundance of food". अपूपमयम् "abundance of cake". According to others, that in which there is abundance of the thing signified by the word to which the affix मयद् is added, is denoted by the whole word. Thus अन्नं प्रकृत-
मस्मिन् = अन्नमयो यज्ञः "a feast in which there is abundance of food". अपूपमयं पर्व, वद-
कमयोयात्रा ॥ Both senses are possible, as the *sūtra* is constructed.

"The word वचन in the *sūtra* has two senses. It being made by the affix ल्युद् conveys the force both of the *nature* (III. 3. 114) and the *site*. In the former case, (taking, तत् प्रकृतवचन to mean "the mention of that as abundant)", we have अन्नमयम् "abundance of grain". But in the second case, (taking it to mean "that in which something is spoken of as abundant)" we have अन्नमयो यज्ञः "a sacrifice at which food is abundant". (Dr. Ballantyne's *Laghukaumudi*).

समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥ पदानि ॥ समूहवत्, च, बहुषु, (मयद्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्प्रकृतवचनइत्येव । बहुषु प्रकृतेषूप्यमानेषु समूहवच्चत्यया भवन्ति । चकारान्मयद् च ।

22. When that, whereof something is made or subsists in, is a multitude, then the affixes expressing a great quantity (IV. 2. 37 &c) may also be employed to denote "made thereof, subsisting therein".

The च shows that मयद् also comes in the same sense. Thus मोदकाः प्रकृताः प्राचुर्येण प्रस्तुताः = मोदकिकम् (IV. 2. 47) or मोदकमयम्; so also शाष्कुलिकम् or शाष्कुलीमयम् ॥ In the second sense we have, मोदकाः प्रकृताः अस्मिन् यज्ञे = मोदकिको or मोदकमयो यज्ञः; शाष्कुलिकः or शाष्कुलीमयः ॥

अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्च ड्यः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ अनन्त, आवसथ, इतिह,
भेषजात्, ड्यः ॥

वृत्तिः ॥ अनन्ताविभ्यः स्वार्थे ड्यः प्रत्ययो भवति ॥

23. The affix *ñya* (+'-य) comes, without changing the sense, after the words *ananta*, *āvasatha*, *itiha* and *bheshaja*.

Thus *आनन्त्यम्* = *अनन्तः*, *आवसथ्यम्* = *आवसथः* 'a dwelling place, a sanctuary for sacred fire'. *ऐतिह्यम्* = *इति ह* 'traditional account', the affix here is added to a word which is not a *prātipadika*. The word *इति ह* means tradition, as *इति ह स्तोपाध्यायाः कथयन्ति ॥ शेषज्यम्* = *शेषजम् ॥*

It is optional to add this affix, owing to the general optional nature of all *taddhita* affixes. See IV. 1. 82.

देवतान्तात्तार्थ्ये यत् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ देवतान्तात्, तार्थ्ये, यत् ॥
वृत्तिः ॥ देवताशब्दान्तात्प्रातिपदिकाचतुर्थीसमर्थात्तार्थ्ये यत् प्रत्ययो भवति ।

24. After a stem ending in the word *देवता* being in the fourth case in construction comes the affix *यत्*, in the sense of "appointed for it".

The word *तार्थ्यम्* has the same meaning as *तदर्थे* "for the sake of that" (II. 1. 37). Thus *अग्निदेवतायै इदम्* = *अग्निदेवत्यम्* "offering &c, sacred to Agni". So also *पितृदेवत्यम्*, *वायुदेवत्यम् ॥*

पादार्घ्यां च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ पाद, अर्घ्याम्, च, (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ तार्थ्यइत्येव । पादार्घ्यशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थाभ्यां तार्थ्येभिधेये यत्प्रत्ययो भवति ।

वार्तिकम् ॥ आमुष्यायणापुष्यपुत्तिकेत्युपसख्यानम् ॥ वा० ॥ समशब्दादावतुप्रत्ययवक्तव्यः ॥

वा० ॥ नवस्य नू भादेघस्त्रप्तनपत्याश्च प्रत्ययाः ॥ वा० ॥ न च पुराणे प्रात् ॥

वा० ॥ भाग रूपनामभ्यो धेयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ मित्राच्छन्दसि ॥ वा० ॥ आग्नीध्रसाधारणाश्च ॥

वा० ॥ अयवसमरुद्धां छन्दस्यघ्नक्तव्यः ॥

25. The affix *यत्* comes after the words *पाद* and *अर्घ*, being in the fourth case in construction, when the meaning is 'for the purpose of that'.

The word *तार्थ्ये* is understood here also. Thus *पादार्घ्यमुदकं* = *पाद्यम्* "water, meant for washing the feet". So also *अर्घ्यम् ॥* The accent of these words is governed by VI. 1. 213, the *udatta* being on the first syllable.

The *च* in the *sūtra* implies the inclusion of words other than *पाद* and *अर्घ*, not mentioned here. The affix *यत्* applies to other words also, as *एष चै समशशाक्षर इच्छन्दस्यः प्रजापतिः ।* So also *वसु*, *अयस्*, *भोक*, *कवि*, *क्षेम*, *उदक*, *वर्षत्*, *निष्केवल*, *उक्थ*, *जन*, *पूर्व*, *नव*, *सूर*, *मर्त*, *यविष्ठ ॥* These words take *यत्* in the Vedas. Thus *वसव्यः*, *अयस्यः*, *भोक्यः*, *कव्यः*, *क्षेम्यः*, *उदक्यः*, *वर्षस्यः*, *निष्केवल्यम्*, *उक्थ्यः*, *जन्यः*, *पूर्व्यः*, *नव्यः*, *सूर्यः*, *मर्त्यः* and *यविष्ठपः* in *अग्निरीशेदसव्यस्य*. *अयस्यो वसानाः* (द्वितीयावहुवचनस्यालुक् । अपो वसाना इत्यर्थः) *स्वभोक्ये । कव्योति । क्षेम्यस्य दस्यति । वायुर्वर्षस्यः ॥ निष्केवल्ये संसति । उक्थ्ये संसति । जन्यतादिः । पूर्व्या विशः । स्तोमिर्जनयानि नव्यम् । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्ठपः ॥* So also the words *आमुष्यायन्* and *आमुष्यपुत्तिका ॥*

Vart:—The affix आबतु comes after the word सम; as समाबत् वसति, समाबद् गृह्णाति ॥

Vart:—न् is the substitute of नव, and the affixes लप्, लनप् and ल are added to it; as, नृलम्, नृलनम्, नवीनम् ॥

Vart:—To the word प्र meaning 'old', the affix न is added as well as the affixes ल, लन and ल e. g. प्रणम्, and प्रलम्, प्रलनम् and प्रीणम् ॥

Vart:—The affix धेय is added to the words भाग, रूप and नाम, e. g. भाग-धेयम्, रूपधेयम्, नामधेयम् ॥ This affix comes after मित्र in the Vedas, as, मित्रधेयं यतस्व ॥

Vart:—The affix भम् comes after भाग्नीध्र and साधारण, as, भाग्नीध्रम्, साधारणम् ॥ The feminine is formed by ङीप् as भाग्नीध्रा, साधारणी ॥ All these are illustrations of the option allowed by IV. 1. 82, so that sometimes these affixes do not apply, as भग्नीध्रा चाला, साधारणा मूः ॥

Vart:—In the Chhandas, भम् comes after भयवत् and मरुत्, भायवत् and मारुत् in भायवत्से रन्ते, मारुत् चर्द्धः ॥

अतियेऽर्थः ॥ २६ ॥ पदानि ॥ अतिथेः, ज्यः ॥

वृत्तिः ॥ तार्थ्येऽस्त्वैव । अतिथिश्चाद्यत्तुर्थीसमर्थान्तात्थ्ये ऽभिधेये भ्यः प्रत्ययो भवति ॥

26. The affix ण्या (+/-य) comes after अतिथि in the fourth case in construction, in the sense of "for the purpose of that".

The word तार्थ्ये is understood here also. Thus अतियथे हरम् = आतिथ्यम् ॥

देवात्तल् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ देवात्, तल् ॥

वृत्तिः ॥ तार्थ्येऽस्त्वैव निवृत्तम् । देवशाब्दात् स्वार्थे तल् प्रत्ययो भवति ।

27. The affix तल् comes after देव, without change of sense.

The anuvritti of तार्थ्ये does not apply here and ceases. Thus देवता = देवः ॥ This word is always in the feminine, another example of the rule that a word derived by a svārthika affix does not always follow the gender of its primitive.

अवेः, कः ॥ २८ ॥ पदानि ॥ अवेः, कः ॥

वृत्तिः ॥ अविशाब्दात् स्वार्थे कः प्रत्ययो भवति ॥

28. The affix क comes after अवि, without change of sense.

Thus आविका = अविः ॥

यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ यावादिभ्यः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ याव इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति ।

29. The affix कन् comes after the words याव &c, without changing their sense.

Thus यावकः = यावः, मणिकः = मणिः ॥

1 खाव, 2 मधि, 3 अस्त्रि, 4 तालु*, 5 जानु*, 6 लान्* 7 पीत, 8 स्तम्ब (पीतस्तम्ब पोत, स्तम्ब)
 षट्तावुष्णधीते, 10 पद्यो लूनविपाते (वियाते), 11 अणु निपुणे, 12 पुत्र कृत्रिणे, 13 ज्ञात वेदसमाप्तौ, 14
 शून्य रिक्ते, 15 शान कुत्सिते, 16, तनु सूत्रे, 17 ईयसश्च (श्रेयस्क) 18 ज्ञात, 19 अज्ञात*, 20 कुमारीक्री-
 डनकानि च 21 चण्ड,

N. B. The affix कन् is added to उष्ण and शीत when denoting a season: as, उष्णक कर्तुः, शीतक कर्तुः ॥ Otherwise उष्णोऽग्निः, शीतयुक् ॥ लून and वियात take कन् when denoting an animal, as लूनकः or वियातकः पशुः, otherwise लूनार्धः, वियातो मीचः, ॥ अणु takes कन् when meaning 'clever', as अणुकः सूक्ष्मकृ otherwise अणु only. पुत्र takes कन् when meaning 'artificial', as, पुत्रको लोहादिनिर्मितः ॥ स्नात takes कन् when denoting a student who has completed his study of the Vedas, as स्नातकः ॥ शून्य takes कन् when meaning empty, as उदकादिना रिक्तोऽघटः शून्यकः, otherwise शून्यः प्रत्ययः i, e. बाह्यार्थे पठितः ॥ शान takes कन् when contempt is meant, as कुत्सितं शानं = शानकम् ॥ तनु takes कन् when meaning thread, as तनुके सूत्रं सूक्ष्मतन्तुः, otherwise तनुः शरीरम् ॥ The word ending in ईयसुन् takes कन्, as श्रेयस्कः ॥ The words denoting play things of girls take कन्, as कण्डकम् ॥

लोहितान्मणौ ॥ ३० ॥ पदानि ॥ लोहितात्, मणौ, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ लोहितशब्दान्मणौ वर्त्तमानास्त्वार्ये कन् प्रत्ययो भवति ।

30. The affix कन् comes, without changing the sense, after the word लोहित, when it means a precious stone.

Thus लोहितकः = लोहितः "Ruby". Why do we say 'when it means a precious stone?' Observe, लोहितः 'red'.

वर्णे चानित्ये ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ वर्णे, च, अनित्ये, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अनित्ये वर्णे वर्त्तमानालोहितशब्दास्त्वार्ये कन्प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ लोहितादिङ्गवाधनं वा वक्तव्यम् ॥

31. The affix कन् comes after लोहित, when it means color which is not permanent.

Thus लोहितकः क्रोधेन "red with anger." लोहितकः पीडनेन ॥

Why do we say "not permanent." Observe लोहितो गौः "a red cow". लोहितं रुधिरम् "the red blood".

Vart.—The derivative of लोहित may not take the gender of the primitive, as लोहितिका or लोहितिका क्रोधेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ रक्ते, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्प्रत्ययो भवति ।

32. The affix कन् comes after the word लोहित meaning a substance dyed red.

As लोहितकः कम्बलः or पटः ॥ Similarly लोहितिका or लोहितिका घाटी ॥

कालाच्च ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ कालात्, च ॥

वृत्तिः ॥ वर्णे चानित्ये रक्तइति इयमप्यनुवर्त्तते । कालशब्दाश्चित्ये वर्त्तमानारक्ते च कन् प्रत्ययो भवति ॥

33. The affix कन् is added to the word काल, when it means a passing color, or dyed with color.

The word वर्णेच अनित्ये and रक्ते are both understood here. Thus कालकं मुखं वेलक्ष्येण "the face black with shame or confusion". कालकः पटः 'a cloth dyed blue-black'. कालिका शादी ॥

विनयादिभ्यष्टुक् ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ विनयादिभ्यः, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

34. The affix ठक् (±—क or ±—इक) comes without changing the sense after the word विनय and the rest.

Thus वैनयिकः = विनयः, सामयिकः ॥ The आ of उपाय is shortened, as, औपायिकः ॥ The word भकस्मान् should be read as भकस्माद् in order to apply इक् and not क, as, भाकस्मिकः ॥ The टि is elided, because it is an Avyaya. See VI. 4. 149. The affix is optional by IV. 1. 82.

1 विनय, 2 समय, 3 उपायो, (उपायाद्) इत्स्वत्वं च (औपायिक), 4 संप्रति*, 5 संमति, 6 कथं-चिन्, 7 भकस्मान्, 8 समाचार, 9 उपचार, 10 समयाचार, 11 व्यवहार, 12 संप्रदान, 13 समुत्कर्ष, 14 समूह, 15 विशेष, 16 अत्यय, 17 अत्यय, 18 कण्डु.

वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ वाचः, व्याहृतार्थायाम्, (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ व्याहृतः प्रकाशितो ऽर्थो यस्यास्तस्यां वाचि वर्तमानाद्वाक्वात्स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

35. The affix ठक् comes after वाच् when it means the purport of the message spoken by another.

The word व्याहृत means 'declared, expressed'. That which was spoken formerly by another, and which is carried by a third party as a 'tiding' or 'news', is called व्याहृतार्थ ॥ Thus वाचिकं कथयति 'he relates the verbal message'. वाचिकं श्रद्धे ॥ Some say it applies to *written* message also.

Why do we say "when it means a verbal message?" Observe, मधुरा वाक् देवदत्तस्य 'the speech of Devadatta is sweet'.

तद्युक्तात्कर्मणो ऽण् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ तद्युक्तात्, कर्मणः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ व्याहृतार्थया वाचा यत्कर्म युक्तं तदभिधायिनः कर्मणश्चात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ भण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादकर्मार चण्डालविद्वान्निवेशश्चन्द्रस्त्युपसख्यानम् ॥

36. The affix अण् comes after the word कर्मण् 'occupation', when it occurs in connection therewith (i. e. when it is the result of an oral message or commission).

Thus कर्मणम् = कर्म 'an occupation of a commission agent(?)'. i. e. when an act is done in pursuance to or on hearing of a verbal message or commission.

Vart.—The words कुलाल, वरुड, निषाद, कर्मार, चण्डाल, मित्र and आमित्र take the affix अण् in the Vedas. As कौलालः, = कुलालः; so also वारुडः, निषादः, कर्मारः, चण्डालः, मित्रः, आमित्रः ॥

The following words formed by अण् without change of sense, occur in

the Vedic and the secular literature:—साम्राज्यः, भानुजावरः, (भनुजावरः), भानुवृकः (भनु-
गता सुरेतश्च) भानुदुभः, चातुष्पायः, (चतुर्भिः प्राश्यं = ब्रह्मोदनं) एक्षोष्णाः, (रक्षांसि हन्यन्तेऽनेन) वैद्यतः,
वैकृतः, वारिवस्कृतः, (वारिवः परिचर्या तन् करोति) आभायणः, आभाहायणः, सान्त्वयणः ॥

ओषधेरजातौ ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ ओषधेः, अजातौ, (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ ओषधिशब्दाद्जातौ वर्त्तमानास्त्वार्ये ऽण् प्रत्ययो भवति ॥

37. The affix अण् comes after ओषधि when it does not mean a species.

Thus ओषधं पिबति "he drinks medicine". ओषधं ददाति "he gives medicines". Why do we say "when not meaning a जाति or species". Observe, ओषधवः क्षेत्रे कदा भवन्ति 'the herbs are growing in the field.'

प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ प्रज्ञादिभ्यः, च, (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रजानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्ये ऽण् प्रत्ययो भवति ॥

38. The affix अण् comes after the words प्रज्ञ &c. (the words retaining their sense).

Thus प्रज्ञः = प्रज्ञा "a wise person", feminine प्राज्ञी; while प्राज्ञः "a man possessed of wisdom" with feminine प्राज्ञा comes from प्रज्ञा "wisdom" by the affix ञ् having the sense of मनुष्य ("being possessed of"), taught in V. 2. 101. The प्रज्ञ of this sūtra comes from the root प्रजानाति = प्रज्ञः "he who knows fully".

The word विद्वन् occurs in the list of प्रज्ञादि words. It is formed by the addition of the affix वृत् (III. 2. 124) to the root, as, विद् + वृत् = विद्वन् nom. s. विद्वन् ॥ The very fact that we have such a form विद्वन् shows that the substitution of वृत् for वृत् after the word विद् taught in VII. 1. 36 (by which we get विद्वान्) is an optional substitution, the word "optionally" being drawn in from Sūtra VII. 1. 35. The word श्रोत्र takes अण् when meaning 'body', as श्रोत्रम्; otherwise श्रोत्रम् 'the sense of hearing', सुहृन् takes अण् when meaning 'a black antelope', as शूद्रम् ॥ The word कृष्ण takes अण् when meaning 'a black antelope', as, कर्णः ॥

1 प्रज्ञ, 2 वणिञ्, 3 उधिञ्, 4 उणिञ् (उणिञ्, उणिञ्), 5 प्रत्यक्ष, 6 विद्वस्, 7 विद्वन्, 8 षोडश, 9 विद्या, 10 मनस्, 11 श्रोत्र शरीरे, 12 सुहृन्, 13 कृष्ण वृत्ते, 14 विकीर्षन्, 15 चोर, 16 वृत् (वृत्), 17 बोध, 18 चक्षुस् (वक्षस्), 19 वसु (वसु!), 20 एनस् (एन्!) 21 मरुन्, 22 कृष्ण (कृ-
ह्) 23 सत्वन्तु (सत्वन्, सत्वन्त), 24 इशार्ह, 25 वयस्, 26 व्याकृत*, 27 भयुर (भातुर!) 28 रभस्, 29 पिशाच, 30 भयानि, 31 कर्षापण (का!), 32 देयता, 33 बन्धु, 34 षोडश, 35 धूर्त, 36 एजा ॥

मृदस्तिकन् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ मृदः, तिकन् ॥

वृत्तिः ॥ मृच्छब्दात्स्वार्ये तिकन् प्रत्ययो भवति ॥

39. The affix तिकन् comes after मृद (the word retaining its sense).

Thus वृत्तिका = मृद 'mud', Of course this is also an optional affix not a *nitya* affix like many of the svārthika affixes enumerated in V. 4. 7.

सखौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥ पदानि ॥ स, खौ, प्रशंसायाम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रशंसोपाधिकेर्षे वर्त्तमानान् वृच्छन्नात्स च इत्येतौ प्रत्ययो भवतः । रूपपोषणः ॥

40. The affix स and छ come after मृद् when it means 'excellence'.

This debars the affix रूपम् V. 3. 66. Thus प्रशस्ता मृद् = वृत्ता or वृत्ता ॥ These two affixes are *nitya* or invariable, i. e. whenever superiority is to be expressed we must add these affixes. The reason for our calling it *nitya* is that the word अन्यतरस्याम् 'optionally' follows it in V. 4. 42. so that this affix is not optional. c. V. 4. 7, 10, &c.

वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्लतातिलौ चच्छन्दसि ॥ ४१ ॥ वृक, ज्येष्ठाभ्याम्, तिल्, ता-
तिलौ, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ प्रशंसायामित्येव । वृकज्येष्ठाभ्यां प्रशंसोपाधिकेर्षे वर्त्तमानाभ्यां ययासंख्यं तिल्लतातिलौ प्रत्ययो भवतश्छन्दसि विषये । रूपपोषणौ ॥

41. In the Chhandas, the affix तल्(— ल ति) and ततितल् come after वृक and ज्येष्ठ, when excellence is denoted.

The word प्रशंसायाम् is to be read into this sūtra. This also debars रूपम् V. 3. 66. Thus वृकतिः or वृकतातिः, as, योनो मरुतो वृकतातिमर्त्यः (Rig. Veda II. 34. 9). Similarly ज्येष्ठतातिः ॥

बहुत्वार्थाच्छकारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ बहु, अल्पार्थात्, शस्, कारकात्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ बहुत्वार्थाल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दान् छस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् ।

42. After a word signifying much or little, comes the affix शस् optionally, when the word stands in agreement with a verb (as kāraka).

No especial कारक being mentioned, all cases such as accusative &c are to be taken. Thus बहूनि ददाति = बहुषो ददाति, बहुभिर्ददाति = बहुषो ददाति ॥ So also बहुभ्यः भागच्छति or बहुषु भागच्छति &c. Similarly अल्पशो ददाति = अल्पे or अल्पेन &c.

Why do we say "signifying much or little"? Observe गां ददाति, भयं ददाति ॥

Why do we say "when it is a kāraka"? Observe बहूनां स्वामी "lord of many". Here the words are in genitive case and a genitive or 6th case is not a कारक or a case, dependent or related to a verb: and so the affix is not applied here.

By the word 'signifying', the synonyms of बहु and अल्प are also included. Thus पूरिशो ददाति, स्तोत्रशो ददाति ॥

This affix is to be applied only when the action refers to an auspicious act. Thus बहुषो ददाति = अभ्युदयिकेषुकर्मषु; अल्पशो ददाति = अनिष्टेषु कर्मषु ॥ Thus बहुषो देहि "Give much on auspicious occasions as sacrifices &c". अल्पशो देहि "give a little on unauspicious, occasions as funeral feasts &c".

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ संख्या, एकवचनात्, च, वी-
प्सायाम्, (शस्) ॥

वृत्तिः ॥ संख्यावाचिभ्यः प्रातिपरिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्वायां योत्यायां षस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्यात् ।

43. The affix शस् comes optionally after crude forms denoting numbers, and words denoting units of a coin in the singular number, when a distributive sense is to be expressed (and the word is a kâraka).

Thus द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति = द्विभ्यो मोदकौ ददाति "He gives two sweet-meats to each". So also त्रिभ्यः ॥ Similarly after words in the singular number as, कार्षापणस्यो ददाति "he gives a Karshâpana coin to each". So also मापञ्चः, पादञ्चः ॥ That by which the sense of unit is expressed is called eka-vachana. The words kârshâpana &c denote quantity, but their function in the sentence is to denote one-ness i. e. one to each, though in fact many are given.

Why do we say "after Numerals and units of coin"? Observe षटं षटं ददाति "he gives a pot to each". Why do we say "when a distributive sense is meant"? Observe द्वौ ददाति "He gives two". कार्षापणम् ददाति "he gives a kârshâpana".

This rule of course applies when the word is in relation with a verb viz. when it is a kâraka, and not when it is in the genitive case governing another noun, As द्वयोर्द्वयोः स्वामी "Lord of two each". कार्षापणस्य कार्षापणस्य स्वामी "Possessor of a karshapanas each". In fact the work "kârakât" of the last sūtra is understood here also. This sūtra is exception to VIII. 1. 4.

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ प्रतियोगे, पञ्चम्याः, तसि ॥

वृत्तिः ॥ प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन यागे या पञ्चमी विहिता सदन्ताच्चसिः प्रत्ययो भवति ।

वार्तिकम् ॥ तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

44. The affix तसि comes after that Ablative case which is ordained owing to the union with the Karma-prava-chaniya word प्रति ॥

This Ablative case is ordained by Sūtra II. 3. 11. Thus मद्रुहः वासुदेवतः प्रति, अभिमन्युरर्जुनतः प्रति ॥ The anuvṛtti of वा "optionally" runs here also: thus it is an optional rule; we have the regular forms वासुदेवान् &c, also.

Vart. — The affix तसि comes after the words आदि &c: as, आदितः, मन्वतः, पार्श्वतः, पृष्ठतः, &c. This is an âkṛtigaṇa, no complete list being given.

अपादाने, चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ अपादाने, च, अहीय, रुहोः ॥

वृत्तिः ॥ अपादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः प्रत्ययो भवति । तस्येदपादानं हीयरुहोः संबन्धि न भवति ।

45. The affix तसि comes after that Ablative case which has the force of an Apâdâna Kâraka, except when this

apādāna relation arises owing to the union with the verbs हीय (passive of ह्य) and रुह ॥

Thus प्राप्त भागच्छति or प्रामान्, so also चोरान् or चोरतो विभेति, अभ्ययनतः or अभ्ययनान् पराजयते ॥ See Sūtras I. 4. 24, 25, and 26 &c. Not so when the verbs हीय and रुह govern the ablative: as, सार्यान् हीयते, पर्वताद् भवरोहति ॥ The form हीय is given in the sūtra to indicate that the verb ह्य whose present tense is जहाति is to be taken, and not जिहीति ॥ Thus we have भूमित्; उज्जिहीते or भूमेरुज्जिहीते ॥ How do you explain the use of "tasi" in the following well-known verse: "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा"? The words here are not in the ablative, but in the Instrumental case i. e. स्वरेण वर्णेन वा हीनः ॥

अतिग्रहाव्ययनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ अतिग्रह, अव्ययन, क्षेपेषु, अकर्त्तरि, तृतीयायाः, (तसिः) ॥

वृत्तिः । अतिक्रम्य ग्रहो प्रतिग्रहः । मचलनमव्ययनम् । शेषो निन्दा । अतिग्रहाद्विषय यो तृतीया तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति सा चै कर्त्तरि न भवति ।

46. The affix tasi comes after that Instrumental case which does not denote an agent, and is governed by a verb having the sense of "to excel", "not to give way", and "to blame",

Thus वृत्तेनातिगृह्यते or वृत्ततोऽतिगृह्यते, चारित्रेण or चारित्रतोऽतिगृह्यते ॥ This means when a person of good conduct surpasses others through his conduct, he is said 'to have excelled through his conduct and character'. So also वृत्तेन or वृत्ततो न व्यथते; similarly चरित्रेण or चरित्रतो &c, the sense being he does not succumb or is not moved owing to his strength of conduct or character. Similarly वृत्तेन or वृत्ततः क्षिप्तः, चरित्रेण or चरित्रतः क्षिप्तः "blamed owing to his bad conduct".

Why do we say "when not denoting an agent"? Observe देववृत्तेन क्षिप्तः "blamed by Devadatta".

हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ हीयमान, पाप, योगात्, च, (तसिः) ॥

वृत्तिः ॥ अकर्त्तरि तृतीयाया इत्येव । हीयमानेन पापेन च योगो यस्य तद्वाचिनः सन्तात्परा या तृतीया विभक्तिकर्त्तरि तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति ।

47. And the affix tasi comes optionally after a word ending in the third case-affix, when such word is joined to the verb "hiya", or the noun "pāpa"; not denoting an agent.

The words अकर्त्तरि and तृतीयायाः are understood in this aphorism. Thus वृत्तेन हीयते or वृत्ततो हीयते ॥ चारित्रेण हीयते or चारित्रतो हीयते ॥ So also in construction with the word पाप, as, वृत्तेन पापः or वृत्ततः पापः ॥ चारित्रेण पापः or चारित्रतः पापः ॥ This

use of the affix is in places other than those where censure is meant: in other words, it comes where no censure is implied but a simple fact is mentioned. Where censure is implied, the affix tasi would come by force of the preceding aphorism V. 4. 46.

The word भर्तृरि being understood here also, the affix does not come when the 3rd case-affix has the force of an agent: as देवदत्तेन हीयते ॥

षष्ठ्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ षष्ठ्याः, व्याश्रये, (तसिः) ॥

वृत्तिः ॥ नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमाने षष्ठ्यन्ताद् वा तसिः प्रत्ययो भवति ।

48. The affix tasi comes optionally after a word ending in the sixth case, when the sense is that of a party-name or faction.

Taking sides with one faction or another is called व्याश्रयः ॥ Thus देवा भर्जुनस्य पक्षेऽभवन् = देवा भर्जुनतोऽभवन् ॥ 'The Devas became Arjunites'. So also आदित्याः कर्णतोऽभवन् "The Adityas became Karnāites".

Why do we say "when it denotes a Party-name?" Observe, वृक्षस्य शाखा "the branch of the tree".

रोगाद्यापनयने ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ रोगात्, च, अपनयने, (तसिः) ॥

वृत्तिः ॥ रोगो व्याधिः । तद्वाचिनः शाखाया वृष्टी विभक्तिः, तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने ।

49. The affix tasi comes optionally after a word denoting a disease, ending in the sixth case, when the healing of the same is denoted.

The word रोग means 'disease', and अपनयन means 'healing', 'curing'. Thus प्रवाहिकायाः प्रतीकारं कुरु = प्रवाहिकातः कुरु; so also छिर्कातः कुरु ॥

Why do we say 'when healing is meant? Observe प्रवाहिकायाः प्रकोपनं कुरु ॥

अभूततद्भावे कृश्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ अभूततद्भावे, कृ, भू, अस्ति, योगे, सम्पद्य, कर्तरि, च्वि ॥

वृत्तिः ॥ कारणस्य विकाररूपेण भूतस्य तदात्मना भावो ऽभूततद्भावेः । संपद्यतेः कर्त्ता संपद्यकर्त्ता । संपद्यकर्त्तरि वृत्तमानात्प्रातिपदिकाद्भूत तद्भावे गम्यमाने कृश्वस्ति भिर्धातुभिर्योगे च्विः प्रत्ययो भवति ।

50. The affix chvi comes after a word, when the agent has attained to the new state expressed by the word, what the thing previously was not, and when the verbs kri 'to make', भू 'to be', and अस् 'to be' are conjoined with it.

The words अभूततद्भावे are not words of Pāṇini, but of the Vārtika-Kāra, and read into the sūtra by the author of Kāśikā. When something or somebody has become that which is expressed by the stem, then this affix च्वि

is added. When the cause of a thing arrives at the state of being that very thing so produced, it is said to be abhūtatadbhāva—'the state of that what it was not'. The agent of the action of attaining is called sampadya kartā. Thus अशुक्लः शुक्लः सम्पद्यते, तं करोति = शुक्ले करोति "he whitens"—when some one who is not white becomes white: i. e. some one makes him so, then we say शुक्ले कराति ॥ So also शुक्ल भवात्, शुक्ले स्यात् = मलिनं शुक्ले भवति ॥ The word शुक्ले is thus formed:—शुक्ल + थ्वि = शुक्ल् + ई + (the अ of śukla is changed into ई by VII. 4 32, and the whole affix is elided by VI. 1. 67) = शुक्ले ॥ Similarly घटी करोति चट् च 'he makes a jar of the clay': घटी भवति, घटी स्यात् ॥

Why do we say 'becoming that what it was not'? Observe शुक्ले करोति 'he makes white'. Here the thing that has been made white is not expressed, and hence no affixing takes place.

Why do we say "when conjoined with the verbs कृ, ज्ञू and अस?" Observe अशुक्लः शुक्ले जायते The verb here is जन् 'to produce', and hence no affixing. Why have we used the words sampadya kartari 'the agent that has attained', for even without their use, the words abhūta-tadbhava 'becoming what the thing previously was not', would imply that the attainment was of the agent? The use of sampadya-kartari shows that the attainment spoken of here should be of the 'agent', and not of any other kāraka, as, अद्वेगृहे देवगृहे भवति 'becoming in the temple what was not before in the temple; such as a tree &c'. Here the kāraka is locative and not agent, and the becoming of what the thing previously was not refers to location and not to agency. Hence no affix is added here.

अरुर्मेनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥५१॥ पदानि ॥ अरुस्, मनस्, चक्षुष्, चेतस् रहस्, रजसाम् लोपः, च ॥

वृत्तिः ॥ अरुः प्रभृतीनामन्तस्य लोपो भवति च्विष प्रत्ययः ।

51. The affix chvi comes after the words arus, manas, chakshus, chetas, rahas, and rajas, and there is elision of their final consonant.

The affix च्वि would have come after these words by force of the last sūtra which is of universal application: the present sūtra is made in order to teach the elision of the consonant. Thus अनरुः सम्पद्यते, तं करोति = अरु करोति, अरु भवति, अरु स्यात् ॥ So also उन्मनी करोति, भवति or स्यात्, so also उचष्, विचेती, विरही, and विरजी करोति or भवति or स्यात् ॥ The short उ of अरु and चक्षु is lengthened by VII. 4 26, and the अ of the other words is changed into ई by VII. 4 32.

विभाषा साति कात्स्न्ये ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ विभाषा, साति कात्स्ने ॥

वृत्तिः ॥ अशुततज्ञावे कृष्णस्तियोगे संपद्यकर्त्तृपि सर्वमनुवर्त्तते । अस्मिन्विषये विभाषा सातिः प्रत्ययो भवति कात्स्न्ये गम्यमाने ।

52. The affix *sâti* may be employed optionally in the sense of *chvi*, when something is changed in all its parts into something else.

The whole phrase "when the agent has attained to a state it previously had not and the verbs *kṛi*, *bhû* and *asti* are in conjunction", is understood here. The affix साति is employed when the original is changed in its totality (कृत्स्न). Thus अग्निसाद् भवति शस्त्रम् "the whole weapon is in a blaze—has become fire". We may also say अग्नी भवति शस्त्रम् ॥ So also उदकसाद् भवति लवणम् or उदकी भवति लवणम् "The salt becomes all water".

Why do we say "in its totality"? Observe एकरेखेन पटः शुद्धी भवति "the cloth whitens in part".

The word "optionally" shows that the affix *chvi* also comes in the same sense. While the optional affixing of these terminations *chvi*, *sâti* &c is governed by the Mahâ-vibhâshâ of sūtra IV. 1. 82 (see V. 3. 1).

अभिविधौ संपदा च ॥५३॥ पदानि ॥ अभिविधौ, सम्पदा, च, (साति) ॥

वृत्तिः ॥ अभिविधिर्द्विविधाः । अभिविधौ गम्यमाने च्चिविषये सातिः प्रत्यये भवति संपदा योगे, चकार्त्स्न्यास्तिभिश्च ।

53. The affix *sâti* comes after a word in the sense of *chvi*, when it is in construction with the verb *sam-pad*, and the meaning is that all things of a kind are changed into some thing else, though partially.

The word अभिविधिः means 'pervasion'. The force of the word च in the sūtra is that the same sense is expressed when the verbs कृ, भू and भस् are in construction as well. By drawing the anuvṛitti of the word *vibhâshâ* into this sūtra, we may, in the alternative, employ the affix च्चि in the same sense of *abhidhi*: but then it must be followed by the verbs कृ, भू and भस् only and not by the verb संपद ॥

Thus अग्निसात् संपद्यते or अग्निसात् भवति; उदकसात् संपद्यते or भवति &c. Or उदकी भवति or अग्नी भवति ॥

What is the difference between the words *abhidhi* and *kârtsnya* of these two sūtras? Where *all* things of similar origin get changed, though it be partially only, it is called *abhidhivikâra*. As, अस्यां सेनायाम् उन्पातेन सर्वम् शस्त्रम् अग्निसात् सम्पद्यते; or वर्षासु सर्वम् लवणम् उदकसात् सम्पद्यते ॥ Here सर्व has the force of *प्रकार्त्स्न्ये*, namely, *all* things belonging to the kind of weapons such as swords, lances and all things of the nature of salt, but not these things individually in its totality. While the word *kârtsnya* means that one thing in all its parts assumes the form of another thing. In short, the difference between these two words is this: when *one* object is changed in *all* its parts,

it is kārtsnya change, when *many* objects are changed in *some* of their parts, it is abhividhi change.

तदधीनवचने ॥ पदानि ॥ ५४ ॥ तदधीनवचने, (साति) ॥

वृत्तिः । अभूततद्भावे निवृत्तम् अर्थान्तरोपादानात् कृशुस्तियोगे संपदा चेति वर्तते । तदधीनं तदायत्तं स्वस्वामिकामित्यर्थः । स्वामिसामान्यमीदृशतव्यसामान्यं च तदधीनशब्देन निर्दिश्यते । स्वामिदिशेषवाचिनः प्रातिपदिकदिशितव्ये ऽभिधेये सातिः प्रत्ययो भवति कृशुस्तिभिः संपदा च योगे ।

54. The affix *sāti* comes after a word expressing 'a master or lord', in the sense of 'dependent upon this', when it is in conjunction with the above verbs *kṛi*, *bhū asti*, and *sām-pad*.

The anuvṛitti of अभूततद्भावे ceases here, as a different sense altogether is assigned to the affix. The anuvṛitti of the four verbs *Kṛi* &c, however, runs into the *sūtra*. The word तदधीन means 'under the supremacy or control of that', 'under the proprietorship of that'. Proprietor in general and the object of rulership in general are indicated by the word *tadadhina*. Thus राजाधीनं करोति = राजसात् करोति "he (a king) brings it (a kingdom) under his dominion". Similarly राजसात् स्यात् or भवति or संपद्यते ॥ So also ब्राह्मणसाद् भवति, करोति, स्यात् or संपद्यते ॥

देये त्रा च ॥ ५५ ॥ देये, त्रा, च ॥

वृत्तिः ॥ तदधीनवचनइत्यनुवर्तते । तस्य विशेषणं देयप्रहणम् । सातव्यं देयं, तदधीने देये त्रा प्रत्ययो भवति चकारात्सातिश्च कृशुस्तिभिः संपदा च योगे ।

55. The affix *trā* comes in the sense of 'to be given to that', as well as the affix *sāti*, in conjunction with the above verbs *kṛi*, *bhū*, *asti* and *sampad*.

The phrase "dependent upon that" is understood here also. The word *deya* qualifies the above phrase. When a thing which is known as a proper gift for the *Brahmaṇas*, is put under their control by offering it to them, then the affix *trā* is employed. Thus ब्राह्मणाधीनं देयं करोति = ब्राह्मणत्रा or ब्राह्मणसात् करोति "He gives it to the *Brahmaṇas*, as it is an object which ought to be given to them". ब्राह्मणत्रा भवति "it becomes given to the *Brahmans*". So also with दात् and संपद्यते ॥ Why do we say "when the sense is that of to be given"? Observe राजसाद् भवति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ देव, मनुष्य, पुरुष, पुरु, मर्त्येभ्यः, द्वितीया, सप्तम्योः बहुलम्, त्रा ॥

वृत्तिः ॥ सातिर्निवृत्तः प्राप्रत्यये ऽनुवर्तते । देवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वितीयासप्तम्यन्तेभ्यः त्रा प्रत्ययो भवति बहुलम् ।

56. After the words *deva*, *manushya*, *purusha*, *puru* and *martya* ending in the 2nd or 7th case, the affix *trā*

is diversely employed, having the force of the accusative or locative case.

The anuvṛitti of sâti ceases, that of trâ continues. The verbs kṛi, bhû and asti also have no scope here. This is a general sūtra. Thus देवान् गच्छति = देवेषु गच्छति, देवेषु वसति = देवेषु वसति ॥ So also मनुष्येषु, पुरुषेषु, पुरुषा, and मर्त्येषु ॥

By using the word 'diversely' in the aphorism it is intended that the affix comes in this sense after other words also ; as बहुधा जीवतो मनः ॥

अव्यक्तानुकरणाद्यजवरार्द्धानितौ डाच् ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ अव्यक्तानुकरणात्, घच्, अवरार्द्धात्, अनितौ डाच् ॥

वृत्तिः ॥ यत्र ध्रुवावकाशस्या वर्णा विशेषरूपेण न व्यज्यन्ते साऽव्यक्तः । तस्यानुकरणमव्यक्तानुकरणम् । घच् अवरार्द्धं यस्य तद् द्व्यजवरार्द्धम् । अवरार्द्धोपकर्षे । यस्यापकर्षे क्रियमाणे शुभ न्यूनमर्द्धे घ्यक्त्वं संपद्यते तस्मादव्यक्तानुकरणादनितितिराड्घ्यस्ययो भवति ।

57. The affix dâch comes after the half of a word denoting an imitation of an inarticulate sound, when such half consists of at least two syllables, and when it is not followed by the quotation-mark 'iti'.

The sound in which the letters अ आ &c are not distinctly expressed is called avyakta 'unmanifest' or 'inarticulate'. The imitation of such a sound is called avyaktâ-anukaraṇa. That whose half consists of at least two syllables is called dvyajavarârdha, that is a polysyllabic word of four syllables or more when doubled, the smallest number of whose vowels are two, not less, when halved. The phrase "when joined with kṛi, bhû and asti" is understood here. The affix comes after that word which when reduplicated is such that its half (ardha) is at least (avara) of two syllables (dvyach). When the affix डाच् is added there is reduplication of the word. That is first the word is reduplicated and then the affix is added. Thus पटन् is a sound imitation word. By reduplication it becomes पटपटन् (e. g. पटन् + पटन् = पट् पटन् the final न् of the first word is changed in to the form of the next letter प्, and then for two प one is substituted by VI. 1. 100). Thus पटपटन् करोति = पटपटा करोति "he makes a sound like paṭat paṭat". So also with भवति and स्यात् ॥ So also समदमा करोति, भवति or स्यात् ॥ The final अन् of पटपटन् is elided by VI. 4. 143 before the affix डाच् having an indicative इ, the real affix being आ ॥

Why do we say "when it is name of an imitative sound?" Observe हृपन् करोति "it makes or turns to stone". Why do we say "after that half which consists of at least two vowels"? Observe अन् करोति 'he utters the exclamation srat'. Why do we say "at least"? Observe खरदखरदा करोति where the half consists of more than two syllables and the rule still applies. So

also षट्पदा करोति ॥ Why do we say "when इति does not follow"? Observe षट्पदि करोति (VI. 1. 98). The च् of डाच् is for the sake of accent, it prevents the circumflex (swarita) accent. Thus, षट्पदो + अस्ति ॥ Here first the ष of अस्ति which was udatta, becomes anudatta by VIII. 1. 28. Then by VIII. 2. 5, औ of दा and अ of अस्ति coalesce into an udatta औ, as षट्पदास्ति ॥ But then comes in rule VIII. 2. 6 which would make this औ optionally svarita, the indicatory च् prevents it. Some read अज्जवराभ्यान्, the व however does not change the sense.

कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ कृञः द्वितीय, शम्ब, बीजात्, कृषौ, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वितीयतृतीयादिभ्यः शब्देभ्यः कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे नान्यत्र ॥

58. The affix ḍāch comes after the words dvitīya, tritīya, śamba, and bīja when connected with the verb kṛi, and meaning to plough in such a way.

The repetition of the word कृ in this sūtra indicates that the वृ and अस्ति are not to be taken. Thus द्वितीया करोति = द्वितीयं कर्षे (= विलेखनं) करोति 'he makes the second ploughing of the field'. So also तृतीया करोति, शम्बा करोति 'he makes the field ploughed contrariwise to what it was ploughed before = अनुलोम कृषं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोकं कृषात् ॥ So also बाजी करोति = सहबीजेन विलेखन करोति ॥

Why do we say when meaning "to plough"? Observe द्वितीयं करोति पश्य ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥ संख्यायाः, च, गुणान्तायाः, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृञ इत्यनुवर्त्तते, कृषाविति च । संख्यावाचिनः शब्दस्य गुणशब्दो ऽन्त समीपे यत्र संभवति सा संख्या गुणान्तेऽस्युच्यते । तादृशात्प्रातिपदिकात्कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे ॥

59. The affix ḍāch comes after a Numeral followed by the word guṇa, the sense being to plough so many times.

The word कृ is understood here. Thus द्वियुगं or त्रियुगं करोति क्षेत्रम् "he ploughs the field twice or thrice" = द्वियुगं विलेखनं करोति क्षेत्रस्य ॥

Why do we say "when meaning to plough"? Observe द्वियुगं करोति रज्जुश्च "he doubles the rope".

समयाश्च यापनायाम् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ समयात्, च, यापनायाम्, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृञ इत्येव । कृषाविति निवृत्तम् । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं यापना । समयशब्दायापनायां गम्यमानायां डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे ॥

60. The affix ḍāch comes after the word samaya when कृ follows, when the sense is that of 'neglecting'.

The word कृ is understood here also. The anuvṛitti of कृष ceases. The getting of leisure from the duties is called समय or 'time'; the neglect or loss of such time is meant by the word यापना ॥ Thus समया करोति = कालक्षेपं करोति

(अथ मे पारवद्वयं, भवः परम्भो वास्य समम् इत्येवं यो बहुषु दिवसेषु प्रतिवर्तते, स एवमुच्यते) 'who procrastinates'. Why do we say when the sense is that "neglecting"? Observe समयं करोति "he makes time".

सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ सपत्र, निष्पत्रात्, अतिव्यथने ॥
वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । सपत्रनिष्पत्रशब्दाभ्यामतिव्यथने डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे सति ॥

61. The affix *ḍāch* comes after the words *sapatra*, and *nishpatra* followed by the verb *kri*, when the sense is that of causing intense pain.

The word *कृ* is understood here also. The word *ati-vyathana* means violent pain. Thus सपत्रा करोति घृगं व्याधः = सपत्रं शरमस्य शरीरे प्रवेशयति "the hunter pierces the stag with the arrow so violently that the feathered part of the arrow also enters the body". So also निष्पत्रा करोति = शरीराच् छरमपरपार्श्वे निष्कामवति "he pierces so violently that the arrow entering one side comes out of the other with its feathers". Why do we say when meaning to cause violent pain"? Observe सपत्रं वृक्षं करोति जलसेचकः, निष्पत्रं वृक्षतले करोति श्रमिघोषकः ॥

निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ निष्कुलात्, निष्कोषणे, (डाच्) ॥
वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । निष्कुलशब्दान्निष्कोषणे वर्त्तमानात्कृमो योगे डाच् प्रत्ययो भवति ॥

62. The affix *ḍāch* comes after the word *nishkula* followed by the verb *कृ*, when the sense is 'to disembowel'.

The verb *कृ* should be read into the *sūtra*. The word *निष्कोषण* means to bring the inner organs out, or to eviscerate. Thus निष्कुल करोति पशून् "he disembowels or guts the animals". निष्कुल करोति शडिमम् "he takes out the kernel or seeds of the pomegranite". Why do we say "when meaning to disembowel or take out the kernel"? Observe निष्कुलान् करोति शत्रून् "he makes the enemies family-less".

सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ सुख, प्रियात्, आनुलोम्ये (डाच्) ॥
वृत्तिः ॥ सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्ये वर्त्तमानाभ्यां कृमो योगे डाच् प्रत्ययो भवति ।

63. The affix *ḍāch* comes after the words *sukha* and *priya*, followed by *kri*, when the meaning is ('to concede' 'gratify') 'to go with the grain'.

The word *आनुलोम्य* means 'agreeability', 'to conform to the wishes of the object of adoration'. Thus सुखा करोति, मिया कराति स्वामिन् = स्वाम्यादिभिस्त मारं धयति "tries to please the heart of the master &c". This affix comes when, while doing a pleasant or agreeable thing, the idea is to please another by such an act. Otherwise observe: सुखं करोति or प्रियं करोति औषधपानम् "the drinking of medicines gives pleasure &c".

दुःखात्प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ दुःखात्, प्रातिलोम्ये, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । दुःखशब्दात्प्रातिपरिकल्पितलोम्य गम्यमाने डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

64. The affix *ḍāch* comes after the word *duḥkha* followed by *kṛi*, when meaning to do something against the grain or "to contravene".

The verb *कृ* is understood and *prātilomya* means 'to oppose' or "to act against another's wishes", "to pain the heart of one's master &c". As *दुःखा करोति वृत्त्यः* "the servant pains the master".

Why do we say "when meaning to go against the grain"? Observe *दुःखं करोति करमम् ॥*

शूलात्पाके ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ शूलात्, पाके, डाच् ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । शूलशब्दात्पाकविषये डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

65. The affix *ḍāch* comes after the word *śula* followed by *kṛi*, when the sense is that of roasting.

Thus *शूले पचति* = *शूला करोति मांसम्* "he roasts the meat on a spit". Why do we say "when meaning to roast"? Observe *शूलं करोति करमम्* "the bad food causes colic".

सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ सत्यात्, अशपथे, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । सत्यशब्दादशपथे डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

66. The affix *ḍāch* comes after the word *satya*; followed by *kṛi*, when not meaning to swear.

The word *सत्य* means 'truth' as opposed to 'falsehood'. Sometimes it means to swear, as in the sentence "*सत्येन शापयेद् विप्रम्*" ॥ This latter sense is prohibited. Thus *सत्या करोति वनिक् भाण्डम्* "the merchant concludes the bargain of the goods i. e. he settles that he will purchase these wares". Why do we say 'when not meaning to swear'? Observe *सत्यं करोति ब्राह्मणः* "the Brahmana swears".

मद्रात्परिवापणे ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ मद्रात्, परिवापणे, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । मद्रशब्दात्परिवापणे डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

67. The affix *ḍāch* comes after the word *madra* followed by *kṛi*, in the sense of 'to shave'.

The word *परिवापण* means 'to shave' 'to raze'. The word *मद्र* means 'auspicious'. Thus *मद्रलं घुण्डनं करोति* = *मद्रा करोति* ॥

Vdt :—So also after the word *मद्रा*; as *मद्रा करोति मापितं कुमारं* "the barber shaves the hair of the boy on the auspicious occasion".

Why do we say when meaning 'to shave'. Observe *मद्रं* or *मद्रं करोति* ॥

समासान्ताः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ समासान्तः ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारोद्यमापाठपरिसमाप्ते, ये प्रत्यया विहितास्ते समासत्वान्तावयवा एकदेशा भवन्ति, तद्ग्रहणेन गृह्यन्तइति वेदितव्यम् ।

68. The following affixes are added to the ends of compounds without changing their sense.

This is an *adhikāra* or regulating *sūtra*: and governs all *sūtras* upto the end of this chapter. All the affixes to be ordained here after become the final part and integral portion of a compound, so that whenever a compound is formed, these affixes must be added to complete the compound. These affixes are useful in forming the *Avyayībhāva*, the *Dvigu*, the *Dvandva*, the *Tatpurusha* and the *Bahuvrīhi* compounds: in fact so long as these affixes are not added, the compounds do not get the designation of *Avyayībhāva* &c. Thus उप+राजन्=उपराजन्: now before this word can be properly called an *Avyayībhāva*, we must glide the final अन् by adding the *samāsānta* affix टच् (V. 4. 108), and we get the form उपराज, to which अच् is added by II. 4. 83 and we have उपराजच्, so also अधिराजं ॥ So also द्विपुरी, त्रिपुरी the *samāsānta* अच् being added to पुर by V. 4. 74, then the feminine affix इङ् by IV. 1. 21, the whole word द्विपुर being called *Dvigu*. So also, कटकवलयिनी and चङ्खलनूपुरिणी ॥ Here the affix इनि (V. 2. 128) is added to the whole, *samāsānta* word कटकवलय &c which gets the name of *Dvandva*. Similarly विधुरः (विगतोधुरः), वैधुरः (प्रगतोधुरः). Here the whole *samāsānta* (V.4.74) word gets the name of *Tatpurusha*, and hence the first member retains its accent by VI.2.2, namely *udātta*. (phiṭ IV.12 and 13) उचैधुरः, नीचैधुरः being *Bahuvrīhi*, the first member retains its accent, namely acute on the final, as उचैः, नीचैः have been taught as *antodātta* in the very list of *Svarādi* (I. 1. 37).

As a general rule all affixes come at the *end* of a word (II. 1. 2), what is the use of employing the word "*anta*" in this *sūtra*? It means that when words like *avyayībhāva* &c are employed, they mean words having those affixes already at their end. Thus the *Dvigu* compound of द्वि+धुर=द्विधुर+अ (V. 4. 74)=द्विधुरः so that when rule IV. 1. 21 says that the feminine of *Dvigu* compounds ending in अ take इङ्, it refers to *Dvigu* compounds which have already taken the *samāsānta* affix अच्, otherwise the rule IV, 1. 21 would not have applied, for strictly speaking द्विधुर ends in र् and not in अ ॥ Similarly rule V. 2. 128 ordaining इनि after *Dvandva* compounds, means that the affix comes after a *Dvandva* compound that has already taken the *samāsānta* affix टच् (V. 4. 106), as कोश+निषद्=कोश+निषद्+टच् (V. 4. 106) कोशनिषद्, कोशनिषदिनी ॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ न, पूजनात् (समासान्ताः) ॥

वृत्तिः ॥ यान् शब्दानुपासाय समासान्ता विधीयन्ते एजाहः सखिभ्यटञ्जित्वेवमादीन् यथा ते पूजनात् पूजनवचनान्तरे भवन्ति तथा समासान्तो न भवति ॥

वार्तिकम् ॥ पूजायां स्वतिमहणं कर्तव्यम् ॥ वा० ॥ प्राग्बहुव्रीहिमहणं च कर्तव्यम् ॥

69. The samāsānta affixes are not applied to those words, the first member of which is a word expressing praise.

Later on will be mentioned certain words which when standing as member in a compound take these samāsānta affixes. The present rule prohibits the application of those affixes when such words are preceded by a word expressing praise. Thus V. 4. 91 ordains the affix टच् when the word राजन् enters a compound, as महा + राजन् = महा + राजन् + टच् = महाराजः, and not महाराजा ॥ But सुराजा, अतिराजा, so also सुगोः, अतिगोः (V. 4. 92 prohibited).

Vart.—The word expressing praise must be सु or अति and not any word expressing praise in general. Therefore, the prohibition does not apply in परमराजः and परमगवः ॥

Vart.—This prohibition applies up to sūtra V. 4. 113 exclusive. Thus सुसकृयः, अतिसकृयः, स्वक्षः, अत्यक्षः, here the affix चच् (V. 4. 113) is not prohibited.

किमः क्षेपे ॥ ७० ॥ पदानि ॥ किमः, क्षेपे, (समासान्तः, न) ॥

वृत्तिः ॥ क्षेपे यः किराब्दस्ततः परस्य समासान्तो न भवति ॥

70. The samāsānta affix is not applied to a word preceded by किम् in the sense of reproach.

Thus किं + राजन् = किराजन् as किराजा यो न रक्षति "He is no-king who does not protect". किराखा योऽभिद्रुहति, किगौर्यो न वहति ॥ (V. 4. 91, V. 4. 92, II. 1. 64). The compounding here takes place by Rule II. 1. 64.

Why do we say 'when meaning reproach'? Observe कस्य राजा = किराज किराखः, किगवः ॥

नञस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ नञः, तत्पुरुषात्, (समासान्तः, न) ॥

वृत्तिः ॥ परे वक्ष्यमाणे ये राजादयस्तदन्तात्तत्पुरुषात्समासान्तो न भवति ।

71. The samāsānta affix does not come after a Tatpurusha compound of words like rājan &c, herein taught; when the negative particle न precedes them.

Thus अराजा, असखा, अगोः (V. 4. 91 and 92 prohibited). Why do we say "after a Tatpurusha compound?" The same words preceded by the negative particle will take the samāsānta affix when forming compounds other than Tatpurusha, as अणुचो मानवकः, अघुरं शकटम् ॥ (V. 4. 74 applied).

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ पथः, विभाषा, (समासान्तः) ॥

वृत्तिः ॥ नञस्तत्पुरुषादिति वर्त्तते । नञः पथे यः पथिन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषात्समासान्तो विभाषा न भवति ॥

72. The samāsānta affix does not optionally come after a Tatpurusha compound of the word पथिन् with नञ् ॥

This declares an option, where under the last sūtra the omission would have been necessary. Thus अपयन् or अपन्याः ॥ (See V. 4. 74 and II. 4. 30).

बहुव्रीहौ संख्येये ङजबहुगणात् ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहौ, संख्येये, ङच्, अवहु, गणात् ॥

वृत्तिः ॥ संख्येये यो बहुव्रीहिरिति तस्माद्वहुगणान्ताङ्ङच् प्रत्ययो भवति ॥
वार्तिकम् ॥ ङच् प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यं निश्चिन्नापर्यन्तम् ॥

73. The affix ङach comes after a Bahuvrihi compound denoting numeral, except when the last term of such compound is bahu and gaṇa.

This Bahuvrihi is formed by rule II. 2. 25. Thus उपरक्षाः, उपविक्षाः, उपविक्षाः, भासत्रक्षाः, अद्वैतक्षाः, अधिकक्षाः, द्विधाः, पंचपाः, पंचक्षाः ॥

Why do we say 'denoting a numeral'? Observe विश्वयुः, चाबलयुः ॥ Why do we say 'not after bahu and gaṇa'? Observe, उपबहवः, उपगणाः ॥ The difference here is in the accent for had ङच् been added, it would have made the final of उपगण acute, but it not being so, the first member retains its accent, namely acute on the first.

Vart:—The Tatpurusha compounds of numerals like निश्चिन्ना &c, take also the affix ङच् ॥ Thus निर्गतानि विंशतः = निश्चिन्नाणि वर्षाणि देवदत्तस्य 'Devadatta is more than thirty years old' ॥ निर्गतविंशतांगुलिभ्य = निश्चिन्नाः एङ्कः 'the sword is more than thirty fingers long'.

ऋक्पूरुषुः पथामानक्षे ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ ऋक्, पूः, अप्, धूर, पथाम, अ, अनक्षे ॥
वृत्तिः ॥ बहुव्रीहोऽविति न स्वर्च्यते । सामान्येन विधानम् । ऋक् पुर अप् धूर पथिन् इत्येवमन्तानां समासानामकारः प्रत्ययो भवति समासान्तो ऽक्षे न ॥

74. The affix अ comes after rik, pur, ap, dhūr and pathin when finals in a compound, but not so when dhūr is in conjunction with aksha.

The anuvritti of the word bahuvrihi does not enter here. It applies to all compounds in general. The word अनक्षे qualifies धूर, as it cannot qualify the words ऋक् &c.

Thus अनृषः बहुषः, अर्द्धर्षः, *phr*: as, ललाटपुरम्, नान्दीपुरम् ॥ *ap* as, द्वीपम् = (द्विगता भापो यस्मिन्) = द्वि + अप् = द्वि + ईप् (VI. 3. 97) = द्वीपं, अन्तरीपम्, समीपम् ॥ *dhur*, as, एजधुरम्, महाधुरम् ॥ *pathin*, as, जल्पथः ॥

Why do we say "when not in conjunction with अनक्षे?" Observe, अनक्षत्सु धूः = अनक्षधूः, दृढधूरसः ॥

The words अनृषः and बहुषः apply to students of Rik: thus अनृषः means "a boy who has not read the Rik". बहुषः "a Brahmana who has read many

Rig verses". The affix अच् is not applied when it refers to the Vedas, as अनृक् साम, बह्वृक् सूक्तम् ॥

अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोमः ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ अच् प्रति, अनु, अव, पूर्वात्, साम, लोमः ॥

वृत्तिः ॥ प्रति अनु अव इत्येवपूर्वात्सामान्तालोमान्ताच्च समासाच्च प्रत्ययो भवति ॥

कृष्णोक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच् प्रत्ययः स्मृतः ।

गोदावरीच नद्याश्च संख्याया उन्तेर यदि ॥

75. The affix ach comes after the words sâman and loman, when prati, anu and ava precede them.

As प्रातसामम्, अनुसामम्, अवसामम् ॥ प्रतिलोमम्, अनुलोमम्, अवलोमम् ॥

Vart :—The affix अच् comes after the word भूमि preceded by the words कृष्ण, उक्, पाण्डु, and also after the words गोदावरी and नदी when preceded by a numeral. As, कृष्णभूमः पाण्डुभूमः, उक्भूमः ॥ पञ्चनदम्, सप्तगोदावरम् (see II. 1. 20).

Vart :—The affix अच् is added to भूमि when preceded by a numeral. As, त्रिभूमः प्रासादः, त्रिभूमः &c, द्वाभूमकं सूत्रं ॥ This affix is added to words other than those mentioned above: as पत्तनाभः, ऊर्णनाभः, समराभः, दीर्घराभः, भराभः ॥ Here the affix अच् is added to नाभि and राभि ॥ All this can be done by dividing the above sūtra into two parts viz. (1) अच् (2) प्रत्यन्व &c. That is अच् comes after all compounds and (2) after सामम् and लोमम् preceded by प्रति &c.

अक्ष्णो ऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ अक्ष्णः, आदर्शनात्, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ भजित्यनुवर्त्तते । दर्शनादन्यथ यो ऽसिञ्चन्स्तदन्तारच् प्रत्ययो भवति ॥

76. The affix ach comes after the word akshi when not meaning 'the eye'.

The word अच् is understood here. Thus लवणाक्षम्, पुष्कराक्षम् ॥ These are Tatpurusha metaphors formed by II. 1. 56.

Why do we say "when not meaning the eye"? Observe ब्राह्मणाक्षि ॥ How do you explain the forms कबराक्षः, गवाक्षः, which apparently contradict this rule, because कबराक्ष is a many-holed leather horse-veil through which the horses can see, and so also गवाक्ष is a window through which men see? This is no fault. The word दर्शन in the sūtra does not mean 'to see', here, but is a synonym of 'eye'.

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहृक्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्टीवप-
दष्टीवनकंदिवरात्रिदिवाहर्दिवसरजसनिश्च्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषग्यञ्जुपजातो
क्षमहोक्षहृजोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ अचतुर, विचतुर, सुचतुर, स्त्रीपुंसौ,
धेन्वनडुह, ऋक्सामं, वाङ्मनस, अक्षिभ्रुव, दारगव, उर्वष्टीव, पदष्टीव, नकं दिव,
रात्रिन्दिव, अहर्दिव, सरजस, निश्च्रेयस, पुरुषायुष, द्व्यायुष, त्र्यायुष, ऋग्यञ्जुप, जातो-
क्ष, महोक्ष, हृजोक्ष, उपशुन, गोष्ठश्वाः ॥

वृत्तिः ॥ अच्यत्यन्ता एते घट्टा निपात्यन्ते । समोस च्चवस्थापि निपातनादेव प्रतिपत्तव्या ।
वाचिकम् ॥ चतुरो ऽच्यकरणे ऽयुपाभ्यासुपसंख्यानम् ॥

77. The following words are irregularly formed by adding the affix ach :—achatura, vichatura, suchatura, stri-puṅsau, dhenv-anaḍuhau, rik-sāme, vān-manase, akshibhruvam, dāra-gavam, ūrvashṭhivam, padaśhṭhivam, naktamdivam, rātrim-divam, ahar-divam, sarajasam, niḥ-śreyasam, purushā-yusham, dvyā-yusham, tryā-yusham, rig-yajusham, jāto-kshaḥ, maho-kshaḥ, vridhdho-kshaḥ, upaśunam, and go-shṭhaśvaḥ.

The first three of these words are Bahuvrīhi: अचतुरः = अदृश्यान्विविद्यमानानि वा चत्वारि यस्य 'that whose four are absent or non-existent'. विचतुरः = विगतानि चत्वारि यस्य "whose four are gone". सुचतुरः = शोभनानि चत्वारि यस्य 'whose four are good'.

The next eleven words are Dvandva compounds. They are clear. Thus स्त्री च पुमाश्च = स्त्रीपुंसौ 'the man and woman' but not here स्त्रियाः पुमान् (स्त्रियं प्रति पुमान् शूरः) = स्त्रीपुमान् "a brave towards women only". धेनुश्च अनङ्गाश्च = धेनुवदङ्गौ "cow and bull". ऋक् च साम च = ऋक्सामे "the Rik and the Saman". वाक् च मनश्च = वाक्मनसे "the speech and mind". अक्षि च भ्रुवौ च = अक्षिभ्रुवम् "the eye the brow". The compound is singular as being parts of members of human body, (II. 4. 2). शपश्च गावश्च = शपगवम् "the wives and cows". रात्रि च दिवा च = रात्रिदिवम् ॥ ऊरु + अष्टीवन्तौ + अच् = ऊर्वष्टीवम् ॥ Here the final syllable (called टि) is elided: so also पार्श्वे + अष्टीवन्तौ = पर्व + अष्टीव् + अच् = पर्वष्टीवम् ॥ नक्तं च दिवा च = नक्तंदिवं 'by night and day'. These are two indeclinables having the force of locative, and this compounding is also irregular. The words अहर and दिवा both mean 'day': the compound अहर्दिवम् is not, however, a superfluous compound of two synonyms. It is used here in a distributive sense = अहन्यहनि "day by day". The word सरजसम् is an Avyayibhāva, meaning 'all', as सरजसमभ्यवहरति ॥ The affix does not come when it is a Bahuvrīhi: as सह + रजसा = सरजः पदुजम् ॥ The word निःश्रेयसं = निश्चितं श्रेयः and is a Tatpurusha: but not so in निश्रेयस्कः पुरुषः ॥ Then is the word पुरुषायुषम् a Genitive Tatpurusha = पुरुषस्यायुः ॥ Not so when it is a Dvandva, as पुरुषश्च आयुश्च = पुरुषायुषी ॥ The words द्यायुषम् and त्र्यायुषम् are Samāhāra Dvigu compounds. Therefore not here, इयोरायुः = द्यायुः, त्र्यायुः ॥ The word ऋग्यजुषम् is a Dvandva. Therefore not here ऋग्यजुस्योन्मुग्धस्य = ऋग्यजुःस्योन्मुग्धः (य ऋचोयजुषि मन्यते) ॥ The three words ending in उक्त are Karmadhāraya. Not so when these are Bahuvrīhi: as ज्ञातोक्ता ब्राह्मणाः &c. The word उपशुनम् is an Avyayibhāva = शुनः स्वीपम् ॥ Here the non-elision of the final syllable, and

the change of व of अच् into इ (samprasāraṇa) are irregular. The word गोष्ठश्च is a Locative Tatpuruṣa, as गोष्ठेऽश्वाः - गोष्ठश्च ॥

Vart.—The affix अच् comes after चतुर् when preceded by चि and इव, as चिचतुणः, इवचतुणः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ ब्रह्म, हस्तिभ्याम्, वर्चसः, (अच्) ॥
वृत्तिः ॥ ब्रह्महस्तिभ्यां परो यो वर्चःशब्दस्तदन्तात्समासाद् अच् प्रत्ययो भवति ॥
वार्तिकम् ॥ पञ्चपराम्भ्यां चेति वक्तव्यम् ॥

78. The affix ach comes after the word varchas, when preceded in a compound by the words Brahma or hasti.

Thus ब्रह्मवर्चसम्, हस्तिवर्चसम् ॥ Varchas means 'light', 'strength'.

Vart.—So also when Varchas is preceded by the words pallya and rājan : as, पल्ल्यवर्चसम्, राजवर्चसम् ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ अव, सम्, अन्धेभ्यः, तमसः, (अच्) ॥
वृत्तिः ॥ अव सम् अन्ध इत्येतेभ्यो यः परस्तमःशब्दस्तदन्तात्समासाद् अच् प्रत्ययो भवति ॥

79. The affix ach comes after the word tamas when preceded by the words ava, sam and andha in a compound.

Thus अवतमसम्, सन्तमसम्, अन्धतमसम् ॥

श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ श्वसः, वसीयः, श्रेयसः, (अच्) ॥
वृत्तिः ॥ श्वसः परो यो वसीयः श्रेयःशब्दौ तदन्तात्समासाद् अच् प्रत्ययो भवति ॥

80. The affix ach comes after the words vasyas and śreyas, when they follow the word śvas in a compound.

Thus श्वोवसीयसम्, श्वःश्रेयसम् ॥ These compounds belong to the class of Mayūravyañśakādi (II. 1. 72) The word श्वः is usually employed in blessing or praising the object expressed by the second term. Thus श्वः श्रेयसम् ते भूयान् - शोभन् श्रेयस्ते भूयान् ॥ The word श्वोवसीयसम् is a synonym of श्वः श्रेयसम् ॥ The word वसीयः is derived from वसु meaning "praiseworthy", "rich", by adding the affix ईवसुन् (V. 3. 57).

अन्ववतप्ताद्रहसः ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ अनु, अव, तप्तात्, रहसः, (अच्) ॥
वृत्तिः ॥ अनु अव तप्ता इत्येतेभ्यः परो यो रहसःशब्दस्तदन्तात्समासाद् अच् प्रत्ययो भवति ॥

81. The affix ach comes after the word rahas, when it follows anu, ava, and tapta in a compound.

Thus अनुरहसम्, अवरहसम्, तप्तरहसम् ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ प्रतेः, उरसः, सप्तमीस्थात्, (अच्) ॥
वृत्तिः ॥ प्रतेः परो य उरःशब्दस्तदन्तात्समासाद् अच् प्रत्ययो भवति स चेतुरःशब्दः सप्तमीस्थो भवति ॥

82. The affix *ach* comes after the word *urās* when it follows the word *prati* in a compound, and it has the sense of the locative.

Thus प्रत्युरसम् = इति वक्तुं ॥ This is an Avyayībhava compound, the indeclinable having the force of a vibhakti (II. 1. 6).

Why do we say "when having the sense of the locative?" Observe प्रत्युरः = प्रतिगतशुभः ॥

अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ अनुगवम्, आयामे, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अनुगवमित्यच् प्रत्ययान्तं निपात्यते आयामेऽभिधेये ॥

83. The word *anugava* is irregularly formed by adding the affix *ach*, and has the sense of "suited to the length of the cows".

Thus अनुगवं यानं "the chariot suited to the length of the oxen". This compound is formed by II. 1. 16. Why do we say when meaning "the length"? Observe, गवां पश्चाद् = अनुसु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ द्विस्तावा, त्रिस्तावा, वेदिः ॥

वृत्तिः ॥ द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यते वेदिश्चभिधेया भवति । अच् प्रत्ययटिलपाः समासश्च निपात्यते ।

84. The words *dvistāvā* and *tristāvā* are irregularly formed meaning a *vedi* or 'altar'.

The affix *अच्* is added and the final syllable i. e. *त्* is elided. Thus द्विस्तावा वेदिः "an altar twice as big as an ordinary one". त्रिस्तावा वेदिः "thrice as big as an altar". The words are compounds of द्विः and त्रिः plus तावन् meaning "as much". Why do we say "when applied to an altar"? Observe द्विस्तावती रज्जुः, त्रिस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गाद्ध्वनः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, अध्वनः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गात्पठे यो ऽध्वन्शब्दस्तवन्तास्वमासाद् अच् प्रत्ययो भवति ॥

85. The affix *ach* comes after the word *adhvan*, preceded by an *upasarga* in a compound.

Thus प्रगतोऽध्वानं = प्राप्ता रथः, प्राध्वम् शकटं, निरध्वम्, प्रत्यध्वम् ॥

Why do we say "when preceded by an *Upasarga*"? Observe परमाध्वा, उत्तमाध्वा ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेःसंख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ तत्पुरुषस्य, अङ्गुलेः, संख्या, अव्ययादेः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गुलिशाब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य संख्यादेर्व्ययादेःश्च प्रत्ययो भवति ॥

86. The affix *ach* comes after a *Tatpurusha* compound ending in the word *anguli*, when a *Numeral* or an *Indeclinable* precedes it.

Thus हे अंशुलो प्रमाणमत्त्व-अंशुलम्, अंशुलम् ॥ This compounding takes place by II. 1. 51. This is a Tadhitartha compound, the taddhita affix माचञ् being elided by the Vārtika प्रमाणे लो द्विगोर्नस्यम् "there is always the elision of the affix माचञ् denoting measure when a Dvigu compound is formed". See V. 2. 37 Vārt.). So also when an Indeclinable precedes it: as निर्गतमंशुलिभ्यो = निर्गुलम्, अंशुलम् ॥ Why do we say when a Tatpurusha compound? Observe पंच-शुलि, अंशुलि: पुरुषः ॥ The word "Tatpurusha" is understood in all the subsequent sūtras up to V. 4. 106.

अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥८७॥ पदानि ॥ अहः, सर्व, एकदेश, संख्यात, पुण्यात्, च, रात्रेः ॥

वृत्तिः ॥ अहारादिभ्यः परे यो रात्रिशब्दस्तदन्तस्य सत्पुरुषस्याच् प्रत्ययो भवति चकारास्तंख्यादिरव्ययदिभ्यः । अहर्महर्षं इत्यर्थम् । अहश्च रात्रिश्च, अहोरात्रः । सर्वरात्रः । एकदेशे । पूर्वे रात्रेः, पूर्वरात्रः । अपररात्रः । पूर्वापरापरोत्ते समासः ॥

87. The affix ach comes after the word rātri, when preceded by ahan, or sarva, or a word denoting a portion of night, or saṅkhyāta or punya, when the compound is a Tatpurusha, as well as when a Numeral or an Indeclinable precedes the word rātri.

The anuvritti of संख्याव्ययदिः is drawn in to this sūtra by force of the word च "and" of the sūtra. The word अहन् forms a Dvandva compound as अहश्च रात्रिश्च = अहोरात्रः "day and night". So also सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः 'the first part of night': अपररात्रः 'the latter part of night. These are formed by II. 2. 1. So also संख्याता रात्रिः = संख्यातरात्रः ॥ This compound is formed by II. 1. 57. So also पुण्या रात्रिः = पुण्यारात्रः ॥ So also when compounded with a Numeral or an Indeclinable: as, हे रात्री समाहते = द्विरात्रः, त्रिरात्रः, अतिक्रान्तो रात्रिश्च = अतिरात्रः, नोरात्रः ॥

अहोहो एतेभ्यः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ अहः, अहः, एतेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ राजाहःसखिभ्यष्टजिति वक्ष्यति । तस्मिन् परश्रुते अहमित्येतस्याहन् इत्ययमादेशो भवति एतेभ्य उक्तस्त्वा

88. For ahan is substituted ahna, when preceded by the above words, (and taking the affix tach to be mentioned in V. 4. 91).

When the affix टच् follows अहन्, and the latter is preceded by the words सर्व &c, then अहन् is substituted for अहन् ॥ By the term एतेभ्यः "these words", is meant the numerals (with the exception of एक V. 4. 90) the Indeclinables, the words सर्व, संख्यात and words denoting a part of a day, for these are the words mentioned in the last sūtra. The word अहन् is also mentioned therein, but it is not taken here, for there can be no Tatpurusha compound of अहन् with अहन् ॥ The word पुण्य is also excluded by V. 4. 90. Thus ह्योरह्नोर्भवः = ह्यहनः, अ्यहनः, अहरतिक्रान्तः = अत्यहनः, निरहनः ॥ So also सर्वाहणः, (VIII. 4. 7), पूर्वाहणः, अपराहणः, संख्याताहनः (according to some संख्याताहः V. 4. 90).

The ordaining of substitution is redundant according to the Vārtika-kāra. In his opinion, the sūtra अहन्ः एतेभ्यः alone would have been enough. The meaning then would have been "the affix अच् comes after the word अहन् when preceded by these words सर्वे &c". The adding of अच् would produce the same result : as द्वि + अहन् + अच् = द्वि + अहन् + अच् (VI. 4. 134 the middle अ of अहन् is elided) = द्वाहन्ः ॥ The only specific result which अच् would have produced was to make the feminine of these words end in long इ (IV. 1. 15) and the elision of the final अच् of अहन् (VI. 4. 145). But the compounds of अहन् are masculine always (II. 4. 29), they can have no feminine: and as the desired form is द्वाहन्ः, the sūtra VI. 4. 145 cannot apply. The affix अच् is therefore, the proper affix and the substitution of अहन् for अहच् is redundant.

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ न, संख्यादेः, समाहारे, ॥
वृत्तिः ॥ संख्यादेस्तत्पुरुषस्य समाहारे वर्तमानस्याहःशब्दस्याङ्गादेशो न भवति ॥

89. This substitution of ahna for ahan, does not take place after a Numeral, when it forms a Collective noun meaning a number of days taken as a unity.

This substitution is prohibited in the case of Samāhāra-Tatpuruṣa. Thus द्वे अहनी समाहारे = द्वाहः, so also त्र्यहः ॥ Here rule V. 4. 91 applies

Why do we say "when meaning a collective noun?" Observe द्वयोर्द्विनोर्भवो = अहन्ः, त्र्यहिनः ॥ This is a Taddhitārtha Dvigu compound formed by II. 1. 51; the affix अच् denoting तच्च भवः (IV. 3. 53) is elided by IV. 1. 88: and the final अच् of अहन् is elided by VI. 4. 145.

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥ पदानि ॥ उत्तम, एकाभ्यां च ॥

वृत्तिः ॥ उत्तमैकशब्दाभ्यां च परत्याह्न इत्ययमादेशो न भवति । उत्तमशब्दोन्यवचनः पुण्यशब्दमाचष्टे ॥

90. And also after the word that stands last in the above list (i. e. पुण्य) and eka, this substitution does not take place.

The word उत्तम means 'last'; and refers to पुण्य which is the last word in V. 4. 87. The word उत्तम 'last' is used instead of पुण्य as a वैशिष्ट्यम् ॥ Thus पुण्याहः, एकाहः ॥ Some include the penultimate word संख्यात् also in the prohibition. According to them संख्यात्ताहः is the proper form and not संख्याताहः ॥

राजाहस्सखिभ्यश्च ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ राजा, अहः, सखिभ्यः, टच् ॥
वृत्तिः ॥ राजन् अहन् सखि इत्येवमन्ताव्यातिपदिकाद् टच् प्रत्ययो भवति ॥

91. The affix षच् is added to the words rājan, ahan, and sakhi, when standing at the end of a Tatpuruṣa compound.

Thus महाराजः, महाराजः, परमाहः, उत्तमाहः (VI. 4. 145) राजः सखा = राजसखः; ॥ ब्राह्मणसखः ॥ Why not so here महाराजां राज्ञी = महाराज्ञी instead of महाराज्ञी? For according to the maxim "a pratipadika denotes, whenever it is employed in Grammar, also such a nominal stem as is derived from it by the addition of an affix denoting gender" (भातिपदिकमहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि महणम्); the stem राजन् would denote the feminine also. To this we reply, that the construction of the sūtra shows that the feminine राज्ञी is not to be taken. Because महन् being a prosodially lighter word than राजन् ought to have been placed first in the compound. Its not being so placed indicates that that form राजन् only is to be taken whose final vowel becomes lengthened into आ in compounding with महन्, i. e. राज्ञा + महन्; and not राज्ञी + महन् ॥

गोरताद्धितलुकि ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ गोः, अतद्धितलुकि, (दृच्) ॥

वृत्तिः ॥ गोशब्दान्तात्तस्युत्पादृच् प्रत्ययो भवति स चेत्तस्युत्पादृच् अतद्धितलुक्प्रिययो न भवति ॥

92. The affix त्च comes after गो standing at the end of a Tatpurusha compound, when no elision of a Taddhita affix has taken place in forming such compound.

Thus परमगवः, उत्तमगवः, पंचगवम्, दशगवम् ॥ Why do we say "when no Taddhita affix has been elided in forming the compound?" Observe, पंचमि-गोनिः क्रीतः = पंचसुः (Here the affix इक् V. 1. 37 is elided by V. 1. 28 and hence the samāsanta affix दृच् is not added). So also दशसुः ॥

Why do we say "when a Taddhita is elided"? The prohibition does not apply when a सुप् affix is elided: as राजगवमिच्छति = राजगवीयति (III. 1. 8 and II. 4. 71).

Why do we say 'when there is elision'? Merely adding a Taddhita affix in forming a Tatpurusha, will not debar the samāsanta affix: as पंचभ्यो गोभ्य आगतं = पंचेगा + दृच् + रूप्य (the त्च is added by this sūtra, and the taddhita रूप्य to denote तत् आगतः by IV. 3. 81) = पंचगवरूप्यम्, पंचगवमयम्, दशगवरूप्यम्, दशगवमयम् ॥

अग्राख्यायामुरसः ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ अग्राख्यायाम्, उरसः (दृच्) ॥

वृत्तिः ॥ उरः शब्दान्तात्तस्युत्पादृच् प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दोऽग्राख्यायां भवति ॥

93. The affix त्च comes after the word uras standing at the end of a Tatpurusha compound, when it has the sense of 'the most excellent of its kind'.

The word अग्र means 'the principal': as the word उरस् is the principal member of an animal, so by metonymy it has come to mean 'the principal'. Thus अभ्यानां उरः = अभ्युरसम् so also इन्दुरसम् "the most excellent of horses or elephants".

Why do we say "when meaning the most excellent". Observe देवदत्त-स्योरः = देवदत्तोरः "the breast of Devadatta".

अनोऽस्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ अनः, अश्म, अयः, सरसाम्, जाति, संज्ञायोः, (उच्) ॥

वृत्तिः ॥ अनस् अश्मन् अयस् सरस इत्येवमन्तात्तत्पुरुषाद् उच् प्रत्यये भवति जातौ संज्ञायां च विपद्ये ॥

94. The affix *ṭach* comes after *anas*, *uśman*, *ayas*, and *saras* when at the end of a *Tatpurusha* compound, it denotes a genus or a name.

Thus *उपानसम्*, *अश्वताश्मः*, *कालयसम्*, and *मण्डूकसरसम्* are examples of *जाति* words, while *महानसम्*, *पिण्डाश्मः*, *लोहितायसम्*, and *अलसरसम्* are examples of *संज्ञा* ॥

Why do we say "when meaning a *jāti* or a *sañjñā*?" Observe *सरसम्*, *सदश्माः*, *सत्सरः* ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तक्षणः ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ ग्राम, कौटाभ्याम्, च, तक्षणः, (उच्) ॥

वृत्तिः ॥ जातिसंज्ञयोऽपि नानुवर्तते ॥ ग्रामकौटाभ्यां परं यस्तक्षन्पण्ड स्तदन्तात्तत्पुरुषाद् उच् प्रत्यये भवति ॥

95. The affix *ṭach* comes after *taksha* when preceded by *grām* and *kauṭa*, in a *Tatpurusha* compound.

The *anuvritti* of *jāti* and *sañjñā* does not run into this *sūtra*. Thus *ग्रामस्य तक्षा* = *ग्रामतक्षः*, बहुतां साधारणः 'the public carpenter of all'. कुर्व्यां भवः = कौटः; कौटस्य तक्षा = कौटतक्षः meaning स्वतन्त्रः कर्मजीवी, न कस्यचिन्त्यातिबद्धः 'and independent artisan, not particularly bound under engagement to any one'.

अतेः शुनः ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ अतेः, शुनः, (उच्) ॥

वृत्तिः ॥ अतिशब्दात्पठे यः श्वदृष्टवस्तदन्तात्तत्पुरुषाद् उच् प्रत्यये भवति ॥

96. The affix *ṭach* comes after the word *śvan* preceded by *ati*, in a *Tatpurusha* compound.

Thus *अतिक्रान्त श्वानम्* = *अतिश्वो वरहः* "the boar that surpasses the dog" i. e. *अश्वान* "very swift". So *अतिश्वो सेवकः* "the dog-surpassing servant i. e. more devoted to his master than a dog". So also *अतिश्वी सेवा* "service worse than that of a dog" = *अतिनीचासेवा* ॥

उपमानादप्राणिषु ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ उपमानात्, अप्राणिषु, (उच्) ॥

वृत्तिः ॥ उपमानवाची यः श्वशब्दोऽप्राणिषु वर्तते तदन्तात्तत्पुरुषाद् उच् प्रत्यये भवति ॥

97. The affix *ṭach* comes after the word *śvan* ending in a *Tatpurusha* compound, when another thing not being a living object is compared with it.

Thus *आकर्षः श्वेव* = *आकर्षद्वः* 'a dog-like bow'. *फलकद्वः* "a dog-like blade". This compounding takes place by II. 1. 56.

Why do we say "when something is likened to it"? Observe *नश्वा* = *अश्वा लोहः* "a clod of earth which is not a dog". This is not a very happy counter-example of *Kaśikā*: for in the case of *नश्* *Tatpurusha* compound

there is express prohibition taught in V. 4. 71. The proper example should be निःशालोदः ॥ Why do we say "when the thing compared is not a living being"? Observe वानरः श्वेव = वानरश्वा "a dog-like monkey".

उत्तरमृगपूर्वाच्च सकृधः ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ उत्तर, मृग, पूर्वात्, च सकृधः (टच्) ॥
वृत्तिः ॥ उत्तर मृग पूर्व इत्येतेभ्यः परे यः सकृथिद्यद्भकारादुपमानाच्च, तदन्तात्स्युरुषाहृच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

98. The affix षच् comes after sakthi when preceded by uttara, mṛiga, and pūrva in a Tatpurusha compound, as well as when a thing is compared with it.

By the force of the word च in the sūtra, we read in the word उपमानान् also. Thus उत्तरसकृधम्, मृगसकृधम्, पूर्वसकृधम् ॥ So also in कलकामिव सकृथि = कलकसकृधम् ॥

नावो द्विगोः ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ नावः, द्विगोः, (टच्) ॥
वृत्तिः ॥ नौघञान्ताद् द्विगादृष्यत्यो भवति समासान्तः ॥

99. The affix षच् comes after the word nau, when at the end of a Dvigu compound.

Thus द्वे नावौ समाहते = द्विनावम्, so also त्रिनावम् ॥ Thus द्विनावधनम्, पंचनावधियः are also formed. So also द्वाभ्यां नौभ्यामागतं = द्विनावरूप्यम्, द्विनावनयम् (IV. 3. 31).

Why do we say 'when in a Dvigu compound'? Observe राजनौः "the king's ship". The phrase अर्थाद्धतञ्जि "when a Taddhita affix is not elided" of sūtra V. 4. 92 applies here also. Therefore टच् does not apply in पंचनिर्वाणिः क्रीतः = पंचनौः, दृशनौः ॥

अर्द्धाच्च ॥ १०० ॥ पदानि ॥ अर्द्धात्, च, (टच्) ॥
वृत्तिः ॥ अर्द्धघञान्तरो यो नौघञस्तदन्तात्स्युरुषाहृष्यत्ययो भवति ॥

100. The affix षच् comes after the word nau, when preceded by the word ardha, in a Tatpurusha compound.

Thus अर्द्धं नावः = अर्द्धनावम् ॥ The compounding takes place by II. 2. 2. The compound is of neuter gender, and does not take the gender of the term as required by II. 4. 26: for gender is regulated by usage more than any grammatical rules (लोकप्रयत्नं लिगत्व) ॥

स्वार्याः प्राचाम् ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ स्वार्याः, प्राचाम्, (टच्) ॥
वृत्तिः ॥ द्विगारर्द्धांघाति इयमप्यनुवर्तते । स्वारिघञान्ताद् द्विगोर्द्धाच्च परं यः स्वारिघञस्तदन्तात्स्युरुषाहृष्यत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन ॥

101. To the word khârî, at the end of a Dvigu compound, and to the same, when preceded by the word ardha,

in a Tatpurusha compound, the affix षच् is added, according to the opinion of the Eastern Grammarians.

The words द्विगोः and अर्द्धान् are both understood here. Thus द्वे स्वार्यो समाहते = द्विस्वारम् or द्विस्वारि ॥ So also अर्धे स्वार्यो = अर्धस्वारम् or अर्धस्वारि ॥ According to Padamanjari this sūtra could be dispensed with: as स्वारि is synonymous with स्वारि, as द्विस्वारि, चिस्वारि ॥ And it will be governed by the Vārtika अन्धेभ्योऽप एच्चे स्वारि एताद्यर्थम् under V. 1. 57 and 58, in Mahābhāshya.

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रिभ्याम्, अञ्जलेः, (षच्) ॥
वृत्तिः ॥ द्वित्रिभ्यां परे यो ऽञ्जलिश्चस्तदन्तात्तत्पुरुषाद्दृश्यत्वयो भवति ॥

102. The affix षच् is added to the word añjali, when preceded by dvi or tri, in a Dvigu Tatpurusha compound.

Thus द्वावञ्जली समाहते = द्वाञ्जलम्, so also त्र्यञ्जलम् ॥ The word द्विगोः is understood here also, so that when the compound is not a Dvigu, the rule does not apply. Thus द्वयोरञ्जलिः = द्वञ्जलिः ॥ The phrase "when a Taddhita is not elided (V. 4. 92)" is understood here also. Therefore the affix षच् does not apply here : द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां कृतः = द्वञ्जलिः ॥ So also त्र्यञ्जलिः (V. 1. 28.) The phrase "according to the opinion of the Eastern Grammarians" V. 4. 101 is to be read into this sūtra. Thus in the alternative we have द्वाञ्जलिविषयः ॥

अनसन्ताम्रपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ अनसन्ताम्, नपुंसकात्, छन्दसि, (षच्) ॥

वृत्तिः ॥ अम्रतादसन्ताम् नपुंसकालिङ्गात्तत्पुरुषाद्दृश्यत्वयो भवति छन्दसि विषये ॥
वार्तिकम् ॥ अनसन्ताम्रपुंसकाच्छन्दसि यावचनम् ॥

103. In the Chhandas, the affix षच् comes after a Tatpurusha compound in Neuter Gender ending in अम् or अस् ॥

Thus हस्ति + चर्मम् = हस्तिचर्मम् as in हास्तचर्मे जुहोति, so also ऋषभचर्मेऽभिषिचति ॥ So also when a word ends in अस् as, देवच्छन्दसानि (देव + छन्दस् = देव + छन्दस् + षच् = देवच्छन्दसम्) so also मनुष्यच्छन्दसानम् ॥

Why do we say "when ending in अम् or अस्"? Observe त्वत्पुत्राद् जुहोति ॥ Why do we say "in the Neuter"? Observe सुचामाणं पृथिवीं धामनहसम् ॥

Vart :—The word वा "optionally" should be read into the sūtra. Therefore षच् is optionally added, as ब्रह्मसानम् or ब्रह्मसानम्, देवच्छन्दः or देवच्छन्दसम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ ब्रह्मणः, जानपदाख्यायाम्, (षच्) ॥
वृत्तिः ॥ ब्रह्मणश्चान्तात्तत्पुरुषाद्दृश्यत्वयो भवति समासेन चेद्ब्रह्मणो जानपदत्वमाख्यायते ॥

104. The affix षच् comes after the word brahmaṇa in a Tatpurusha compound, when the compound denotes a person belonging to a certain country.

The word **जानपदः** = **जनपदेषु भवः** 'belonging to a country'. This affix comes after that **Tatpurusha** the first member of which is a word denoting a country. Thus **सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा** = **सुराष्ट्रब्रह्मः**, and **भवन्तिब्रह्मः** "a Brāhmaṇa of Surashṭra or Avanti". This is an example of **Locative Tatpurusha** compound.

Why do we say "when referring to the name of a country"? Observe **देवब्रह्मा नारदः** 'Narada the bard of the gods'.

कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥१०५॥ पदानि ॥ कु,महद्भ्याम्,अन्यतरस्याम्, (टच्) ॥
वृत्तिः ॥ कुमहद्भ्यां पठे यो ब्रह्मा तदन्तात्तत्पुरुषाद् टच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ॥

105. The affix **ṭach** comes optionally after the word **brahmaṇ** preceded by the words **कु** and **महत्**, in a **Tatpurusha** compound.

Thus **कुब्रह्मः** or **कुब्रह्मा**, **महाब्रह्मः** or **महाब्रह्मा** ॥ The word **ब्रह्मद्** is a synonym of **ब्राह्मण** "a Brāhmaṇa".

द्वन्द्वाच्च्युदपहान्तात्समाहारे ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्वात्, चु, द, ष, हान्तात्, समाहारे (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुरुषाधिकारे निवृत्तः । द्वन्द्वाद्यवर्गान्ताद् एकापन्तात् एकापन्तात् एकापन्ताच्च टच् प्रत्ययो भवति, स चेद् द्वन्द्वः समाहारे वर्त्तते नेतरेतरयोगे ॥

106. The affix **ṭach** comes after a **Dvandva** compound ending in a palatal, or a **दृ** or a **ष** or a **हृ** when the compound is a **Samāhāra Dvandva** (collective noun taken as a unity.)

The **anuvritti** of **Tatpurusha** which commenced at V. 4 86, ceases. The rule applies to **समाहारद्वन्द्व** "an aggregate **Dvandva**" which is always in **Neuter singular**; and not to **इतरेतरद्वन्द्व** "or mutual conjunction". Thus **वाक् च स्वक् च** = **वाक्स्वचम्**, so also **स्रस्वचम्**, **श्रीस्रजम्**, **इङ्गर्जम्**, **वागूर्जम्**, **सनिदृस्पदम्**, **संपद्विपदम्**, **वाग्विमुपम्**, **छन्नोपानहम्**, **धेनुगोदुहम्** ॥

Why do we say "after a **Dvandva**"? The affix will not come after a **Tatpurusha**, as, **पंच वाचः समाहृताः = पंचवाक्** ॥ Why do we say "when ending in a consonant of **च** class, or **दृ**, **ष** and **हृ**"? Observe **वाक्सामिन्** ॥ Why do we say "in a **Samāhāra Dvandva**"? Observe **प्रावृद्धारसौ** ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ अव्ययीभावे, शरत्प्रभृतिभ्यः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ षट्स्थित्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टच् प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे ॥

107. The affix **ṭach** comes after the words **śarat** & **o**, when forming an **Avyayībhāva** compound.

Thus **शरत्ः समीपम्** = **उपशरत्म्**, **प्रतिशरत्म्**, **उपविपाद्यम्**, **प्रतिविपाद्यम्** ॥

Why do we say when forming an Avyayibhāva compound? Observe परमचरत् ॥ Those words of चरदादि class* which end in a ह् consonant add invariably (नित्य) the affix त्च in spite of V. 4. 111. The anuvṛitti of avayayibhāva extends upto V. 4. 113.

1 चरद्, 2 विपाद्य, 3 अनस्, 4 मनस्, 5 उपानद्, 6 अनङ्गद्, 7 दिद्, 8 हिमवत्, 9 हिरुद्*, 10 विद्*, 11 सद्*, 12 दिद्, 13 दृष्, 14 विष्, 15 चतुर्, 16 त्यद्*, 17 तद्, 18 यद्, 19 कियत्*, 20 जराया जस् च (as उपजस्सम्), 21 प्रतिपरस्सन्तुभ्यो ऽणः (as प्रत्यसं, परोक्षः, समक्षश्च, and अन्यक्षश्च, The second is Tatpursha) 22 पयिन्, 23 सहश् ॥

अनश्च ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ अनः, च ॥

वृत्तिः ॥ अन्नन्तादव्ययीभावाद्दृष् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

108. The affix त्च comes after an Avayayibhāva compound ending in अन्, as the final of the compound.

Thus उपराजद्, अभ्यात्मम्, प्रत्यात्मम् ॥ The final अन् is elided by VI. 4. 144.

नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ नपुंसकात्, अन्यतरस्याम्, (दृच्) ॥

वृत्तिः ॥ अन् इत्येव । नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणम् । अन्नन्तं यन्नपुंसकं तदन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां दृच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

109. The affix त्च comes optionally after an Avayayibhāva compound, ending with a neuter word, whose final syllable is अन् ॥

The word अन् is understood here also. The word 'Neuter' qualifies, the second i. e. last term of the compound. This allows option, where as the previous sūtra had made it compulsory. Thus प्रतिचर्मन्, or प्रतिचर्म, उपचर्मन्, or उपचर्म ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥ पदानि ॥ नदी, पौर्णमासी, आग्रहाणीभ्यः, (दृच्) ॥

वृत्तिः ॥ नदी पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येवमन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां दृच् प्रत्ययो भवति ॥

110. The affix त्च comes optionally after an Avayayibhāva ending in nadi, paurṇamāsī, and āgrahāyani.

Thus नद्याः समीपद् = उपनदम् or उपनदि, उपपौर्णमासम् or उपपौर्णमासि, उपग्रहायणीम् or उपग्रहायणि ॥

झयः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ झयः ॥

वृत्तिः ॥ झय इति प्रत्याहारग्रहणम् । झयन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां दृच् प्रत्ययो भवति ॥

111. The affix त्च comes optionally after an Avyayibhāva compound ending in a letter of jhay class (a mute letter).

The झय here means the pratyāhāra झय i. e. all the Mute consonants. Thus उपसमिधन्, or उपसमिद्, उपदृषयन्, or उपदृषत् ॥

गिरेश्च सेनाकस्य ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ गिरेः, च, सेनाकस्य, (टच्) ॥
वृत्तिः ॥ गिरिचम्बान्तादव्ययीभावान्त्वच् प्रत्ययो भवति सेनाकस्याचार्यस्य मतेन ॥

112. The affix *ṭach* comes after an *Avyayibhāva* compound ending in 'giri', according to the opinion of the Grammarian Senaka.

Thus *भन्तागिरि* or *भन्तागिरि*, *उपगिरि* or *उपगिरि* ॥ The name of Senaka is mentioned for the sake of respect (*pujārtha*), for the *anuvritti* of the word *अन्यतरस्याच्* "optionally" was understood here already.

यदुद्गीहो सकथ्यक्ष्णोः स्याद्भात्वच् ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ यदुद्गीहो, सकथ्य, अक्ष्णोः, स्याद्भात्व, चच् ॥

वृत्तिः ॥ स्वाङ्गवाची यः सकथिचम्बो ऽक्षिचम्बश्च तदन्ताद्दुद्गीहोः चच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

113. The affix *shach* comes after the words *sakthi* and *akshi*, final in a *Bahuvrihi* compound and denoting a portion of one's body.

Thus *क्षीर्षे सकथि* यस्य = *क्षीर्षसकथ्यः*, so also *कल्याणाक्षः*, *लोहिताक्षः*, *विद्यानाक्षः* ॥ The word *सकथ्यक्ष्णाः* is genitive dual, while it ought to be ablative. Why do we say "in a *Bahuvrihi* compound"? Observe *परमसकथिः*, *परमाक्षिः* ॥ Why do we say "after *sakthi* and *akshi*?" Observe *क्षीर्षञ्जानुः*, *सुबाहुः* ॥ Why do we say "when denoting a part of the body?" Observe *क्षीर्षसकथि चक्रदं*, *स्युलाक्षिरिषुः* ॥

The new affix *चच्* is employed instead of *टच्* for the sake of the accent. Thus *चक्रसकथी स्त्री*, *क्षीर्षसकथी स्त्री* ॥ By *sūtra* IV. 1. 41 the feminine of words ending in an affix having an indicative *च्* is formed by *ङीच्* and not *ङीच्* ॥ Had the affix here been *टच्*, then the feminine would have been formed by *ङीच्* (IV. 1. 15), which is *anudatta* (III. 1. 4). Now by rule VI. 2. 198 the second term '*saktha*' has *optionally* *udatta* accent, on this final in a *Bahuvrihi*. When therefore, it is not *oxytone*, then by adding *ङीच्* the final of *क्षीर्षसकथी* would have been *anudatta*, so that the feminine in one case would be *oxytone*, in the other not, which would be anomalous. But when *ङीच्* is added, it is *always* *udatta*, which is desired : and removes the anomaly. The *anuvritti* of *Bahuvrihi* extends up to the end of the chapter.

अङ्गुलेर्दाक्षि ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ अङ्गुलेः, दाक्षि, (षच्) ॥
वृत्तिः ॥ अङ्गुलिचम्बान्ताद्दुद्गीहोः चप्प्रत्ययो भवति समासान्तो षाक्षश्च समासायै ॥

114. The affix *shach* comes after a *Bahuvrihi* compound ending in the word *aṅguli*, when the compound means "a piece of wood".

Thus *अङ्गुलेदारु*, *अङ्गुलेदारु*, so also *पंचाङ्गुले* ॥ This is the name of a wooden spoon or fork of the figure of a finger by which barley &c are scattered.

Why do we say "in a Bahuvrhi"? Observe **अंगुल्यवधिः** = हे अंगुली प्रमाण-
मत्या ॥ It is a Tatpurusha compound formed by V. 4. 86, by adding **अप्** as
samāsānta affix, the anguli meaning here *size* and not *figure*. Why do we say
"when meaning a wood"? Observe **पंचांगुलिहस्तः** ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रिभ्याम्, षः, मूर्धः ॥
वृत्ति ॥ द्वित्रिभ्यां षो यो मूर्धन्वाद्यस्तदन्ताद्बहुव्रीहिः षः प्रत्ययो भवति समासान्तः ।

115. The affix **sha** comes after a Bahuvrhi com-
pound ending in **mūrdhan**, and preceded by **dvi** and **tri**.

Thus **द्विमूर्धः**, **त्रिमूर्धः** ॥ The feminine is formed by **ङीप्** and the accent
is regulated by VI. 2. 197.

Why do we say "preceded by dvi and tri?" Observe **रक्षेमूर्धा** ॥

अप्पूरणीप्रमाण्योः ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ अप् पूरणी, प्रमाण्योः ॥
वृत्ति ॥ पूरणप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ प्रमाणीतित्वरूपग्रहणम् । पूरणान्ता-
ल्पमाण्यन्ताश्च बहुव्रीहिरेष्यप्रत्ययो भवति समासान्तः ॥
वार्तिकम् ॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम् ॥ वा० ॥ नेतुर्नक्षत्ररूपसंख्यानम् ॥
वा० ॥ उग्रसि च नेतुरूपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ मासाङ्कतिप्रत्ययदर्शनादटत्रिभिः ॥

116. The affix **ap** comes after a Bahuvrhi com-
pound ending in a feminine ordinal Numeral or in the word
pramāṇī.

The word **वरणी** means words in the feminine gender ending in an or-
dinal affix (V. 2. 48 &c). **प्रमाणा** means 'a witness, a principal'. Thus **कल्याणी**
पंचमी मासां **रात्रीणां** = कल्याणीपंचमा रात्रयः "the nights, the fifth of which is auspici-
ous". **कल्याणी** इत्यां रात्रयः । So also **स्त्री प्रमाणी** एषां = स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः meaning
भार्याप्रधानाः "having a woman for authority".

Vart:—The affix **अप्** applies when the Ordinal Numeral is the prin-
cipal (**pradhāna**) member in a compound. When the Ordinal enters fully
into another object, and is not merely wrapped up as it were in another ob-
ject in a secondary way, there the Ordinal is the principal. The prohibition
of **puṅvad-bhāva**—the change of feminine into masculine ordained by VI.
3. 24—applies also to the Ordinal when it is **pradhāna**. Therefore, the affix
is not added here. **कल्याणपंचमीकः पक्षः** = कल्याणी पंचमी भस्विन् पक्षे ॥

Vart:—The affix **अप्** comes after **नेतृ** when preceded by a word de-
noting asterism. As **मृगनेत्रा** रात्रयः = मृगो नेता मासां रात्रीणां "the night whose
leader is the asterism **mriga**" so also **पुष्यनेत्राः** ॥ Why do we say "an aster-
ism"? Observe **देवदत्तनेतृकाः** ॥

Vart:—The affix **अप्** comes after **नेतृ** in the **Chhandas**. As, **बृहस्पति**
नेत्रा देवाः, **सोमनेत्राः** ॥

Vart:—The affix **इच्** comes after the word **मास** when preceded by an
ordinal having an affix denoting wages of service. Thus **पंचको** मासोऽस्त्र = पंचक

मासिकः कर्मकरः so also दशकमासिकः कर्मकरः ॥ Sūtra V. 1. 56 gives the rule for forming words denoting 'wages' by adding कच् (V. 1. 22). Therefore दशक-मासिकः means "an artist whose monthly wages are ten coins".

अन्तर्वेदिभ्यां च लोमनः ॥११७॥ पदानि ॥ अन्तर्, वहि भ्याम्, च लोमनः, (अप्)

वृत्तिः ॥ अन्तर् वहिस् इत्येताभ्यां परो यो लोमन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहिरप्प्रत्ययो भवति ॥

117. The affix ap comes after a Bahuvrīhi ending in loman and preceded by antar and bahis.

Thus अन्तर्गतानि लोमान्यस्य = अन्तर्लौमः प्रावारः 'a cloak having the hairy surface inside'. Similarly वहिलौमः परः ॥

अञ्जनासिकायाः संज्ञायां नस् च्चास्थूलात् ॥११८॥ पदानि ॥ अच्, नासिका-याः, संज्ञायाम्, नसम्, च्, अस्थूलात् ॥

वृत्तिः ॥ नासिकान्ताद्बहुव्रीहिरप्प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमादेशमापद्यते ॥

वार्त्तिकम् ॥ खुरखुराभ्यां नस् वक्तव्यः ॥

118. The affix ach is added to the word nāsikā final in a Bahuvrīhi, when it expresses a Name, whereby nas is substituted for nāsikā, but not so when the word sthūla precedes the word nāsikā.

Thus इतिव नासिकाऽस्य = हुणसः, वाद्भीणसः ॥ The न is changed to ञ् by VIII. 4. 3 so also गोनसः ॥ Why do we say "when it is a Name"? Observe हुणनासिकः ॥ Why do we say "not after स्थूल?" Observe स्थूलनासिको वराह ॥

Vart:—After the words खुर and खर, for नासिका is substituted नस् but no affix is added: as, खुरणाः, खरणाः ॥ In the alternative, the affix अच् is added, as खुरणसः, खरणसः ॥

Ishṭi:—The forms चित्तिनाः, अर्चनाः and अहिनाः are valid in the Revelation (the Vedas).

उपसर्गाच्च ॥११९॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, च्, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गात्परो यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहिरप्प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमापद्यते ॥

वार्त्तिकम् ॥ वेमो वक्तव्यः ॥

119. The affix ach comes after the word nāsikā final in a Bahuvrīhi, when an upsarga precedes it, and नस् is substituted for नासिका ॥

This rule applies where the word is not a sañjñā, as it was in the last. Thus उन्नता नासिकाऽस्य = उन्नसः, प्रणसः ॥ The न is changed into ञ् by VIII. 4. 28.

Vart:—The ञ् is substituted for नासिका when वि precedes it. As, विगतानासिकाऽस्य = विमः, so also विख्यः in the same sense.

सुप्रातसुभ्वसुदिवशारिकुक्षचतुरध्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥१२०॥ पदानि ॥ सु-प्रात, सुभ्व, सुदिव, शारिकुक्ष, चतुरध्र, पणीपद, अजपद, प्रोष्ठपदाः ॥

वृत्तिः ॥ सुप्राताश्चो बहुव्रीहिसमासा अच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्यस्य च दिलोपारिकं निपातनादेश सिद्धम् ॥

120. The following Bahuvrīhis are irregularly formed by adding ach :—su-prāta, su-śva, su-diva, śārikuksha, chaturaśra, epi-pada, aja-pada, and proshṭha-pada.

In some of the above compounds the षि (syllable) is elided. सोमं प्रातरस्य = सुप्रातः, सोमं श्वोऽस्य = सुश्वः, सोमं दिवाऽस्य = सुदिवः ॥ शारिकुक्षः, चतस्रोऽश्वोऽस्य = चतुरश्वः, एष्या इव पाशावस्य = एणीपदः, So अजपदः, प्रोष्ठो गौः, एत्येव पाशावस्य = प्रोष्ठपादः ॥

नञ्नुःसुभ्यो हलिसकथ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ नञ्, दुः, सुभ्यः, हलि, सकथ्योः, अन्यतरस्याम्, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ हलिसकथिसादेशौ तदन्ताद्बहुव्रीहेरन्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

121. The affix ach comes optionally after the words hali and sakthi, final in a Bahuvrīhi, when preceded by a Negative particle or by the words dus and su.

Thus अविद्यमाना हलिरस्य = अहलः or अहलिः, दुर्हलः or दुर्हलिः, सुहलः or सुहलिः ॥ So also असकथ्यः, असकथिः, दुःसकथ्यः or दुःसकथिः, सुसकथ्यः or सुसकथिः ॥

Some read the text as हलिसक्तयोः ॥ According to this reading we have अशक्तिः or अशक्तः, दुःशक्तिः or दुःशक्तः (विरूपा शक्तिरस्य), सुशक्तिः or सुशक्तः ॥

नित्यमसिञ् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, असिञ्, प्रजा, मेधयोः ॥ वृत्तिः ॥ नञ्दुस्सुभ्य इत्येव । नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ प्रजामेधाद्यौ तदन्ताद्बहुव्रीहेर्नित्यमसिञ् प्रत्ययो भवति समासान्तः ।

122. The affix asich (अस्) comes invariably after prajā and medhā, final in a Bahuvrīhi, when the above particles नञ्, सु and दुस् precede them.

Thus अविद्यमाना प्रजास्य = अप्रजास् nom. s. अप्रजा, so also दुष्प्रजा, सुप्रजा, अमेधा, दुर्मेधा, सुमेधा ॥ The word "invariably" (नित्य) shows that the anuvritti of the word "optionally" of the last sūtra does not run here. The word nitya also indicates that the affix ach comes after prajā and medhā even when preceded by other words. As:

श्रीविद्यत्येव ते राजन्मन्त्रकस्याल्पमेधसः
अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थसंधिनी ॥

बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ बहुप्रजाः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ बहुप्रजा इति छन्दसि निपात्यते ॥

123. The form bahuprajas is valid in the Vedas.

Thus बहुप्रजा निर्घन्तिमाशिवेद्य ॥ In the secular literature, the form is बहु-प्रजाः, as बहुप्रजो ब्राह्मणः ॥

धर्मादिनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ धर्मात्, अनिच्, केवलात् ॥
वृत्तिः ॥ केवलात् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेऽपनिष्पत्यो भवति समासान्तः ॥

124. The affix anich (अन्) comes after the word dharma, when it is the last member of a Bahuvrīhi compound, and is itself the only word without any other word joined with it or when the first member is a single word.

Thus कल्याणो धर्मोऽस्य = कल्याणधर्मन् nom. sin. कल्याणधर्मा so also प्रियधर्मा ॥ Why do we say केवलात् "when it alone is the last member"? Observe परमः स्यो धर्मोऽस्य = परमस्वधर्मः ॥ The word केवलात् according to Kāsikā qualifies the word पूर्वपद् understood. That is, the first member must be *o: e* word though a *compound* word, according to Kaumudī, and it explains such forms as सन्निग्धसाध्यधर्मा, अदुच्छित्तिधर्मा (e. g. अविनाशी वा अरेऽयगत्माऽदुच्छित्तिधर्मा) ॥ According to Prasadakāra केवलात् qualifies both the words धर्मात् and पूर्वपदात् ॥

जम्भा सुहरितवृणसोमेऽस्य ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ जम्भा, सु, हरित, वृण, सोमेऽस्य ॥
वृत्तिः ॥ बहुव्रीहौ समासे स्वादिभ्यः परं जम्भेति कृतसमासान्तदुत्तरपरं निपात्यते ॥

125. The word jambhan stands at the ending of a Bahuvrīhi, when preceded by su, harita, triṇa, and soma.

The जम्भन् is a word that has already taken the samāsānta affix अन् irregularly, and means 'food' or 'tooth'. Thus सुजम्भन्, as (शोभनो जम्भोऽस्य), सुजम्भा देवदन्तः so also हरितजम्भा, वृणजम्भा (वृणं भक्ष्यं यस्य) सोमजम्भा ॥ When it means 'tooth', the compound should be analysed as, वृणामिच or सोमामिच जम्भोऽस्य ॥ If su &c do not precede it, we have पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ दक्षिणेर्मा, लुब्धयोगे ॥
वृत्तिः ॥ दक्षिणेर्मेति कृतसमासान्तो निपात्यते बहुव्रीहौ समासे लुब्धयोगे ॥

126. The form dakshinerman is an irregularly formed Bahuvrīhi, when used in conjunction with a hunter.

The word लुब्ध means व्याध or a Fowler, a hunter. Thus दक्षिणेर्मेर्मास्य = दक्षिणेर्मा मृगः 'a stag wounded by the hunter on the right flank'. But in the following verse:—वाली हेमाञ्जमाली गुणनिधिरिगुणानिर्मितो दक्षिणेर्मा, it denotes merely hunting. The word ईर्मेच् means 'a wound'. Why do we say 'in reference to a hunter'? Observe दक्षिणेर्मेच् चकटच् ॥

इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ इच्, कर्मव्यतिहारे ॥
वृत्तिः ॥ कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् प्रत्ययो भवति । तत्र तेनेदमिति सरूपइत्ययं बहुव्रीहिर्गुण्यते ॥

127. The affix ich comes after a Bahuvrīhi when the compound denotes the reciprocity of an action.

The compound denoting reciprocity of action is formed by II. 2. 27. Thus केशाकशिच = केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं ॥ So also कचाकशिच, मुसलामुसलि, इच्छा-

इण्डि ॥ The affix इच् forms also avyayibhāva compounds, as it occurs in the list of तिष्ठद्द्द् words II. 1. 17.

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ द्विदण्ड्यादिभ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ द्विदण्ड्यादयः शब्दा इच्छप्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । द्विदण्ड्यादिभ्य इति तार्थ्ये एषा चतुर्थी, न पञ्चमी ॥

128. The words dvidanḍi &c are valid forms in ich.

The word द्विदण्ड्यादिभ्यः is in the dative case, and not the Ablative case. The dative here has the force of "for the purpose of that" (II. 1. 36). This word is therefore equal to द्विदण्ड्यर्थनिच प्रत्ययो भवति "the affix इच् comes for the sake of the words dvidanḍi &c", i. e. it comes in such a way as to form the words dvidanḍi &c. These words are used in fixed senses. Thus द्विदण्डि प्रहरति, द्विमुसलि प्रहरति, but not here, द्विदण्डा शाला ॥ Though the context is that of Bahuvrīhi, yet some of these words are Tatpurusha : as निकुच्य कर्णोधावति = निकुच्यकर्णं धावति ॥ प्रोक्षपादौ हस्तिनं वाहयति = प्रोक्षपादि हस्तिनं वाहयति ॥ The compound-ing takes place by II. 1. 72.

1 द्विदण्डि, 2 द्विमुसलि, 3 उभाञ्जलि, 4 उभयाञ्जलि, 5 उभाहन्ति, 6 उभयाहन्ति, 7 उभाहस्ति, 8 उभयाहस्ति, 9 उभाकर्ण, 10 उभयाकर्ण, 11 उभापाणि, 12 उभयापाणि, 13 उभाबाहु, 14 उभयाबाहु, 15 एकपदि, 16 प्रोक्षपदि, 17 आह्वयपदि, (आह्वयपदि), 18 सपदि, 19 निकुच्यकर्ण, 20 सहतपुच्छि, 21 अन्तेवासि ॥

प्रसम्भ्यां जानुनोर्ङुः ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ प्र, सम् भ्याम्, जानुनोः, ङुः ॥

वृत्तिः ॥ प्र सम् इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुसन्धस्य नुरविधो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ ॥

129. After the words pra and sam, there is the substitution of jānu for jānu, when forming the Bahuvrīhi compound.

Thus प्रकृटे जानुनी अस्य = प्रङुः, So also संङुः ॥

ऊर्ध्वद्विभाषा ॥ १३० ॥ पदानि ॥ ऊर्ध्वात्, विभाषा (ङुः) ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुसन्धस्य विभाषा नुरित्ययमविधो भवति ॥

130. The substitution of jānu for jānu is optional, when the word ūrdhva precedes it.

Thus ऊर्ध्वे जानुनी अस्य = ऊर्ध्वजानुः or ऊर्ध्वङुः ॥

ऊधसो ऽनङ् ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ ऊधसः, अनङ् ॥

वृत्तिः ॥ ऊधःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरेतद्ङादिधो भवति समासान्तः ॥

131. The syllable anaṅ is the substitute of the final of ऊधस् in a Bahuvrīhi.

As कुण्डमिव ऊधोऽस्याः = कुण्डोधी, पदोधी ॥ The feminine is formed by adding ङीष् (IV. 1. 25); and these words are always used in this form for the feminine only; no substitution takes place in the masculine, as महोधाः पञ्चन्वः;

पदोपधौ धेनुकम् ॥ ऊधत् + अन् = ऊधन् (VI. 4. 148). ऊधन् + ङीष् = ऊधन् + ई (अ being elided by VI. 4. 134) = ऊधी ॥

धनुषश्च ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ धनुषः, च ॥

वृत्तिः ॥ धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति ॥

132. The *anañ* is the substitute of the final of *dhanus* in a *Bahuvrīhi*.

As शाङ्गं धनुस्य = शाङ्गधन्वन् nom. s. शाङ्गधन्वा ॥ So also गाण्डावधन्वा, पुष्पधन्वा, मधिस्यधन्वा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ वा, संज्ञायाम्, (धनङ्) ॥

वृत्तिः ॥ धनुःशब्दान्ताद्बहुव्रीहेरनङादेशो वा भवति संज्ञायां विषये । पूर्वेषु नित्यः प्राप्ते विकल्प्यते ॥

133. The substitution of *अनङ्* does not optionally take place when the *Bahuvrīhi* is a *Name*.

This declares an option, where the last sūtra had made the substitution compulsory. As घातधनुः or घातधन्वा, दृढधनुः or दृढधन्वा ॥

जायाया निङ् ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ जायायाः, निङ् ॥

वृत्तिः ॥ जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशो भवति ॥

134. For the final of *जाया* is substituted *निङ्* in a *Bahuvrīhi*.

Thus युवतिर्जाया यस्य = युवजानिः (जाया + निङ् = जाय् + निङ् = जा + नि, the इ being elided by VI. 1. 66). So also वृद्धजानिः ॥ There is *punvad-bhava* also.

गन्धस्येवुत्पृत्तिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ गन्धस्य, इत्, उत्, पूति, सु, सुरभिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ उत् पूति सु सुरभि इत्येतेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य इकारादेशो भवति सामासान्तो बहुव्रीहौ समासे ।

135. For the final of *गन्ध* is substituted *इ* when preceded by *उत्, पूति, सु* and *सुरभि* in a *Bahuvrīhi*.

Thus the अ of *गन्ध* is replaced by इ, as उद्गन्धिः, पूतिगन्धिः, सुगन्धिः, सुरभिगन्धिः ॥ Why after these only? See तीव्रगन्धा वातः ॥

Vart.—The word *गन्ध* is a material noun as *गन्धान् पिनाष्टि*, and an adjective as *चन्दनगन्धः* 'having the scent of sandal'. The rule of substitution applies when it is used as an attribute. Therefore, not here, शोभना गन्धा अस्य = सुगन्ध आपणिकः "a shop-keeper having many sweet perfumes for sale".

अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ अल्पाख्यायाम्, (इत्) ॥

वृत्तिः ॥ अल्पाख्यायां यो गन्धशब्दस्तस्यकारादेशो भवति सामासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

136. The *इ* is substituted for the final अ of *गन्ध* at the end of a *Bahuvrīhi* compound, when *गन्ध* means 'a little'.

Thus सूपोऽल्पोऽस्मिन् = सूपगन्धि भोजनम् "food with a little broth". So घृतगन्धि "food with a little—a mere scent—of ghee". So क्षीरगन्धि ॥ Here *गन्ध* is a synonym of *अल्प* ॥

उपमानाच्च ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ उपमानान्, च, (इत्) ॥

वृत्तिः ॥ उपमानात्वतो यो गन्धशब्दस्तस्यैकापदेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

137. The इ is substituted for the final अ of गन्ध at the end of Bahuvrīhi, when preceded by a word denoting a thing with which it is compared.

As पद्मस्यैव गन्धोऽस्य = पद्मगन्धिः, उत्पलगन्धिः कटीपगन्धिः ॥

पादस्य लोपो ऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ पादस्य, लोपः, अहस्त्यादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ उपमानादित्येव । उपमानाद्दस्त्यादिवाजित्वात्परस्य पादशब्दस्य लोपो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

138. The final अ of पाद् is elided when it is at the end of a Bahuvrīhi compound, preceded by a word denoting a thing with which it is compared, but not so when such word is हस्ति &c.

The word उपमानान् is understood here. The लोप substitution is a samāsānta affix in a way. Thus व्याघ्रस्येव पादावस्य = व्याघ्रपाद्, सिंहपाद् ॥ But हस्तिपाद्, कटोलपाद् ॥

1 हस्तिन्, 2 कुराल*, 3 भ्रम*, 4 कथिक*, 5 कुस्त, 6 कटोल, 7 कटोलक*, 8 गण्डोल, 9 गण्डोलक, 10 कण्डोल*, 11 कण्डोलक*, 12 भ्रज*, 13 कपोत*, 14 जाल*, 15 गण्ड*, 16 महेल, (महिला), 17 हासी, 18 गणिका, 19 कुस्त. ॥

कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ कुम्भपदीषु, च, (लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ कुम्भपदीषुभ्यः कृतपादलोपाः पठ्यन्ते समुदाया एव । तत्रैवंसूत्रं ज्ञेयम् । पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये । यथा कुम्भपद्यादयः सिध्यन्ति ॥

139. The words kumbhapadī &c, have been formed by the similar elision of the अ of पाद् ॥

The forms कुम्भपदी &c, are formed by eliding the final अ of पाद्, and then substituting पद् for पाद् before the feminine affix ईप् by IV. 4. 130. This substitution takes place only before the feminine affix डीप्, and no where else, as कुम्भपदी, घातपदी ॥ Those words in the list, the first members of which denote an object of comparison or a numeral, would have elided अ by V. 4. 138 or V. 4. 140. In their case, this sūtra teaches the invariable affixing of डीप् to such words; so that the optional rule IV. 1. 8 does not apply to them.

1 कुम्भपदी, 2 एकपदी, 3 जालपदी, 4 घालपदी,* 5 युनिपदि, 6 गुणपदी,* 7 घातपदी, 8 सूत्रपदी, 9 गोधापदी, 10 कलघीपदी, 11 विपदी,* 12 सृणपदी,* 13 द्विपदी, 14 त्रिपदी*, 15 चट्टपदी*, 16 हासीपदी 17 शित्तिपदी*, 18 विष्णुपदी*, 19 सुपदी, 20 निष्पदी, 21 आङ्गपदी, 22 कुण्णपदी. (कुणपदी), 23 कुण्णपदी, 24 श्चिपदी*, 25 द्वोणपदी, (द्वोणीपदी), 26 द्रुपदी, 27 सूकरपदी, 28 शकृत्पदी, 29 अट्टापदी, 30 स्थूणापदी, (स्थूलपदी), 31 अपदी*, 32 मूर्ध्निपदी, 33 मालापदी, 34 गोपदी, 35 घृतपदी, 36 सूपपदी, 37 पञ्चपदी, 38 भवंपदी, 39 स्तनपदी, 40 कलहंसपदी, 41 विषपदी ॥

संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥ पदानि ॥ संख्या, सुपूर्वस्य, (लोपः) ॥
वृत्तिः ॥ संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः पादशब्दान्तस्य लोपो भवति समासान्तः ॥

140. The final अ of पाद् is elided also when a Numeral or the word सु precedes it, in a Bahuvrīhi.

Thus द्वौ पादावस्य = द्विपाद्, त्रिपाद्, so also शोभनौ पादावस्य = सुपाद् ॥

वयसि दन्तस्य दत् ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ वयसि, दन्तस्य, दत् ॥

वृत्तिः ॥ संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेर्यो दन्तशब्दस्तस्य दत् इत्ययमादेशो भवति सामासान्तो वयसि गम्यमाने ।

141. For दन्त is substituted दत् in a Bahuvrīhi, when a Numeral or सु precedes it, and the whole word expresses a stage of life i. e. an age.

The ङ् of दत् is indicatory, making Rule VII. 1. 70 applicable, by which a nasal is added before त् in declining these words in sarvanamasthāna cases: and rule IV. 1. 6 also applies to them. All rules relating to ङित् apply to these. Thus द्वौ दन्तावस्य = द्विदत् "a child of the age in which two teeth have appeared". So also त्रिदत्, चतुर्दत् ॥ शोभनादन्ताभस्य समस्ता जाताः = सुदत् कुमारः "a boy of the age in which all his teeth have appeared beautifully". Why do we say denoting 'age'? Observe द्विदन्तः कुंजरः ॥

छन्दसि च ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, च, (दत्) ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि च दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

142. For danta is substituted dat in the Vedas, when final in a Bahuvrīhi.

Thus पञ्चदन्तमालभेत, उभयदत् भालभेत ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ स्त्रियाम्, संज्ञायाम्, (दत्) ॥

वृत्तिः ॥ स्त्रियामन्यपदार्थे संज्ञायां विशेष्य दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति ॥

143. For danta is substituted dat when in the feminine gender denoting a name.

Thus अयोदती, फालवती ॥ Why do we say when denoting a Name? Observe समदन्ती, लिग्धन्ती ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, श्याव, आरोकाभ्याम् (दत्) ॥

वृत्तिः । श्याव अरोक इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति ॥

144. Optionally dat is substituted for danta, in a Bahuvrīhi compound, when it is preceded by the words śyāva and aroka.

Thus श्यावदन्तः or श्यावदत्, अरोकदन्तः or अरोकदत् ॥ अरोक means 'dark' 'non-luminous'. The word संज्ञायाम् of the last sūtra governs this also, so that

when the compound is not a Name, the substitution does not take place; as वयावन्तः, भरोकरन्तः ॥

अप्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥ पदानि ॥ अप्रान्त, शुद्ध, शुभ्र, वृष, वराहेभ्यः, च, (दृ) ॥

वृत्तिः ॥ विभाषित्येव । अप्रान्ताच्छब्दात् शुद्ध शुभ्र वृष वराह इत्येतेभ्यश्च परस्य रन्तशब्दस्य विभाषा दृ इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

145. The substitution of dat for danta is optional in a Bahuvrīhi, when it is preceded by a word ending in अप्रान्त or by शुद्ध, शुभ्र, वृष and वराह ॥

The word "optionally" is understood here also. Thus कुड्मलामरन्, or कुड्मलामरन्तः, so also शुद्धरन्तः or शुद्धरन्, शुभ्ररन्तः or शुभ्ररन्, वृषरन्तः or वृषरन्, वराहरन्तः or वराहरन् ॥

The च् of the sūtra indicates that the substitution optionally takes place in other cases not enumerated : as अहिरन्तः or अहिरन्, मूषिकरन् or मूषिकरन्तः, गर्दभरन्तः or गर्दभरन्, शिखरन्तः or शिखरन् ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥ पदानि ॥ ककुदस्य, अवस्थयां, लोपः ॥

वृत्तिः । ककुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्लोपो भवति समासान्तो ऽवस्थायां गम्यमानायाम् । कालारिकृता वस्तु-धर्मा वयःप्रभृतयो ऽवस्था इत्युच्यते ॥

146. The final letter of kakuda is dropped in a Bahuvrīhi, when it denotes age or condition of animals.

The word अवस्था means the changes which things undergo by lapse of time, such as age &c. Thus असंजातं ककुदस्य = असंजातककुद = बालः "the young of an animal". पूर्णककुद = मध्यमवया "middle-aged animal": उन्नतककुद = वृद्धवया "old". स्थूलककुद = बलवान् 'strong', यतिककुद = नातिस्थूले नातिकृषः ॥

Why do we say when denoting a condition? Observe श्वेतककुदः ॥

त्रिककुत्पर्वते ॥ १४७ ॥ पदानि ॥ त्रिककुत्, पर्वते ॥

वृत्तिः ॥ त्रिककुदि बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वते ऽभिधेये ।

147. The Bahuvrīhi word Trīkakud, formed by the elision of the final अ of kakuda, is the name of a mountain.

त्रीणिककुदान्यस्य = त्रिककुत् "a three-peaked hill, the peaks having the shape of a hump". All three-peaked hills are not so called it is the name of a particular hill. When not denoting a hill we have त्रिककुदः ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥ पदानि ॥ उद्, विभ्याम्, काकुदस्य, (लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ उद् वि इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे ॥

148. After ut and vi, the final of kākuda is elided in a Bahuvrīhi compound.

Thus उग्रतंकाकुरमस्य = उक्काकृत्, so also विकृत् ॥ The word काकुर means 'palate'.

पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥ पदानि ॥ पूर्णात्, विभाषा, (लोपः) ॥
वृत्तिः ॥ पूर्णात्परस्य काकुरश्चाब्दस्य विभाषा लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे ॥

149. After pūrṇa, the final of kākuda is optionally elided in a Bahuvrīhi compound.

Thus पूर्णम् काकुरमस्य = पूर्णकाकृत् or पूर्णकाकुरः ॥

सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ॥ १५० ॥ पदानि ॥ सुहृद्, दुर्हृदौ, मित्र, अमित्रयोः ॥
वृत्तिः ॥ सुहृद् दुर्हृद् इति निपात्यते यथासंख्यं मित्रामित्रयोर्भिधेययोः । सुचञ्चाल्यस्य हृद्यश्चाब्दस्य हृद्भावे निपात्यते बहुव्रीहौ, तथा दुःशब्दाल्यस्य ।

150. The words suhṛit and durhṛit are irregularly formed Bahuvrīhi compounds, denoting "a friend" and "a foe" respectively.

The word सुहृत् is derived from सु + हृद्य, the अय of हृद्य being elided in the Bahuvrīhi. It means one whose heart is favourably disposed towards another. So also दुर्हृत् is derived from दुर् + हृद्य, he whose heart is evil.

Why do we say "when meaning a friend and a foe respectively"? Observe सुहृद्यः कारुणिकः 'the kind-hearted, merciful', दुर्हृद्यधोरः "the evil hearted thief".

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥ पदानि ॥ उरः प्रभृतिभ्यः, कप् ॥
वृत्तिः ॥ उरःप्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो भवति ।

151. The affix कप् comes after uras &c final in a Bahuvrīhi compound.

Thus व्यूढोरस्कः = व्यूढुतेऽस्य ॥ So also म्रियसिर्षकः, अवमुक्तोपानकः ॥

The words पुमान्, अनुज्ञान्, पयः, नौः and लक्ष्मीः are exhibited in the list of urasādi words as nominative singular, and not in their crude-forms as is the case with other words. The reason of this is, that the singular number of these words take the affix कप्, and not their dual and plural numbers. With regard to the dual and plural of these, the affix कप् is optionally added by force of sūtra V. 4 154. Thus द्विपुमान् or द्विपुंस्कः, बहुपुमान् or बहुपुंस्कः ॥

1 उरस्, 2 सर्षिप्, 3 उपानह, 4 पुमान्, 5 अनुज्ञान्, 6 पयस्, 7 नौः, 8 लक्ष्मीः, 9 इधि, 10 मधु, 11 घालि, 12 अर्थान्नमः ॥ (The affix कप् is added to अर्थ when preceded by the Negative particle नञ्, as अनर्थकः)

इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥ पदादि ॥ इनः, स्त्रियाम्, (कप्) ॥

वृत्तिः ॥ इमन्ताद्बहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये ॥

152. The affix कप् is added to a Bahuvrīhi the last member of which ends in इन्, when a feminine word is denoted.

Thus बहुवो वृद्धिनाऽस्यां घालार्या = बहुवृद्धिका घाला ॥ So also बहुउषिका; बहुस्वामिका नगरी, बहुवाग्मिका समा ॥ Why do we say when denoting a feminine? Observe बहुदण्डी राजा or बहुवृद्धिकः ॥ The latter form is derived by adding कप् optionally under V. 4. 154.

नद्युतश्च ॥ १५३ ॥ पदानि ॥ नदी, ऋतः, च, (कप्) ॥

वृत्तिः ॥ नद्यन्ताद्बहुव्रीहिर्नदीकापन्ताश्च कप् प्रत्ययो भवति ॥

153. The affix कप् is added to a Bahuvrīhi the last member of which is a feminine word ending in long ई or ऊ defined as nadi words, or which ends in a short ऋ ॥

The word नदी is defined in I. 4. 3. Thus बहुकुमारीको देशः (बह्व्यः कुमर्योऽस्मिन्देशे), बहुब्रह्मबन्धुकः ॥ बहुकर्तृकः ॥ The त् in क्तन् is for the sake of euphony.

शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥ पदानि ॥ शेषात्, विभाषा, (कप्) ॥

वृत्तिः ॥ यस्माद्बहुव्रीहिः समासान्तो नविहितः स शेषस्तस्माद्विभाषा कप्प्रत्ययो भवति ॥

154. After all other Bahuvrīhi compounds not covered by the foregoing rules, may optionally be added the affix कप् ॥

Thus बहुखलूकः or बहुखलूकाकः or बहुखलूकः, बहुमालकः or बहुमालकाकः or बहुमालकः, बहुवीणकः or बहुवीणः or बहुवीणाकः &c. The word शेष denotes all those Bahuvrīhi about which no special rule has been given above. How do you explain the forms अनृकं साम, बह्वृकं सूक्तं, in which the affix कप् is added, though these words are governed by the general rule V. 4. 74, and ought to have taken the sama-sānta affix इ? The affix इ is added to क्तृ when the compound has a special meaning such as अनृषः means 'a boy', बह्वृषः 'a charaṇa'.

Why do we say "after the rest"? Observe मियपयः, मियधुरः ॥

न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥ पदानि ॥ न संज्ञायाम्, (कप्) ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे कप् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिसिद्धते ॥

155. The affix कप् does not come after a Bahuvrīhi when a Name is meant.

This debars कप् ordained by the last. Thus विश्वेदेवा मत्स्य = विश्वेदेवः, विश्वयसाः ॥

ईयस्श्च ॥ १५६ ॥ पदानि ॥ ईयस्, च ॥

वृत्तिः ॥ ईयसन्ताद्बहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वा प्राप्तिः प्रतिविध्यते ।

156. The affix कप् does not come after a Bahuvrīhi the last member of which ends in the affix ईयस् ॥

This debars all the previous rules. Thus बहवः श्रेयांसोऽस्य = बहुश्रेयाव्, here rule V. 4. 154 is debarred. बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य = बहुश्रेयसी, here rule V. 4. 153 is prohibited. By rule I. 2. 48 the long final ई ought to have been shortened, but this is not done by considering it as a masculine "ईयसो बहुव्रीहौ पुंत्वत्" See Vārtika under I. 2. 48.

वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥ पदानि ॥ वन्दिते, भ्रातुः (न कप्) ॥

वृत्तिः ॥ वन्दितेऽर्थे यो भ्रातृष्वौ वर्त्तते तदन्ताद्बहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो न भवति ॥

157. The affix कप् does not come after a Bahuvrīhi ending in the word bhrāṭri, when it means 'praised'.

The word वन्दितः means 'praised', 'respected' &c. Thus शोभना भ्राताऽस्य = सुभ्राता 'one having a good brother'. Why do we say when it means "praised"? Observe मूर्खभातृकः, दुष्टभातृकः ॥

ऋतश्छन्दसि ॥ १५८ ॥ पदानि ॥ ऋतः, छन्दसि, (न कप्) ॥

वृत्तिः ॥ ऋवर्णान्ताद् बहुव्रीहिः छन्दासि विषये कप् प्रत्ययो न भवति ॥

158. The affix कप् does not come after a Bahuvrīhi ending in short ऋ in the Veda.

Thus इता माताऽस्य = इतमाता, इतपिता, इतस्वसा, सुहोता ॥

नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥ पदानि ॥ नाडी, तन्त्रयोः, स्वाङ्गे (कप्, न) ॥

वृत्तिः ॥ स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीष्वौ तदन्ताद्बहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो न भवति ॥

159. The affix कप् does not come after the words nāḍi, and tantri final in a Bahuvrīhi, when they mean organs of body.

Thus बह्व्यो नाड्योऽस्य = बहुनाडिः कायः, बहुतन्त्रीर्षवा ॥ The word तन्त्री means 'artery'. Why do we say meaning "parts of body"? Observe, बहुनाडीकाः स्तम्भः, बहुतन्त्रीका शीणा ॥ The word नाडी is a feminine word formed by ङीप् that comes after jāti; तन्त्री is formed by the णादि affix ई (ण III. 158). In बहुनाडिः the long ई is shortened as being an upasarjana (I. 2. 48); but the ई of तन्त्री is not shortened, as ई here is not a feminine affix, but a kṛit affix (कृत् श्रियाः प्रतिशेषः; See I. 2. 48 also).

निष्प्रवाणिञ्च ॥ १६० ॥ पदानि ॥ निष्प्रवाणिः, ञ् ॥
 वृत्तिः ॥ निष्प्रवाणिरिति नसीलक्षणत्वात् कप् प्रतिषेधो निपात्यते ।

160. The word निष्प्रवाणि is irregularly formed, without adding the affix कप्, though the last word is a Nadi word.

The word प्रवाणा means either प्रीयतेऽस्यां or प्रचयन्ति तया ॥ Here प्रुइ is added to the root वि 'to weave': and denotes the instrument of weaving i. e. 'a shuttle'. निर्गता प्रवाणी अस्य = निष्प्रवाणिः पदः, निष्प्रवाणिः कम्बलः = अयनीतण्डलाकः "a new unbleached cloth or blanket", from which the shuttle has not yet been extracted, fresh from the loom. The ञ् is changed to ञ् by VIII. 4. 29.

RATES OF SUBSCRIPTION.

Payable in advance for the complete work, including postage.

Indian	...	...	...	Rs.	20	0	0
Foreign	...	...	...	£	2	0	0

Price per set of 4 parts, i. e., one Book or *Adhyāya*, bound in one volume—excluding postage and V. P. commission—Rs. 3 (*Indian*), 6s. (*Foreign*).

Intending Subscribers are requested to apply with remittances to the

MANAGER,

PANINI OFFICE,

Benares.

N. W. Provinces, India.

NOTICE.

The Sixth Book is in the Press, and will be out in April 1897. We hope to finish the publication of the complete work before the end of this year.

MANAGER.

RECEIVED
JAN 10 1911
LIBRARY

Acme
Bookbinding Co., Inc.
300 Summer Street
Boston 10, Mass.

3 2044 015 586 282

WIDENER LIBRARY
Harvard College, Cambridge, MA 02138: (617) 495-2413

If the item is recalled, the borrower will be notified of the need for an earlier return. (Non-receipt of overdue notices does not exempt the borrower from overdue fines.)

WIDENER WIDENER NOV 26 2006 FEB 10 2007 CANCELLED	

Thank you for helping us to preserve our collection!

